

Львівський національний університет імені Івана Франка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СВІДЕРСЬКА Ольга Іванівна

ДИСЕРТАЦІЯ

**СПІВВІДНОШЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ТА ІНСТИТУЦІЙНИХ
ДЕТЕРМІНАНТ МАСОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ В
ТРАНЗИТНИХ СУСПІЛЬСТВАХ**

УДК 32:001.891.3]:[316.454.3-029:32]:316.3-027.19](043.5)

Спеціальність 23.00.01 – теорія та історія політичної науки

Галузь знань 05 – соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня

кандидата політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання чужих ідей, результатів і текстів мають посилання на відповідне джерело

Свідерська Ольга Іванівна

Науковий керівник,

кандидат політичних наук, доцент

Угрин Леся Ярославівна

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Свідерська Ольга Іванівна. Співвідношення психологічних та інституційних детермінант масової політичної поведінки в транзитних суспільствах .

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки». – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2018.

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю концептуалізації співвідношення психологічних й інституційних детермінант масової політичної поведінки в суспільствах транзитного типу, із врахуванням особливостей вияву і конструювання нових форм та моделей віртуалізації сучасного життя, недостатністю вивчення цієї проблематики в українській політичній науці, відсутністю комплексних наукових досліджень масової політичної поведінки, особливостей її трансформації в суспільстві Постмодерну, тож це дослідження є актуальним та відповідає сучасним викликам політичної науки.

Мета і завдання дослідження – здійснити комплексний політологічний аналіз співвідношення психологічних та інституційних детермінант масової політичної поведінки у транзитних суспільствах. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких *завдань*: проаналізувати джерельну базу зарубіжних і вітчизняних наукових досліджень масової політичної поведінки; розкрити сутність поняття «масова політична поведінка» і визначити основні детермінанти, форми й типи цього поняття; обґрунтувати релевантність застосування теоретичних засад психологічного, неоінституційного та транзитологічного підходів, як методологічної бази дисертаційного дослідження; визначити основні напрями дослідження поняття «масова політична поведінка; дослідити особливості формування механізмів взаємозв'язку «масової людини» та особливостей вияву масової політичної поведінки в індустріальному

(масовому) суспільстві; визначити актуальність поняття «масова людина» в умовах індивідуалізованого суспільства; окреслити інституційні і психологічні аспекти віртуальної та симулятивної поведінки як нових форм масової політичної поведінки у постмодерних суспільствах, ґрунтуючись на дослідженнях впливу інтернет-технологій та віртуалізації суспільства; з'ясувати взаємозв'язок трансформації ціннісно-інституційної системи і формування масової політичної поведінки у транзитному суспільстві; розглянути «кольорові революції» як приклад вияву масової політичної поведінки в суспільствах, що здійснюють демократичний транзит; розкрити специфіку прояву масової політичної поведінки в Україні на прикладі революційних подій 2013 – 2014 рр.

Об'єктом дослідження є масова політична поведінка в сучасних суспільствах.

Предмет дослідження – масова політична поведінка в транзитних суспільствах у контексті взаємозв'язку психологічних та інституційних чинників її формування.

Методологічну основу дисертації складають сукупність принципів, підходів, загальнонаукових та спеціальних методів політичної психології, неінституціоналізму та транзитології.

Наукова новизна дослідження **Наукова новизна** зумовлена сукупністю завдань, засобами їх вирішення та конкретизована в таких положеннях:

вперше:

на основі поєднання засад психологічного підходу та неінституціональної й транзитологічної теорій сформульовано й обґрунтовано авторську концепцію взаємодії психологічних та інституційних чинників масової політичної поведінки в сучасних суспільствах. Первинними детермінантами її формування в модерному (індустріальному) суспільстві визначено інституційні норми та формальні правила обмеження масової активності, або її стимулювання задля досягнення політичних цілей владної

еліти; в індивідуалізованому (постмодерному) суспільстві такими детермінантами виступають постматеріальні цінності та культурні, часто універсалізовані, норми, що супроводжуються комунікативно-інформативними впливами медіа, інтернет-мереж та інститутів влади. На основі цього доведено, що масова політична поведінка в масовому (індустріальному) за базовими характеристиками суспільстві набувала ознак конформізму, індиферентності та мобілізаційності, тоді як у постіндустріальному, індивідуалізованому суспільстві через домінування невизначеності, ірраціоналізму, відсутність усталених індивідуальних і групових зв'язків, масова політична поведінка набуває ознак симулятивності та реалізується переважно через віртуальний простір, а не соціальне середовище;

доведено, що домінантні форми вияву масової політичної поведінки інтерналізуються індивідами у процесі соціалізації та ґрунтуються на інституційно-нормативному регулюванні з використанням психологічної маніпуляції та сугестії;

визначено, що взаємозв'язок психологічних та інституційних детермінант масової політичної поведінки в транзитних суспільствах ґрунтується на взаємодії двох взаємозаперечних категорій – емоційно-ірраціонального та раціонального, що відображаються в мотиваційній структурі та політичних установках й орієнтаціях індивідів, домінантність яких зумовлена соціально-політичним і цивілізаційним контекстом;

доведено, що в транзитному середовищі масова політична поведінка має переважно неконвенційний характер, що зумовлено поєднанням невизначеності й неформалізованості правил її регулювання, труднощами інституційного контролю з боку державних органів і практично необмеженим впливом транснаціональних акторів на її формування через соціальні мережі та інтернет-портали;

доведено, що, попри загальну тенденцію індивідуалізації життя в постсучасному суспільстві, індивід зберігає в собі сутність «масової людини», з уваги на що можливим є формування нових форм масової політичної

поведінки, релевантних соціально-політичному та ціннісному контексту постіндустріального суспільства, які супроводжуються елементами театралізації, віртуалізації, симуляції, набуваючи тим самим ознак масового шоу;

з'ясовано, що «кольорові революції» кінця ХХ століття, здійснюючи функцію демократизації політичних режимів європейських країн, водночас створили платформу для масових акцій з використанням новітніх інтернет-технологій і маніпулювання масовою свідомістю індивідів.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано мету і завдання, визначено об'єкт, предмет, теоретико-методологічну базу, методи дослідження. Розкрито наукову новизну, теоретичну і практичну значущість дослідження, його зв'язок з науковими програмами і темами, висвітлено апробацію результатів дослідження.

У розділі 1 «Стан дослідження інституційних і психологічних аспектів масової політичної поведінки» здійснений аналіз джерельної бази. Вивчення означеної проблеми засвідчив важливість переосмислення трактування масової політичної поведінки, дослідження її основних інституційних і психологічних детермінант, та нового погляду в розумінні новітніх її форм та видів. Узагальнюючи результати дослідження, дисертант дійшла висновку, що в українській політичній науці проблеми визначення природи, з'ясування форм і специфіки масової політичної поведінки потребують подальших ґрунтовних досліджень

У розділі 2 «Масова політична поведінка як об'єкт дослідження політології» здійснено аналіз методологічного інструментарію вивчення масової політичної поведінки. Здійснено ґрунтовний аналіз методологічної основи дисертаційного дослідження. Завдяки поєднанню теоретичних принципів наукових підходів неоінституціоналізму, транзитології та основних принципів політичної психології, доведено, що джерелом відтворення інституцій у масовій свідомості виступає легітимізація політичних практик, а не правові норми; когнітивну основу політичних

норм та принципів формують звички і практичні дії, а не правові зобов'язання, а формальна структура суспільства розглядається як щось символічне, а не юридично зумовлене.

У розділ 3 «Масова політична поведінка в індивідуалізованому суспільстві» здійснюється порівняльне дослідження «масової людини» в індустріальному і постіндустріальному суспільствах, а також формуванню нових моделей масової політичної поведінки на сучасному етапі, основними характеристиками яких є віртуалізація та симуляція. Досліджено нові форми масової політичної поведінки, котрі сформувались внаслідок інтегрування кібер-простору в реальне життя суспільства, серед яких астротерфінг, флешмоб, медіа-віруси, підписання електронних петицій. Доведено, що віртуалізація політичного життя, нові форми реалізації масової політичної поведінки та постійний психологічний і маніпулятивний вплив кібер-простору на трансформацію масової свідомості збільшують ймовірність прояву симулятивної поведінки, коли будь-які дії індивіда не впливають на політичний процес, проте, на його думку, це крок поширення демократичних цінностей, тощо.

У Розділі 4 «Особливості масової політичної поведінки в суспільствах, що трансформуються» проведений аналіз трансформації ціннісної системи як основи неформальних інституційних принципів здійснення масової політичної поведінки. Основними типами здійснення такої поведінки вказано «кольорові революції», які є виявом демократичних прагнень у розвитку держав. Також особливу увагу приділено вивченню проявів масової політичної поведінки в сучасній Україні на прикладі революційних подій 2013–2014 рр.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Праці в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

(фахові видання)

1. Свідерська О. Політико-психологічні виміри детермінант політичної поведінки // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2016. Вип. 19'2016. С. 89–94.
2. Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти віртуальної масової політичної поведінки в сучасних суспільствах // Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 109 (№ 6). С. 335–338.
3. Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти симулятивної масової політичної поведінки // Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-політологічні студії. 2017. Вип. 9. С. 128–135.
4. Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти типологізації політичної поведінки // Вісник Львівського університету. Сер. Філософсько-політологічні студії. 2015. Вип. 7. С. 349–355.

Наукові статті в періодичному виданні політологічної тематики
іноземної держави (Польща)

1. Sviderska O. Psychological determinants of mass political behaviour in Ukraine (on the Revolution of Dignity in 2013–2014 years) // Studium Europy Środkowej I Wschodniej. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki krajowej. 2016. Czerwiec. № 5. P. 271–279.

Наукові статті у періодичному виданні України з політичних наук

1. Свідерська О. Масова політична поведінка в індивідуалізованому суспільстві // Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-політологічні студії. 2013. Вип. 3. С. 286–294.

SUMMARY

Sviderska O. I. Correlation between Psychological and Institutional Determinants of Political Behaviour of the Masses in Transit Societies. – Manuscript.

Candidate Degree Dissertation in Political Science (Philosophy Doctor) Specialty 23.00.01 «Theory and History of Political Sciences» (052 – politology). Lviv Ivan Franko National University. Lviv, 2018.

The urgency of the research topic is conditioned by the necessity of conceptualizing the ratio of psychological and institutional determinants of mass political behavior in transit-type societies, taking into account the peculiarities of the manifestation and design of new forms and models of virtualization of modern life, the lack of study of this problem in Ukrainian political science, the lack of comprehensive scientific studies of mass political behavior, the peculiarities of its transformation in the postmodern society, this research is relevant and corresponds to the current challenges of politic science.

The purpose and tasks of the study are to carry out a comprehensive political analysis of the ratio of psychological and institutional determinants of mass political behavior in transit societies; to analyze the source base of foreign and domestic scientific studies of mass political behavior; to disclose the essence of the concept of "mass political behavior" and determine the main determinants, forms and types of this concept; to substantiate the relevance of the application of the theoretical foundations of psychological, neoinstitutional and transitological approaches as a methodological basis for the dissertation research; to determine the main directions of the study of the concept of "mass political behavior; to study the peculiarities of the formation of mechanisms of the interconnection of the "mass man" and the peculiarities of manifestation of mass political behavior in the industrial (mass) society; to determine the relevance of the concept of "mass person" in an individualized society; outline the institutional and psychological aspects of virtual and simulative behavior as new forms of mass political behavior in postmodern societies, based on research on the impact of Internet technologies

and the virtualization of society; to find out the relationship between the transformation of the value-institutional system and the formation of mass political behavior in the transit society; to consider "color revolutions" as an example of manifestation of mass political behavior in societies that carry out democratic transit; to reveal the specifics of the manifestation of mass political behavior in Ukraine on the example of the revolutionary events of 2013 - 2014.

Object of the research is mass political behavior in modern societies.

Subject of the research is mass political behavior in transit societies in the context of the relationship between psychological and institutional factors in its formation.

The thesis substantiates the main types and forms of manifesting political behaviour of the masses both in mass and individualized societies. A special emphasis is placed on societies carrying out democratic transit, this relates to Ukrainian society in particular. Furthermore, the research determines the peculiarities of formation of mass political behaviour in mass and individualized societies depending on the specifics of the mutual influence of its institutional and psychological factors. The essence of the concept "mass man" in industrial and postindustrial societies is revealed.

Types of political regimes, motives of political behavior, social environment as well as cultural and economic factors are believed to be the key determinants of mass political behaviour. It is revealed that there is a connection between the political system and the formation of the political behaviour of the individual. An important aspect in the study is the mutual influence of the psychological characteristics of the individual and institutional norms in the formation of a certain type of mass political behavior of the individual both in modern societies and in societies where the rule of such political regimes as totalitarianism and authoritarianism took place.

A thorough analysis of scientific approaches to the study of mass political behaviour, peculiarities of its formation and mechanisms of its manifestation has been carried out. It is proved that in the conditions of modern processes of

society's transformation the problem of changing not only the cultural and political values that are traditional for the mass society but also their further role in the formation of mass political behavior is acutely raised. Of particular importance for mass political behaviour is ideology, which is a concentrated and systematic expression of goals and values in politics, as well as of cultural and political values and norms that underlie mass political consciousness, and therefore have an influence on the manifestation of mass political behaviour. The irrational-sensory mentality that emerged in the contemporary postmodern society leads to the transformation of past «eternal» values which were produced by the mass society, through the formation of collectivism and «uniformity», into completely new, often simulating, and landmarks of life. Formal institutions lose their power in shaping mass political behavior, thus freeing the path to the formation of informal, through the creation of diverse civic organizations, groups or movements.

Virtual manifestations of mass political behavior in the era of the Internet have been explored. Using the analytical method, the following types of virtual mass political behaviour are defined and characterized: astroturfing, flash mob; filing, registration and signing of electronic petitions, virtual voting, spread of demotivators and media viruses. The Internet environment can help simulate an individual's political activity, or play for him the role of a motivational component of his manifestation of political behavior in a real political process.

It is proved that the virtualization of political life, on the one hand, is the process that enables the use of modern information and communication technologies as a powerful tool for reducing the cost of conducting political campaigns, implementing political projects, organizing rallies, protests, riots, terrorist activities, conducting information wars. On the other hand, it is the determinant of the transformation of institutional norms, procedures and other mechanisms of the political process. The engagement of modern virtual forms of political activity testifies that at present political and social activity in society is impossible without the format of the game show. The popularity of such actions

means a consistent penetration of gaming technologies into the political sphere of society, leading to its carnivalization.

It is substantiated that transformational changes in the value-institutional system are the basis for the formation of informal institutional principles for the implementation of mass political behaviour. The main types of such behaviour are «color revolutions», which are carried out mainly to implement the democratic direction of state development. Moreover, special attention is paid to the study of the manifestation of the mass political behaviour of modern Ukraine using the revolutionary events of 2013–2014 as an example. They had the character of mass political behaviour of a non-conventional type, since during the mass protest actions the authorities used force methods of confrontation, there were seizures of administrative buildings involving damage to the state property, etc.

Key words: mass political behaviour, transit society, individualized society, mass society, virtual mass political behaviour, simulated mass political behaviour, color revolutions.

LIST OF THE PUBLISHED WORKS ON THE THEME of the THESIS

Proceedings in which the main scientific results of the thesis are published

(Professional editions)

1. Свідерська О. Політико-психологічні виміри детермінант політичної поведінки // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2016. Вип. 19'2016. С. 89–94.
2. Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти віртуальної масової політичної поведінки в сучасних суспільствах // Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 109 (№ 6). С. 335–338.
3. Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти симулятивної масової політичної поведінки // Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-політологічні студії. 2017. Вип. 9. С. 128–135.
4. Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти типологізації політичної поведінки // Вісник Львівського університету. Сер. Філософсько-політологічні студії. 2015. Вип. 7. С. 349–355.

Наукові статті в періодичному виданні політологічної тематики іноземної держави (Польща)

1. Sviderska O. Psychological determinants of mass political behaviour in Ukraine (on the Revolution of Dignity in 2013–2014 years) // Studium Europy Środkowej I Wschodniej. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki krajowej. 2016. Czerwiec. № 5. P. 271–279.

Наукові статті у періодичному виданні України з політичних наук

1. Свідерська О. Масова політична поведінка в індивідуалізованому суспільстві // Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-політологічні студії. 2013. Вип. 3. С. 286–294.

Proceedings certifying the approbation of the materials of the thesis

1. Свідерська О. Астротерфінг як форма віртуалізації масової політичної поведінки // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики: матер. Всеукр. наук. конф. (присвяченої 20-річчю прийняття Конституції України) (м. Дніпро, 29–30 черв. 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 170–172.

2. Свідерська О. Маніпуляція як психологічна детермінанта формування масової політичної поведінки в сучасних суспільствах // Роль психологічної служби системи вищої освіти України у час суспільних трансформацій: матер. Всеукр. наук. – практ. конф. Львів, 2017. С. 88–91.
3. Свідерська О. Масова політична поведінка в індивідуалізованому суспільстві // Методологія політичної науки: матер. Всеукр. наукової конференції. Треті методологічні читання. Львів, 2013. С. 75–77.
4. Свідерська О. Мотиваційні аспекти політичної поведінки. // Тези звітної наукової конференції філософського факультету за 2015 рік, / відп. за вип. Л. Рижак. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2016. С. 210–213.
5. Свідерська О. Особливості масової політичної поведінки в теорії індивідуалізованого суспільства З. Баумана // Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичні результати – 2016: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Братислава, 15–18 берез. 2016 р.). Братислава, 2016. С. 84–86
6. Свідерська О. Політична поведінка: теоретико-методологічні аспекти типологізації // Тези звітної наукової конференції філософського факультету за 2014 рік, / відп. за вип. Л. Рижак. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2015. С. 250–253.
7. Свідерська О. Психологічні аспекти масової політичної поведінки в контексті Революції Гідності // Наукові підсумки 2016 року: зб. наук. матер. VI Міжнар. наук.-практ. інтернет – конф. (м. Вінниця, 10 груд. 2016 р.). Вінниця, 2016. С. 279–283.
8. Свідерська О. Психологічні детермінанти масової політичної поведінки в сучасних суспільствах // Суспільні науки та сучасність: актуальні питання: матер. Всеукр. наук. – практ. конф. (м. Запоріжжя, 25–26 серп. 2017 р.). Запоріжжя, 2017. С. 94–97.
1. Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти онлайн - мобілізації // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI

століття: матер. Міжнар. наук. – практ. конф. (м. Київ, 16–17 груд. 2016 р.).
Київ, 2016. С. 120–122.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ І ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ МАСОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ	26
РОЗДІЛ 2. МАСОВА ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ	36
2. 1. Сутність, основні детермінанти та типологія масової політичної поведінки	36
2. 2. Основні напрями дослідження масової політичної поведінки	57
2. 3. Неінституційний та транзитологічний підходи у дослідженні масової політичної поведінки	74
РОЗДІЛ 3. МАСОВА ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА В ІНДИВІДУАЛІЗОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	89
3. 1. «Масова людина» та її поведінка в індустріальному суспільстві	89
3. 2. «Масова людина» та особливості її масової політичної поведінки в індивідуалізованому суспільстві	111
3. 3. Віртуальні прояви та типи масової політичної поведінки. Симулятивні форми масової політичної поведінки	137
РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ МАСОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ В СУСПІЛЬСТВАХ ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ	163
4. 1. Неконсолідованість ціннісно-інституційної системи як детермінанти масової політичної поведінки у транзитних суспільствах	163
4. 2. «Кольорові революції» як вияв масової політичної поведінки в перехідних суспільствах	174
4. 3. Форми та прояви масової політичної поведінки в Україні на основі аналізу революційних подій 2013-2014 рр.	191
ВИСНОВКИ	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	210
ДОДАТКИ	222

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Кожна епоха характеризується новими формами й моделями масової політичної поведінки, детермінованими і постійним розвитком технологій, і переосмисленням соціальної сутності людини й меж її свободи. Сучасне суспільство, що є результатом трансформацій індустріального суспільства та переходу до постіндустріального, зберігає актуальність дослідження масової політичної поведінки як невід'ємного елемента політичного життя, що водночас відображає сукупну поведінку всіх його суб'єктів і виступає об'єктом, який постійно піддається психологічному й інституційному впливу з боку всіх учасників суспільно-політичного процесу. Відбувається екстраполяція масової політичної поведінки у віртуальне середовище, де інтернет-комунікація виконує роль інструмента вияву громадянської та політичної позиції індивіда, способу збереження його анонімності, а відтак створення віртуальних мас з можливістю для індивідів перебирати чужі соціальні ролі і симулювати політичну поведінку.

Масова політична поведінка є невід'ємним елементом і чинником політичного життя. Це комплексне явище, що відображає сукупну поведінку усіх суб'єктів політичного процесу, одночасно виконуючи роль об'єкта постійного впливу, коригування та маніпулювання з боку домінантних суб'єктів суспільно-політичного процесу (правлячих еліт, партій, громадських організацій, засобів масової інформації) з метою зміни та формування політичних установок, переконань і цінностей громадян.

Масова політична поведінка як спонтанні, часто недовготривалі, дії відносно великої кількості людей, що перебувають у певній політичній ситуації, обумовлюється різними чинниками. Найважливішими детермінантами такої поведінки є антропологічні, пов'язані з біологічною та психологічною сутністю індивіда, що формують внутрішні мотиви активності та інституційні, що є результатом інтерналізації індивідами

усталених моделей масової політичної поведінки із зовнішнього суспільно-політичного середовища, та норм, що їх регулюють.

Дослідження взаємодії інституційних і психологічних детермінант масової політичної поведінки на прикладах вияву багатьох політичних дій, акцій та кампаній, які є відображенням діалектики раціонального та емоційно-афективного у людині, є ключем до аналізу, розуміння й пояснення багатьох минулих і сучасних історичних подій. Важливо зауважити, що чинні форми масової політичної поведінки відрізняються від тих, які досліджували класики політичної науки та соціальної психології – Г. Ле Бон, Г. Тард, З. Фройд, Е. Еріксон, Х. Арндт, оскільки активність сучасного індивіда значною мірою перенесена у віртуальний світ, де кількість поведінкових «програм» необмежена і часто неусвідомлена, а вплив інституційних чинників суттєво послаблений. Використання сучасних інформаційно-комунікативних технологій є потужним інструментом зменшення затрат для проведення політичних кампаній, реалізації політичних проектів, організації мітингів, протестів, бунтів, терористичних дій, ведення інформаційних війн, та одночасно детермінантою трансформації інституційних норм, порядків та інших механізмів політичного процесу і потребує не лише щоденного моніторингу, а й ґрунтовного переосмислення та концептуалізації цих понять.

Актуальність вивчення взаємодії інституційних і психологічних детермінант масової політичної поведінки особливо актуалізується у транзитних суспільствах, зокрема українському, де суттєво знівельовано традиції політичної участі й роль формальних інституцій у питанні становлення і реалізації моделей масової політичної поведінки громадян. Ці тенденції накладаються на домінування невизначеності, ірраціоналізму, відсутності усталених взаємозв'язків у культурній, економічній і політичній сферах життя, заперечення історично успадкованих культурно-політичних цінностей і впровадження глобальних технологій психологічного маніпулювання й тиску на свідомість індивідів, що характеризує сучасний

етап цивілізаційного розвитку, визначальною рисою якого є посилення процесів індивідуалізації.

Отже, актуальність обраної тематики дисертаційної роботи зумовлена необхідністю концептуалізації співвідношення психологічних й інституційних детермінант масової політичної поведінки в суспільствах транзитного типу, із врахуванням особливостей вияву і конструювання нових форм та моделей віртуалізації сучасного життя, недостатністю вивчення цієї проблематики в українській політичній науці, відсутністю комплексних наукових досліджень масової політичної поведінки, особливостей її трансформації в суспільстві Постмодерну, тож це дослідження є актуальним та відповідає сучасним викликам політичної науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах комплексної науково-дослідної теми кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка «Політичні аспекти безпеки особи в контексті формування нових регіональних систем безпеки: індикатори та інституційні принципи й механізми гарантування» (Державний номер реєстрації 0117U001398).

Мета і завдання дослідження: *Мета дослідження* – здійснити комплексний політологічний аналіз співвідношення психологічних та інституційних детермінант масової політичної поведінки у транзитних суспільствах.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати джерельну базу зарубіжних і вітчизняних наукових досліджень масової політичної поведінки;
- розкрити сутність поняття «масова політична поведінка» і визначити основні детермінанти, форми й типи цього поняття;

- обґрунтувати релевантність застосування теоретичних засад психологічного, неоінституційного та транзитологічного підходів, як методологічної бази дисертаційного дослідження;
- визначити основні напрями дослідження поняття «масова політична поведінка»;
- дослідити особливості формування механізмів взаємозв'язку «масової людини» та особливостей вияву масової політичної поведінки в індустріальному (масовому) суспільстві;
- визначити актуальність поняття «масова людина» в умовах індивідуалізованого суспільства;
- окреслити інституційні і психологічні аспекти віртуальної та симулятивної поведінки як нових форм масової політичної поведінки у постмодерних суспільствах, ґрунтуючись на дослідженнях впливу інтернет-технологій та віртуалізації суспільства;
- з'ясувати взаємозв'язок трансформації ціннісно-інституційної системи і формування масової політичної поведінки у транзитному суспільстві;
- розглянути «кольорові революції» як приклад вияву масової політичної поведінки в суспільствах, що здійснюють демократичний транзит;
- розкрити специфіку прояву масової політичної поведінки в Україні на прикладі революційних подій 2013 – 2014 рр.

Об'єктом дослідження є масова політична поведінка в сучасних суспільствах.

Предмет дослідження – масова політична поведінка в транзитних суспільствах у контексті взаємозв'язку психологічних та інституційних чинників її формування.

Методологія дослідження. Міждисциплінарний статус предмета дослідження зумовив поєднання в реалізації дослідницьких завдань дисертаційної роботи методологічних принципів політичної психології, неоінституціоналізму та транзитології. Це дало змогу окреслити й проаналізувати взаємозв'язок політичних інституцій та психологічних чинників

масової політичної поведінки у транзитних суспільствах, зокрема в українському. Методологічні принципи психологічної науки, зокрема, теорії мотиваційної сфери А. Маслоу, Ф. Герцберга, Л. Портера і Е. Лоулера, Ч. Мюррея, Д. МакГрегора, Д. МакКлелланда, а також роботи З. Фрейда, К. Юнга, Х. Арендт, Е. Фромма, дозволили проаналізувати вплив внутрішніх емоційно-афективних станів і мотиваційної сфери індивіда, його світосприйняття на формування моделей масової політичної поведінки. Пізнавальні принципи неоінституціоналізму дали змогу обґрунтувати теоретичну основу аналізу взаємодії формальних норм і неформальних «правил гри», сформованих на основі соціокультурних цінностей, символів, стереотипів, як чинників масової політичної поведінки, що виконують функції її формування, обмеження, регулювання і мобілізації. Транзитологічний підхід забезпечив врахування у процесі дослідження масової політичної поведінки особливостей соціально-політичного контексту транзитних суспільств.

Визначені дослідницькі завдання та методологія роботи зумовили використання загальнонаукових методів: аналізу, синтезу, абстрагування, класифікації. Системний підхід дав змогу розглядати масову політичну поведінку як невід’ємний елемент соціально-політичної реальності; історико-порівняльний застосовано для виокремлення особливостей політичної поведінки в масовому (індустріальному) та індивідуалізованому (постіндустріальному) суспільствах. У цьому контексті в роботі використано також праці теоретиків масового суспільства Х. Ортеги-і-Гассета, М. Шелера, О. Шпенглера, Х. Арендт, М. Хевеші, Е. Фромма, Е. Канетті, та індивідуалізованого суспільства – З. Баумана, У. Бека, Д. Рісмана, П. Друкера, Т. Барнса, А. Гіденса.

Наукова новизна зумовлена сукупністю завдань, засобами їх вирішення та конкретизована в таких положеннях:

вперше:

– на основі поєднання засад психологічного підходу та неоінституціональної й транзитологічної теорій сформульовано й обґрунтовано

авторську концепцію взаємодії психологічних та інституційних чинників масової політичної поведінки в сучасних суспільствах. Первинними детермінантами її формування в модерному (індустріальному) суспільстві визначено інституційні норми та формальні правила обмеження масової активності, або її стимулювання задля досягнення політичних цілей владної еліти; в індивідуалізованому (постмодерному) суспільстві такими детермінантами виступають постматеріальні цінності та культурні, часто універсалізовані, норми, що супроводжуються комунікативно-інформативними впливами медіа, інтернет-мереж та інститутів влади. На основі цього доведено, що масова політична поведінка в масовому (індустріальному) за базовими характеристиками суспільстві набувала ознак конформізму, індиферентності та мобілізаційності, тоді як у постіндустріальному, індивідуалізованому суспільстві через домінування невизначеності, ірраціоналізму, відсутність усталених індивідуальних і групових зв'язків, масова політична поведінка набуває ознак симулятивності та реалізується переважно через віртуальний простір, а не соціальне середовище;

– доведено, що домінантні форми вияву масової політичної поведінки інтерналізуються індивідами у процесі соціалізації та ґрунтуються на інституційно-нормативному регулюванні з використанням психологічної маніпуляції та сугестії;

– визначено, що взаємозв'язок психологічних та інституційних детермінант масової політичної поведінки в транзитних суспільствах ґрунтується на взаємодії двох взаємозаперечних категорій – емоційно-ірраціонального та раціонального, що відображаються в мотиваційній структурі та політичних установах й орієнтаціях індивідів, домінантність яких зумовлена соціально-політичним і цивілізаційним контекстом;

– доведено, що в транзитному середовищі масова політична поведінка має переважно неконвенційний характер, що зумовлено поєднанням невизначеності й неформалізованості правил її регулювання, труднощами інституційного контролю з боку державних органів і практично необмеженим

впливом транснаціональних акторів на її формування через соціальні мережі та інтернет-портали;

– доведено, що, попри загальну тенденцію індивідуалізації життя в постсучасному суспільстві, індивід зберігає в собі сутність «масової людини», з уваги на що можливим є формування нових форм масової політичної поведінки, релевантних соціально-політичному та ціннісному контексту постіндустріального суспільства, які супроводжуються елементами театралізації, віртуалізації, симуляції, набуваючи тим самим ознак масового шоу;

– з'ясовано, що «кольорові революції» кінця ХХ століття, здійснюючи функцію демократизації політичних режимів європейських країн, водночас створили платформу для масових акцій з використанням новітніх інтернет-технологій і маніпулювання масовою свідомістю індивідів.

уточнено:

– специфіку формування психологічних чинників, на прикладі мотиваційної та афективно-чуттєвої сфери залучення індивідів до масових дій, серед яких як найбільш домінантні виділено: індивідуальну схильність піддаватись психологічному впливу та маніпулюванню, особливості нервової системи індивіда як члена маси (тип темпераменту, особливості характерологічної сфери), його емоційної сфери (рівень тривожності, відчуття страху, тощо) та мотивацію політичної участі. Серед інституційних детермінант вирізняє політичні, соціальні, культурні та релігійні норми, які, втрачаючи, чи, навпаки, - нарощуючи свою значущість у соціумі, змінюють вияви масової політичної поведінки, тим самим активізуючи чи послаблюючи загальний рівень політичної активності громадян;

– особливості формування і прояву віртуальної та симулятивної масової політичної поведінки в постіндустріальних суспільствах, сформованих на принципах індивідуалізму, невизначеності та ірраціональності, основними формами якої є астротерфінг, підписання електронних петицій, масові поширення медіавірусів, мемів, хештегів, проведення флешмобів;

– співвідношення психологічних та інституційних детермінант вияву масової політичної поведінки громадян України в період революційних подій 2013 – 2014 рр. під час масового силового протистояння проти чинної влади та взаємозв'язок цієї поведінки з потребою формування національно-патріотичної ідентичності, встановлення європейської ціннісно-інституційної системи та демократичного напрямку розвитку країни.

набули подальшого розвитку:

– дослідження віртуальної масової політичної поведінки як активної форми залучення індивідів до політичного життя у постсучасному, індивідуалізованому суспільстві, збільшення політичної активності громадян, формування нових принципів взаємовідносин із соціально-політичними інститутами;

– обґрунтування особливостей трансформації ціннісної сфери індивіда крізь призму модифікації психологічних детермінант формування політичної поведінки та актуалізації постматеріальних цінностей у сучасних суспільствах.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів. Основні положення й теоретичні висновки дисертації можуть бути використані для подальшого вивчення та концептуалізації проблем взаємозалежності емоційно-афективної сфери особистості та інституційних детермінант вияву масової політичної поведінки в сучасних, зокрема, транзитних, суспільствах.

Результати дисертаційного дослідження є вагомими в діяльності державних органів та громадських організацій у сфері мобілізації й регулювання масових політичних акцій, аналізу їхнього впливу на соціально-політичні процеси. Матеріали дисертації можуть бути використані у процесі підготовки майбутніх політологів, політичних психологів, фахівців у галузі державного управління, а також можуть стати основою для впровадження відповідних навчальних курсів.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї та результати дисертаційного дослідження апробовано у формі доповідей та обговорень на

дев'яти міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях: Міжнародній: Науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичні результати – 2016»: (м. Братислава, 15–18 березня 2016 р.), VI Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Наукові підсумки 2016 року»: (м. Вінниця, 10 грудня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття – 2016»: (м. Київ, 16–17 грудня 2016 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Методологія політичної науки. Треті методологічні читання – 2013»: (м. Львів, 2013 р.), Звітній науковій конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка – за 2014 рік: (м. Львів, 2015 р.), Звітній науковій конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка – за 2015 рік: (м. Львів, 2016 р.), Всеукраїнській науковій конференції (присвяченій 20-річчю прийняття Конституції України) «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики»: (м. Дніпро, 29–30 червня 2016 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Роль психологічної служби системи вищої освіти України у час суспільних трансформацій – 2017»: (м. Львів, 19–20 травня 2017 р.), «Всеукраїнській науково-практичній конференція – 2017» (м. Запоріжжя, 25–26 серпня 2017 р.). Результати дослідження обговорено на теоретичних семінарах та засіданнях кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Публікації. За темою дисертації опубліковано 15 наукових праць, з яких 4 – статті у фахових виданнях України із політичних наук, 1 стаття в періодичному виданні політологічної тематики іноземної держави (Польща), 1 стаття у періодичному виданні України з політичних наук, та 9 публікацій у збірниках тез доповідей за матеріалами науково-практичних конференцій.

Структура дисертаційної роботи зумовлена метою і завданнями, що були визначені у процесі науково-теоретичної розробки обраної теми. Наукове дослідження складається із вступу, чотирьох розділів, дев'яти

підрозділів, висновків, списку використаної літератури та додатків Загальний обсяг дисертації – 222 сторінки, з них основного тексту – 193. Список використаних джерел налічує 264 позиції.

РОЗДІЛ 1

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ І ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ МАСОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

Визначення місця та ролі масової політичної поведінки в транзитних суспільствах зумовлене трансформацією та модифікацією основних форм поведінки, зміною ролі інституцій у її детермінуванні та невинним розвитком сучасної політичної науки. Учені розглядали питання феномену масової політичної поведінки протягом багатьох століть, що засвідчує масштабність, усебічність і динамічність результатів дослідження багатьох наукових шкіл психологічного, політологічного, соціального й економічного напрямку. Першоджерелами дослідження масової політичної поведінки були розвідки передусім представників та засновників соціально-психологічної школи, але згодом спектр вивчення цього поняття значно розширився. Зауважимо: незважаючи на розмаїту історію дослідження масової політичної поведінки, на сучасному етапі не існує єдиного підходу до трактування зазначеного поняття, відсутнє також і комплексний аналіз детермінант його формування й уніфікованої типології.

Загалом дослідження цього феномену можна розподілити на три періоди. Перший період (XIX ст. – початок XX ст.) характеризується дослідженням масової політичної поведінки як деструктивного, інстинктивного та ірраціонального явища, що аналізується через призму понять «натовп» та «публіка». До нього належали праці засновників соціальної психології Г. Тарда, Г. Ле Бона, згодом – З. Фрейда, зосереджені на психологічних особливостях індивіда, який перебуває у натовпі, публіці чи масі, а також на антисоціальній, антигуманній й деструктивній сутності маси, схильності цього утворення піддаватись психологічному впливові та маніпуляції. Так, французький соціолог Г. Тард вивчаючи психологію «натовпу» та «публіки», говорив, що «натовп» не тільки привертає увагу і «призиває» до себе того, хто бачить його, але й навіть того, хто має до нього будь-яке навіть віддалене відношення (наприклад читає про нього), у той час,

коли «публіка» може виконувати роль «натовпу», проте це не єдине її трактування [137].

Натомість Г. Ле Бон, стверджував, що масова поведінка самого натовпу виражає нетерпимість, імпульсивність, дратівливість, однобічність почуттів, мінливість, відсутність опору до навіювання, та розчиняє в емоційних настроях натовпу відповідальність індивіда за свої вчинки, що приховує небезпеку вияву афективної поведінки, агресивності, масових заворушень та насильства [74].

Уявлення про особистісне несвідоме, що з'явилося у науковому просторі після виходу у світ «Тлумачення сновидінь» З. Фрейда, стало джерелом вивчення глибинних чинників масової політичної поведінки. Психолог поділяв погляди своїх колег у дослідженні маси, акцентуючи на ролі несвідомого у формуванні поведінки індивіда, що знаходиться у масі [145]. Так, аналізуючи масу він зауважав: таке утворення може з повагою ставитись лише до сили і практично не здатне підкорюватись принципам доброти та моралі. На несвідомому рівні сформована маса потребує лідера, який може проявити до неї силу, інколи навіть насильство, звідси – прагнення маси відчувати страх перед своїми лідерами та героями. Головними акцентами у дослідженнях З. Фрейда є розуміння того, що індивід, будучи активним носієм масової поведінки у ситуативних проявах останньої, так само виявлятиме консерватизм, відразу до нововведень і безмежне благоговіння перед традицією.

За переконаннями З. Фрейда, масі притамані риси, які змушують індивіда несвідомо підкорюватись її законам, постулатам, переконанням та загальним правилам. Вона здатна викликати негативний емоційний стан, що своїми проявами може нагадати стан афекту, або ж - навпаки, стан суцільної тиші та повного підкорення. Ще однією особливістю маси, на думку психолога є власне її схильність до ірраціонального типу мислення. Вона ніколи не потребує правдивості, основним джерелом її існування є ілюзії,

навіюванні думки, проте сила їхнього впливу має на масу авторитетний характер [145].

Варто зауважити, що основні положення та концепції наукових доробків Г. Тарда, Г. Ле Бона та З. Фройда здійснили найбільший вплив на подальші наукові підходи у сучасному західному світі та стали підґрунтям для розвитку дослідження масової політичної поведінки.

Виникнення масового індустріального суспільства та, як наслідок масової індустріалізації суспільства, поширення демократичних свобод, введення виборчого права, науково-технічного прогресу, виникнення «масової людини», зумовили формування другого етапу дослідження масової політичної поведінки, що охоплює власне ХХ століття. Результати дослідження цього феномену відобразились у роботах зарубіжних представників філософії, політології, соціології та психології М. Шелера, О. Шпенглера, Ф. Ніцше, Х. Ортега-і-Гассета, Е. Фрома, Х. Арендт, Г. Маркузе, Т. Адорно, К. Юнга, А. Маслоу, Г. Блумера, С. Московічі, тощо.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. зумовили зміщення акцентів у наукових дослідженнях соціально-політичного життя цілого суспільства, акцентувавши основну увагу саме на вияві масових форм поведінки. Завдяки численним дослідженням було здійснено аналіз мотиву і форми взаємовпливу масової людини та політичних інституцій, що частково було зумовлене активним залученням мас до політичного життя суспільства шляхом інтегрування виборчого права, формування партійної ідентичності, участі у профспілках, громадських організаціях, національно-визвольних рухах, революціях, тощо. Опираючись на напрацювання Г. Ле Бона і Г. Тарда, Е. Дюркгейм, писав, що поведінка людини у натовпі набуває такого ж забарвлення як і у інших її учасників [45].

Із появою перших робіт К. Юнга [179], присвячених «колективному несвідомому» та відкриттям архетипів, було доведено, що колективні психічні сили не можливо осмислювати без розуміння та аналізу архетипних енергій, які становлять мотиваційне ядро динамічних процесів соціуму та

глибинними чинниками індивідуальної та масової поведінки, в тому числі і політичної. За його теорією, кожному соціумі належить своє колективне несвідоме, що формується на основі історико-культурних архетипів, та має відображення у способі життя та формуванні мислення індивідів. Процес формування масової політичної поведінки має тісний взаємозв'язок із несвідомою сферою людської психіки, де залишаються збереженими наші бажання, стимули до здійснення певних вчинків, все те, що в один момент може відобразитись у нашій свідомості. Згідно із цією концепцією масова політична поведінка у великому відсотку формується шляхом прямого психологічного впливу у вигляді маніпулювання на колективне несвідоме. Здійснюючи на індивіда маніпулятивний вплив, маніпулятор активізує певний архетип індивіда, змушуючи його реагувати певним чином на подану інформацію, таким чином програмуючи його поведінку.

Завдяки праці «Занепад Європи» О. Шпенглера появилось трактування маси, як безликого та безформного натовпу, який ненавидить всі духовні і культурні цінності та прагне до повного їхнього знищення, що вказує на існування маси поза межею соціокультурних конструктів [162], наголошує на вихід будь-якої маси за межі культурного усвідомлення соціальних структур. Х. Ортега-і-Гассет у своїй всесвітньо відомій праці «Повстання мас» вказує на знищення культурно-історичної традиції суспільства в силу формування в індустріальному суспільстві появи на соціальній арені «масової людини», як нового типу індивіда із всіма притаманними їй негативними рисами та поведінковими проявами [99]. Вивчення масової політичної поведінки знайшло своє відображення і у роботах К. Ясперса, який називав «масове суспільство» хворобою, а саму масу - видом існування і розчепленням людського буття, вона не має чіткого визначення, проте наділена одноформністю, кількісністю, несвідомістю, безпідставністю, порожнечістю, тощо [185, с. 412]. Людина практично зникає в масі, поступово втрачаючи свою індивідуальність.

Одними із вагомих внесків у розуміння сутності масової політичної поведінки є результати досліджень процесу циркуляції інформації серед великої кількості людей, де основні акценти зорієнтовані на взаємозв'язок поширення чуток, пліток та формування паніки в середині маси, що дає змогу виявити вплив колективності на поведінку індивіда та формування соціальних інституцій.

Поруч із формуванням у суспільстві явищ фашизму та тоталітаризму, наукові роботи, пов'язані із вивченням масової політичної поведінки отримали новий вектор свого розвитку. Зокрема, наукові доробки Х. Аренд та Е. Фрома дали змогу ґрунтовно дослідити ті психологічні чинники, які детермінували в індивіда формування ознак покірності перед політичним лідером, безоцінкове прийняття та наслідування інституційної ідеології, потребу належати до певної маси, тощо. У роботі «Витоки тоталітаризму» Х. Арендт вказує на те, що «маса – це перш за все група, в якій представлені уламки всіх класів. Маса ненавидить суспільство, бо з нього вона виключена, і парламент, бо в ньому вона не представлена» [5, с. 166]. Будучи виключеною із товариства та політичного представництва, маса за потребою виявляє масову політичну поведінку шляхом здійснення політичних рухів, шукаючи підкріплення у тих сил, які знаходяться поза політичною сценою [5, с. 168]. Доведено, що «маси» існують в кожній країні, та утворюються із більшості що включає в себе нейтральних, політично байдужих людей, які ніколи не приєднуються до партій, можливо ніколи не беруть участі навіть у виборчому процесі, шляхом голосування [5, с. 414-415]. Однією із причин такої ситуації Х. Аренд у свій час розглядала появу на початку ХХ ст. ізольованого та атомізованого індивіда, що сформувався внаслідок зворотної сторони ліберального суспільства. У такого індивіда не просто була відсутня схильність до активної політичної поведінки та діяльності, по-суті він був абсолютно позбавлений цієї можливості. З цього виникає теза про те, що маса сама по собі здатна притягувати до себе тоталітарні режими, оскільки за своєю суттю вона потребує сили та лідера, з яким вона може себе

ідентифікувати, водночас сам тоталітарний режим здатен існувати тільки за умови активної підтримки зі сторони маси. Таким чином поняття «маса» розпоршилось через свою неоднозначність та виконання ролі згуртованої реальності в раціональній індивідуалістичній культурі Заходу.

Загалом, у другій половині ХХ ст. дослідження масової політичної поведінки, набуло масштабного знайшло своє відображення у трактуванні «маси», яке, за даними Д. Белла [13] налічувало як мінімум п'ять концептуальних підходів: «недиференційована більшість», прикладом якої могли бути гетерогенна аудиторія засобів масової інформації [15]; «судження некомпетентних», як низька якість цивілізації, що є результатом ослаблення керівних позицій еліти [99]; «механізоване суспільство», в якому індивід виконує роль продовження машини, дегуманізованим елементом «суми соціальних технологій» [180]; «бюрократичне суспільство», що побудоване на чіткій класифікації, та прийняття рішень здійснюються тільки ієрархічною верхівкою [81]та, в кінцевому варіанті – суспільством, що характеризується відсутністю особливостей, одноманітністю, безцільністю, відчуженням та недостатністю інтеграції [5].

На сьогоднішній день, кількість суспільствознавчих підходів до дослідження та інтерпретації масової політичної поведінки налічує близько тринадцяти, основним предметом досліджень яких виступає маса, як: натовп (Г. Ле Бон); публіка (Г. Тард); гетерогенна аудиторія, що протистоїть гомогенним групам (Е. Ледерер і Х. Арндт); «агрегат людей, в якому не розрізняються групи або індивідууми» (В. Корнхаузер); рівень некомпетентності і зниження цивілізації, що зв'язані з певним антропологічним типом (Х. Ортега-і-Гассет); б) продукт машинної техніки і технології (Л. Мамфорд); «надорганізація» бюрократичного суспільства (К. Маннгейм); «тіло соціуму», що стратегічно впливає на ідентифікацію людського існування, та долає її індивідуальність (Е. Канетті); «неправдиво існуюча» сукупність людей, що забезпечує вирішальне значення волі і властивостей більшості в сучасному суспільстві (К. Ясперс); протилежність

до особистості людської структури, що пов'язана з розвитком техніки, планування і програмування, «носія майбутнього» [26]; «влада нейтрального» і «радикальної невизначеності» [16], тощо.

На теренах пострадянського простору активність дослідження масової політичної поведінки розпочалась у 70-х роках, та відобразилось у роботах М. Хевеші, Д. Ольшанського, Р. Мокшанцева, А. Назаретяна, С. Роціна, тощо. Важливими аспектами цих теорій є взаємозв'язок поведінки мас із соціальними конфліктами, а саме із природою формування останніх в залежності від виявів цієї поведінки.

За даними російського професора А. Назаретяна, з кінця 20-х по початок 70-х років ХХ століття в СРСР було опубліковано лише кілька робіт присвячених дослідженням масової політичної поведінки, що пояснюється не так низьким рівнем розробки даної тематики, як, швидше за все суворим засекреченням результатів цих досліджень, котрі проводились під керівництвом найвищих інстанцій СРСР – КДБ, ГРУ, МВС, Міністерства оборони, ЦК КПРС [92].

У час, коли певні розробки масового темату отримали можливість набути розголосу, пострадянський простір подарував світу низку поведінкових досліджень індивіда в масі. Так, говорячи про трансформаційні процеси у психічній структурі індивіда, Д. Ольшанський наголошував на кількох поведінкових особливостях, що можуть виявлятися в умовах перебування в масі. Передусім це стосується підвищення емоційності сприйняття всього, що бачить індивід. Сильні позитивні емоції, котрі він бачить, здатні проявити в нього такого ж емоційного забарвлення, негативні ж – спровокувати навіть стан афекту. Наступною ознакою є зниження здатності раціональної переробки сприйнятої інформації, третьою - посилення навіюваності і зменшення критичності по відношенню до себе, четвертою - придушення масою почуття відповідальності за поведінку індивіда, п'ятою - поява почуття своєї сили; шостою - виникнення відчуття анонімності і безкарності своїх дій [98]. По суті, проведені дослідження ще

раз підтвердили раніше відкриті особливості поведінки індивіда в масі, що здійснювались Г. Ле Боном та Г. Тардом, вказуючи на такі характеристики маси, як: стохастичність, ірраціональність, наслідуваність, ригідність, безкарність та безвідповідальність за свої дії та вчинки.

Після проголошення незалежності, на українській науковій політологічній ниві також розпочалось активне дослідження масової політичної поведінки, що відобразилось у роботах В. Бебика, Ю. Шаповал, Д. Видріна, В. Северинюка як напрямок дослідження здебільшого електоральної поведінки, політичної часті та політичної поведінки. В. Северинюка, Вільчинської, Ю. Романенка, як співвідношення політичної культури та політичної дії. Вартими уваги у розвиток дослідження є наукові доробки В. Бортнікова, в яких автор здійснює комплексний політологічний аналіз вітчизняного досвіду політичної участі громадян на основі демократичного транзиту.

Принципово іншим підходом до розуміння проблем масової політичної поведінки характеризується третій етап дослідження, що знайшов відображення у роботах представників постмодерної концепції суспільства, основна увага в якій увага приділяється впливу на формування даного феномену глобалізованого, нового інформаційного та культурного простору та інтеграції віртуального простору й принципів його існування у реальну життєву картину людства. Основні положення цього періоду знайшли відображення у роботах А. Тойнбі, Ч. Мілса, А. Етціоні, Д. Белла, Ж. Бодрійяра, Ж.-Ф. Ліотара та ін.

Потужна динаміка трансформації сучасного життя, впровадження новітніх технологій, напрацювання нових методів психологічного маніпулювання на свідомість індивідів призводить не тільки до реструктуризації політичної культури, політичних переконань, цінностей та стереотипів, а й сприяють розвитку так званої віртуальної та симулятивної масової політичної поведінки, вивчення та теоретичне осмислення якої відображено працях Ж. Бодрійяра, М. Фуко, Ж. Дельоза, Б. Бімбера У.

Ліпмана, та ін. Особливо вагомою для дисертаційного дослідження є концепція Ж. Бодріяра, який дослідив історичний та політичний вимір явища симуляції, описавши в його контексті принципи і методи взаємодії влади і мас у процесі політичної комунікації.

Крім того, дослідження масової політичної поведінки знайшло свої відображення у концепції індивідуалізованого суспільства, в якому мова йде саме про «демасовізацію», тобто заміна універсальних і масових графіків індивідуалізованим процесом виробництва, що призводить до демасовізації ринку економіки. Основні ідеї знайшли своє відображення у роботах Е. Тоффлера, З. Баумана, Д. Друкера, Т. Барнса, А. Гідденса,

Також вагоме місце займає група досліджень, які висвітлюють механізми трансформації масової політичної поведінки на основі активного використання мережових та інформаційно-комунікативних технологій, що відображено у роботах таких зарубіжних дослідників, як Т. Вестен, У. Бек, Г. Монбіот, Б. Бімбер, У. Ліпман, І. Ейдмен, Дж. Макнут, К. Болард, Дж. Аллен, Дж. Тігнер, Мельвін де Флуе.

Серед російських та українських авторів варто виокремити роботи С. Строева, С. Куваєва, С. Кочерова, Л. Дорош, В. Малкіна, С. Кара-Мурзи, М. Литвиновича, О. Малінової, В. Нілова, С. Пшизова., С. Топалової, Ю. Дмитришин, М. Комову, Т. Кремень, та ін.

Особливого значення при дослідженні проявів масової політичної поведінки в Україні 2013–2014 рр. набувають дослідження, у яких пріоритетне місце належить з'ясуванню сутності протестних рухів у контексті процесів соціально–економічного й політичного розвитку держави. Водночас доходимо до висновку про відсутність, на цей час, ґрунтовних монографій та дисертацій, які б стосувались теоретичного та практичного аналізу подій кінця 2013 – початку 2014 рр. з точки зору всеохопного дослідження комплексу передумов, що визначили фіксований дослідниками й спостерігачами високий рівень суспільно–політичної активності громадян України в зазначений період.

Висновки до розділу 1

Дослідження джерельної бази вказує на різноманітність підходів до вивчення, інтерпретації та розуміння поняття масова політична поведінка. Доведено, що надзвичайно важливим у подальшому дослідженні масової політичної поведінки є необхідність переосмислення трактування цього поняття, здійснення аналізу дослідження його основних інституційних та психологічних детермінант, та якісно нового погляду в інтерпретації новітніх форм та способів вияву даної поведінки. Крім того варто звернути увагу на недостатність розробленості даної тематики на теренах політологічної науки, що безпосередньо стосується і українського середовища, що робить тему даного дисертаційного дослідження надзвичайно актуальною а сучасні динаміка й вектори суспільно-політичного розвитку вимагають глибинного інтегрованого дослідження даної проблематики із врахуванням всіх головних детермінант.

Проаналізовані джерела демонструють глибоке концептуальне осмислення дослідниками теоретичних та практичних проблем, що стосуються масової політичної поведінки, однак дана проблематика вивчалась достатньо фрагментарно, зосереджуючи увагу дослідників на таких поняттях як «натовп», «маса» і «публіка». Відтак, вважаємо за необхідне комплексно зосередитися на конкретних, малодосліджених, аспектах масової політичної поведінки, які досі недостатньо висвітлені й обґрунтовані в науковій літературі. Також детального аналізу потребує сукупність інституційних та психологічних чинників, їхня взаємодія, які визначають динаміку й характер масової політичної поведінки в транзитних суспільствах, зокрема в Україні.

Основні положення розділу викладено автором у таких публікаціях: [117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130].

РОЗДІЛ 2

МАСОВА ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ

2. 1. Сутність, основні детермінанти та типологія масової політичної поведінки

Термін «масова політична поведінка» тісно пов'язаний із дослідженням поведінкових проявів у вигляді масових демонстрацій, мітингів, політичних акцій, протестів тощо, а також із вивченням загальної суспільної думки, електоральної поведінки, політичної культури чи соціалізації. Основний елемент таких досліджень – поведінка маси, суспільного феномену, який виступає носієм цієї поведінки.

Зазвичай дослідження масової політичної поведінки ґрунтуються на процесуальному аналізі динаміки політичних процесів, що визначаються спонтанною активністю широких верств населення, мобілізованих у певний період до активної політичної дії, детермінованої комплексом політичних, економічних, соціальних і світоглядних чинників [49].

Маса ж, як і кожне явище, має кілька підходів стосовно її розуміння. Головні з поміж них – «середньостатистичні індивіди» [99], «середня людина», [74, с. 17-18] та ін. Наголосимо, що за суттю масова політична поведінка має радше «ситуативний» характер, адже під час більш-менш мирного співіснування індивідів та інституційних норм у середині країни та дотримання світових суспільних порядків серед інших країн роль мас у політичному процесі дещо нівелюється. Так, на думку Д. Ольшанського: «роль мас у політиці стає помітною, коли стає страшною. Вона виявляється тоді, коли руйнуються групові зв'язки, коли суспільство деструктуризується, зазнаючи соціального потрясіння. Таке відбувається у період масштабних, світових війн, соціальних революцій, політичних переворотів, великомасштабних соціальних реформ» [99].

Вияви масової політичної поведінки існували упродовж всієї історії людства. Проте тільки у другій половині XIX – початку XX ст., повністю

зруйнувавши класичну основу аграрної цивілізації та трансформувались у будівельний матеріал суспільства індустріального типу, маси зайняли окрему нішу в аналізі соціально-політичних наук. «Будь-який «історичний вибір шляху», зазначає П. Марченя – стає насправді історичним, коли він визнається масами, отримує підтримку в масовій свідомості. І навпаки, ті політичні сили, що намагаються втілювати в історію ідеї та цінності, не адаптуючи їх до реалій масової свідомості, самі позбавляють себе історичного майбутнього. Тому в період якісних трансформацій у суспільстві в центрі уваги завжди перебуває масова свідомість – і як арена боротьби еліт й ідеологій за маси, і як критерій реальної життєздатності й ефективності історичних альтернатив» [83].

Аналіз наукової літератури засвідчив, що процес аналізу масової політичної поведінки також ускладнюється відсутністю чіткої диференціації понять «політична поведінка», «політична участь» чи «політична дія». У наукових дослідженнях політичної поведінки її часто ототожнюють із участю та дією, інтерпретують як зовнішній вияв політичної діяльності, порівнюють із політичною участю з метою визначення відмінностей специфіки їхнього прояву, розглядають політичну участь, діяльність та функціонування як конкретні специфічні форми реалізації політичної поведінки [99].

В англomовній літературі поняття «політична поведінка» позначають термінами «political behaviour / behavior» або «political action» і в широкому розумінні трактують як суб'єктивно мотивований процес реалізації суб'єктом певного виду політичної діяльності, спричиненої потребами реалізації статусної позиції і внутрішніми установками. Причому під поняттям «political action» розуміють усю сукупність дій політичних акторів щодо певної політичної позиції. Натомість масова політична поведінка – це спонтанні й нетривалі суспільні дії відносно великої кількості людей, які перебувають у невизначеній ситуації [98].

Фактично з часу перших ґрунтовних досліджень масової політичної поведінки, здійснених Г. Ле Боном та Г. Тардом, наука зробила незначний

внесок у розуміння цього феномену. Проте хвиля революційних протестів початку ХХ ст. підштовхнула науковців до глибиннішого аналізу цього явища. Сучасний стан вивчення масової політичної поведінки дає змогу по-новому розглядати масову політичну поведінку. Особливість новизни полягає в її відокремленні від негативного наповнення її характеристиками (мінливістю, непрогнозованістю, механічністю, емоційністю), притаманними натовпу, публіці й масі, як це було прийнято наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., і наділення її принципами конвенційності, структурованості й розміркованості.

В історії дослідження масової політичної поведінки існує безліч підходів та теоретичних концепцій, що ґрунтуються на наукових доробках соціальних, психологічних та політичних наукових шкіл, залишаючи визначення місця та ролі політичної поведінки маси у політичному процесі дотепер актуальним й широко відображеним у сучасних суспільно-наукових доробках. Первинно політологічна наука вивчала електоральну поведінку, сьогодні ж предметом таких досліджень виступає політична поведінка, електоральна поведінка, політична участь, політична дія, політична мобілізація та масова політична поведінка. Численні розвідки електоральної поведінки засвідчують значне зниження відсоткового світового показника індивідів, котрі беруть участь у виборчих кампаніях через голосування. І якщо у країнах із розвинутою демократією байдужість громадян до політики пов'язують із високим рівнем незалежності від політичної ситуації соціально-економічного рівня життя, то у постсоціалістичних країнах аполітичність – передусім наслідок розчарування людей у політичних лідерах, політичних силах і соціально-економічних реформах, які вони здійснюють це з одного боку. З іншого – надмірна політична активність громадян не завжди приносить користь для діючої політичної системи, адже, наприклад, за активного проведення масових протестів, бунтів чи революцій діючим інститутам влади складно втілювати у життя певні реформи чи впроваджувати інституційні зміни.

Загалом політична поведінка детермінується зовнішніми (об'єктивною реальністю актуального середовища) й внутрішніми (несвідомими мотивами, стимулами і почуттями) обставинами. У природнішому вигляді поведінку актуалізують різні форми усвідомлення людиною власних потреб та інтересів. Так, з погляду З. Фройда, людиною керує задоволення, Т. Адорно – могутність, В. Міллера – фрустрація. Масова політична поведінка також залежить від форм, у котрих вона виявляється, та від прямих і непрямих впливів інших індивідів та об'єктивних обставин. Ця поведінка переважно є мимовільною, до кінця неусвідомленою й ірраціональною, а за формою прояву – нормативною (плановою) і ненормативною (стихійною) [99]. Така поведінка може мати і раціональний характер, зокрема тоді, коли йдеться про здійснення масової акції чи дії згідно з наперед продуманими цілями, або ґрунтуючись на розроблених методах. Проте ця підготовка потребує скрупульозного підходу, оскільки психологія масової дії працює у такий спосіб, що у процесі здійснення запланованої масової акції, до якої залучена велика кількість індивідів, зростають чинники тисняви, скупчення, відсутності свободи руху та ін. Вони провокують зниження рівня критичності й об'єктивності у прийнятті раціональних рішень, а відтак роблять індивіда схильнішим до зовнішнього емоційного впливу.

Дослідження масової та політичної поведінки супроводжується визначенням системи основних детермінант, які впливають на формування та прояв масової політичної поведінки незалежно від її типу та виду. Оскільки ми розглядаємо детермінанту «універсальним чинником», який стимулює інтегрування окремих реалій суспільної дійсності у соціальні межі або середовище, що вже існує, то акцентуватимемо увагу на двох вагомих чинниках масової політичної поведінки – інституціях (типах політичного режиму, соціальному середовищі, релігійних й культурологічних передумовах) та психологічних аспектах (індивідуальних особливостях індивіда та потребнісно-мотиваційній структурі особистості, масовій свідомості, стереотипах тощо), особливо зосереджуючись на їхньому

співвідношенні та взаємозв'язку між ними. Зазначаємо, що не лише наявність тих чи інших психологічних особливостей може впливати на формування певного типу масової політичної поведінки, а й політична система, культурні особливості, та стан економічного розвитку суспільства можуть підсилювати чи послаблювати поведінковий аспект політичного волевиявлення.

Як зазначає Д. Норт, «різні суспільні порядки надають різні моделі поведінки, в індивідів, які живуть у різних порядках, формуються різні уявлення про поведінку людей довкола» [96, 22 с.]. Так, добре розвинуті й стійкі інституційні канали формують певний тип масової політичної поведінки громадян конвенційного характеру, натомість відсутність або слабкий розвиток таких каналів може провокувати неконвенційні, інколи й радикальні масові дії з боку мас, а прояв однієї і тієї самої політичної поведінки може трактуватись по-різному, в залежності від діючих політичних режимів. Скажімо у демократичних країнах підписання петиції зазвичай здійснюється з метою забезпечення нормального функціонування держави та її інституцій, а в посттоталітарному та ж процедура може бути спрямована проти чинної політичної системи і мати неконвенційний характер. Разом з тим, вплив на формування масової політичної поведінки одного і того ж інституту може давати різний результат, який залежить від контексту здійснення даного впливу. Як зауважує Д. Норт, «вибори дають різний результат у суспільстві з відкритою політичною конкуренцією і в суспільстві з обмеженням на політичну конкуренцію. Інститут виборів сам собою ще не гарантує демократії. Щоб постало суспільство відкритого доступу із демократичним змаганням за політичну владу, потрібні не тільки інститути й організації, а й відповідні уявлення та норми» [96, с. 35]

Дослідження масової політичної поведінки охоплює декілька варіантів класифікації детермінант. Американські психологи М. Брюстер Сміт і Ф. Грінстайн [260] на основі авторської «карти вивчення особистості в політиці», дійшли висновку, що умови найближчого соціального та політичного середовища не лише визначають елементи особистісної

структури індивіда, але й спрямовують способи його дій у політиці. Умови соціального життя недоступні для індивідуального контролю індивіда. Вони створюються незалежно від наших побажань, хоча це не значить, що ніхто не прагне їх змінити. Ми часто приймаємо рішення, стратегічно мотивовані соціальними, політичними чи економічними критеріями, але в тому чи іншому випадку оцінюємо зовнішнє середовище, яке обираємо.

Сучасні умови всебічно сприяють тому, що ми практично ніколи не залишаємось наодинці зі собою. Відбувається постійне залучення до інформаційно-комунікативних процесів за допомогою інтернету, локальних мереж, впливу засобів масової інформації, та ін. Окрім того, існують особиста зацікавленість суб'єкта чи учасників політичних дій; адаптивна поведінка, пов'язана з необхідністю пристосовуватися до об'єктивних умов політичного життя; ситуативна поведінка, яка зумовлена конкретною ситуацією, коли суб'єктові чи учасникові політичної дії практично не залишається вибору, поведінка, спричинена моральними принципами і моральними цінностями політичного актора, компетентність актора в тій або іншій політичній ситуації чи політичних діях. Цікавою є думка Д. Ольшанського про те, що у повсякденному соціально-політичному житті масова політична поведінка суб'єкта значно залежить від зовнішнього середовища, зокрема, від взаємин зі соціально-політичними групами й організаціями, членом яких він є [98].

Можна стверджувати: соціальні характеристики важливі не лише тому, що безпосередньо і неминуче переходять у набір інтересів – вони визначають місце індивіда у соціальній структурі й у такий спосіб впливають на відкритість політичної інформації. Від того, у котрих соціальних умовах живе індивід, залежатимуть і його політичні погляди, які й формують соціальні інституції. Навколишнє середовище може бути визначеним за допомогою декількох критеріїв – сусідів, церкви, країни, провінції, і мати багато розмаїтих ознак. Так само і соціальні умови середовища можуть бути розділені за допомогою різних складових ознак – пропорційності мешканців,

що належать до соціал-демократів, лібералів, католиків, політично активних і тих, хто отримав хорошу освіту. Інші вирізняють також наявність умов середовища, «формуючого» поведінку, і ціль, на яку вона орієнтована.

Попри теоретичні розбіжності дослідження формування масової політичної поведінки мають враховувати: зовнішнє середовище, що посиляє стимули суб'єктові політики; потреби діючого індивіда чи групи; мотиви, якими керується суб'єкт; установки, цінності, орієнтації, переконання та цілі суб'єкта; індивідуальні особливості ролей, стилів прийняття рішень, міжособистісних відносин, мислення; власне дії та вчинки; зворотній зв'язок між поведінкою й умовами її формування.

Особливе значення у становленні масової політичної поведінки має актуальний тип політичного режиму, притаманний певному суспільству. Будь-який політичний режим визначають процедурами та способами організації провладних інституцій і безпосереднім здійсненням влади, стилем прийняття суспільно-політичних рішень, взаємовідносинами між політичною владою та громадянами країни. Зазвичай науковці вирізняють чотири типи політичних режимів – тоталітарний, авторитарний, демократичний та ліберально-демократичний.

Так, у тоталітарному режимі формуються специфічні форми або типи масової політичної поведінки, що називають конформістськими, індиферентними, активістськими, мобілізаційними, та ін. Тут через владу, яка напоказ виявляє зацікавленість у політичній участі громадян, відбувається формальне обмеження активності громадян на основі принципу «дозволено лише те, що встановлено владою». Такий ідеологізований конформізм ґрунтується на принципах непорушної одностайності, узгодженості думок та дисциплінованості у виконанні рішень [160]. Масова політична поведінка у цьому режимі постала засобом мобілізації людей на підтримку режиму й ідеології. Громадяни реально не впливали на рішення влади, вони лише повинні бути впевнені, що в принципі це можливо. Віра людей у можливість впливами на політичну ситуацію у державі створила

«міф про ефективну масову участь». Масова політична поведінка у тоталітарних суспільствах виникла унаслідок ідеологічного маніпулювання, перетворюючись на технологію з виробництва політичних цінностей, лідерів, ідеологій. На становленні такої поведінки позначався і чіткий класовий розподіл за принципом: «свій – чужий (ідеологічний ворог)».

Як зазначає Т. Адорно, після закінчення Другої світової війни, дослідження причин через які вся спільнота Німеччини стала учасником Голокосту, призвело до висновків, що німецький антисемітизм сформувався на основі «авторитарної особистості» [2]. У цьому дослідженні численним вченим, на замовлення Комітету євреїв Америки аргументовано було доведено, що схильність до авторитаризму детермінується чотирма основними чинниками: 1) суворе дотримання загальноприйнятих норм та моделей поведінки у поєднанні із жорстоким покаранням за найменший проступок; 2) гіперпотреба у покорі та прояві солідарності по відношенню до високоавторитетних осіб; 3) узагальнене сприйняття оточення як ворожого середовища; 4) наповнення свідомості містифікацією [2, с. 47]. У тоталітарному режимі влада намагається формувати з людей єдину сіру масу, що просувається у певному напрямку. Вона це робить за допомогою наказів та страху. Безмежна віра маси у вождя, гасла та заклики, які він проголошував, інстинктивно штовхала її на виконання наказів. Відмова від виконання загрожувала смертю. Основною рушійною силою поставало відчуття страху, по суті – одне із основних джерел влади. Загублюючись у масі, індивід мав змогу захистити себе від такого відчуття, оскільки зникало усвідомлення причетності до власних дій і відповідальність за ту чи іншу поведінку.

У країнах, де економіка була розвинутіша, громадяни сприймали, авторитарність інакше ніж там, де економіка перебувала на грані краху. Тут спротив простежувався вираженіше порівняно з бідними країнами. Знову ж таки панування авторитарних чи тоталітарних режимів не було монолітним, і різнилося одне від одного у залежності від того, на фундамент яких

політичних культур ті режими накладались і які культурні особливості їх підкріплювали або нівелювали.

У авторитарному політичному режимі зосередження всієї державної влади в одній особі або органу, відсутність чи обмеженням основних політичних свобод, придушення політичної опозиції впливає на формування політичної поведінки суспільства, а також може формувати певний комплекс особистісних якостей, з назвою «авторитарна особистість». Масова політична поведінка постає способом покращити своє соціально-економічне становище [2, с. 89].

Досліджуючи феномен авторитарної особистості, Т. Адорно наголошував, що цей складний комплекс симптомів містить два види складових: з одного боку – це набір ідеологічних уявлень: націоналізм чи етноцентризм, консерватизм, мілітаризм і релігійність; з іншого – психологічні особливості, тобто це крайня нетерпимість до думок, що не збігаються з власними, нетерпимість до невизначеності, «непорядку», ригідність психіки, прихильність до стереотипів і закритість для нових знань, оцінка світу в чорно-білих тонах, неприйнятність складних понять та ін [2]. Авторитарну людину характеризує авторитарна агресія й авторитарне підпорядкування – шанування тих, хто перебуває вище у владній ієрархії, прагнення принизити будь-кого, хто знаходиться нижче.

У демократичному режимі, притаманному країнам з розвинутою економікою та сильним «середній класом», на формування політичної поведінки значно впливають засоби масової інформації, що формують громадську думку, яка безпосередньо позначається на діях громадян під час виборів та референдумів. У таких умовах утворюється «демократична особистість». Дане поняття важко піддається емпіричним дослідженням і гірше розроблене теоретико-методологічними підходами, адже сама природа поняття демократії є достатньо складною у трактуванні, відтак, можна припустити, що індивіди, в котрих сформовані головні ознаки даної

особистості крім цього характеризуватимуться толерантністю, зацікавленістю владою, гнучкістю та детальністю мислення.

У демократичних суспільствах влада змушена реагувати на вимоги громадян, оскільки вона безпосередньо залежить від масового волевиявлення. Хоча електоральна поведінка у демократичних режимах стає все менш масовою, спостерігається певна закономірність: у тих, хто обов'язково голосує, формується громадянська компетентність [32]. Громадяни менше орієнтуються на особистісні симпатії, а радше – на політичні позиції, фахові й ділові якості політиків. Виявились і нові політичні навички, набуті у протестних акціях, пікетуваннях, революціях та багатьох інших формах політичних дій [32, с. 89].

Ліберально-демократичний режим – найсучасніша форма демократії. В умовах ліберального політичного режиму людина володіє власністю, правами та свободами й економічною незалежністю. Ліберальний режим відстоює цінності індивідуалізму, протиставляючи його колективістським в організації політичного та економічного життя, які, на думку низки вчених, повертають суспільство в кінцевому підсумку знову до тоталітарних форм правління. У ліберальних демократіях спостерігаються інші особливості масової політичної поведінки. Вона передовсім детермінована вірою та можливостями впливати на рішення, що приймаються.

Усталену, конструктивну масову політичну поведінку зазвичай простежуємо у стабільних суспільствах. Однак ці властивості не дають змоги характеризувати таку поведінку ініціативною, навпаки – громадяни йдуть на вибори, беруть участь у референдумах як політично слухняні особи. У них немає потреби брати активну участь у діяльності громадських об'єднань, рухів, політичних партій тощо, оскільки вони не пропонують радикальних змін, а зосереджують свою увагу на неполітичних інтересах.

Нестабільні суспільства, позначені глибокими соціально-економічними, політичними, духовними зламами і трансформаціями, характеризуються або високою політичною активністю громадян, або ж

глибокою апатією та соціальною аномією. Перша передуює радикальним політичним змінам, коли громадяни покладають на них величезні очікування й сподівання. Натомість друга пов'язана з кризою очікувань, втратою віри у зміни на краще. Інтерес до політики як сфери життя суспільства різко знижується, що негативно впливає і на масову політичну поведінку. Складні умови перехідного періоду особливо сприятливі для стихійного чи свідомого утворення натовпу. Тому суб'єкт політики не повинен забувати, що створений натовп має здатність збільшуватися, нівелюючи тим самим межі й інституційні заборони.

У сучасний період ми все частіше спостерігаємо, як масова політична поведінка виявляється у своєрідних протестних акціях, більше того – люди беруть участь у колективних діях і жертвують собою, дбаючи про свою спільноту чи групу упродовж всієї історії, починаючи з вчорашніх ополченців до сьогоднішніх ісламських фундаменталістів [35 с. 82]. У них здебільшого беруть участь молоді люди, студентство, члени молодіжних політичних і громадських об'єднань. З огляду психології, можна зауважити, що протестні форми поведінки особливо яскраво простежуються в юнацькому та достатньо молодому віці, адже вони зумовлені віковими аспектами розвитку особистості та специфіки протікання сенсо-життєвих криз. Крім того, на думку політичних психологів, до психологічних особливостей, що детермінують такі форми політичної поведінки варто зарахувати: високий рівень агресивності, схильність до деструктивних стилів взаємодії у конфліктних ситуаціях, наявність у свідомості стійких деструктивних ідеологічних настанов і стереотипів та потреба приналежності до групи, потреба власної вигоди, та ін. За уявленнями К. Гупти, немає абсолютно нічого дивного та містичного у тому, що знаходячись у ситуації сформованої маси людина схильна вчиняти агресивні дії. Майже всі індивіди мають шанс стати «злими», що можна спостерігати у розгніваному натовпі протестуючої маси, особливо якщо ці індивіди попадають у обставини, які

вимагатимуть від них формування деструктивної колективної поведінки [35].

Як би дивно це не звучало, але здійснюючи аналіз поведінки однієї людини, ми можемо цілком успішно пояснити її преференції щодо індивідуальних благ, проте практично не можливо це саме повторити для масової поведінки, доти, доки ігноруватимемо колективні преференції та колективну ідентичність [35, с. 77-78]. Як зазначає Д. Гупта, коли ми належимо групі, то за членство в ній розраховуємось частиною своєї індивідуальності, ми жертвуємо індивідуальними потребами, мотивами та стимулами. Інколи ж та плата вимагає інтеграції індивідуальної та колективної ідентичності та повного підпорядкування правилам групи [35, с. 78].

Разом з тим, схильність підпорядковуватись загальним правилам групи може втягнути у безодню всю націю, яскравим прикладом чого була ситуація, коли більшість людей вельми охоче виконували роль гітлерівських катів у часи нацистської Німеччини [35]. В цьому випадку цілком загадковим залишається формування колективної ідентичності, яка полягає у домінуванні над всіма іншими та примушує людей діяти заодно та супроводжується перебиранням на індивіда незліченної кількості колективних рис.

Як слушно зауважує Д. Гупта, становлення такої колективної ідентичності в багатьох моментах залежить від здатності політичних антрепренерів (з фр. «entrepreneur» — підприємець) створити необхідні колективні риси, нагнітаючи теми, що будуть турбувати людей. Важливість впливу таких «установок» на прийняття рішень добре актуалізована у психологічних колективно-поведінкових дослідженнях [35, с. 96].

Вивчення психологічних детермінант масової політичної поведінки у сучасному суспільстві неможливо без раніше визначених та установлених положень. Практично першими в історії досліджень масової політичної поведінки є розвідки Г. Ле Бона. Учений, аналізуючи такі утворення як маса і

натовп зауважує: індивід у житті здебільшого керується двома головними уявленнями – вродженими, тобто генетично успадкованими від предків або такими, що виникли під впливом чуттєвої сфери, набутими чи розумовими, що опираються на власний життєвий досвід. Перші уявлення виникають унаслідок спадковості раси – вони сприймаються і приймаються несвідомо. Друга група уявлень не відіграє серйозної ролі у формуванні масової політичної поведінки і починає активно діяти після того, як переходить через низку поколінь у сферу несвідомого.

Найвизнанішими внутрішньо-особистісними чинниками формування масової політичної поведінки стають потреби. Як доведено, участь у політиці й здійсненні влади належать до основних потреб індивіда. Вона проявляється у прагненні людини до свободи, незалежності, домінування, панування над іншими, високого статусу, престижу, слави, задоволення матеріальних потреб, тощо. З огляду психологічної науки, ці чинники постають одними із визначальних, які так чи інакше впливають на масову політичну поведінку. Наприклад, А. Маслоу виокремлює п'ять основних потреб, що трансформуються у мотиви поведінки, – самоактуалізації, самореалізації, соціальні, безпеки і захисту, та фізіологічні. Згідно з його теорією, всі ці потреби розташовуються у чіткій ієрархічній структурі: потреби нижніх рівнів потребують задоволення, отже, впливають на поведінку людини раніше, ніж на неї почнуть впливати потреби вищих рівнів. Ієрархія потреб А. Маслоу зовсім не має на меті показати, що, перш ніж посісти певний статус у суспільстві чи здійснювати певні політичні дії, потрібно насититись. Йдеться зовсім про інше – про той відбиток, який залишають після себе кожні нереалізовані потреби на шляху до самоактуалізації. Отже, за цією схемою, можна стверджувати, що масову політичну поведінку детермінують як задоволені, так і незадоволені потреби [84].

Проте численні психологічні дослідження взаємозв'язків між задоволенням базових фізіологічних потреб та здійсненням протестних дій масового характеру, здійснені Ф. Герцбергом, Л. Портером, Е. Лоулером, Д.

МакГрегором та Д. МакКлелландом довели, що незважаючи на низький показник економічного розвитку суспільства, ймовірність здійснення масового бунту проти інститутів влади, імідж яких вже вбирає в себе відсутність підозри щодо доброчесності у процесі прийняття політичних рішень, є досить низькою.

Другою потребою постає безпека. Саме вона має провідне значення у формуванні масової політичної поведінки. Це засвідчує безліч наукових напрацювань та психологічних досліджень, результати яких перетинаються й отримують широку підтримку одні в одних. Річ у тому, що до найсильніших стимулів, які породжують потребу в безпеці, є страх. Він виникає у ситуації загрози біологічному чи соціальному існуванню індивіда і спрямований на джерело справжньої або уявної небезпеки [80].

Зазвичай нездатність державних інститутів задовольнити потребу індивіда у безпеці зумовлює сприймання влади, як нестійкої, нерішучої та невідконтрольної народу. Найбільшу тривогу спричиняє саме відсутність правил гри, недотримання законів і всюдозволеність, попри потребу індивідів бути захищеними за допомогою працюючої системи правосуддя. Детальніше розглянувши механізм, за яким працює страх, ми чітко простежимо: за постійного соціального тиску на емоційний стан індивіда страх може перетворитися на домінуюче глибинне почуття з основними проявами – афектом, панічною атакою чи захисною агресією. По суті, це подібне до механізмів формування стихійної масової поведінки під час збройних повстань, революцій та бунтів, а взагалі – неконвенційної масової політичної поведінки.

Як відомо, перебуваючи в активній масі, індивід піддається сильному психологічному впливові, що підвищує афективний стан усіх учасників масової акції. Стани афекту досягають високих показників швидше у масі, ніж наодинці. Крім того, учасники маси зазвичай отримують насолоду від нестримних проявів поведінки, розчиняючись у масі й звільняючись від індивідуальності та відповідальності за дії [80]. Маса практично позбавляє

особу відчуття страху навіть стосовно смерті. Проте варто пам'ятати, що масу створюють індивіди з подібними емоційними потребами. Первинними є завжди індивіди, вторинними – маси. Окрім того, саме сильні емоції утворюють масу людей – основу енергетики маси. Інших джерел просто не існує.

Наступна в ієрархії А. Маслоу – потреба в любові, яка уособлює один із чинників взаємовідносин суспільства і правлячих верств. Така потреба виявляється у необхідності відчувати себе значущими перед політичними інститутами й правлячою елітою. Влада має піклуватись про народ, служити йому, забезпечувати необхідним, думати про його потреби й інтереси, а не лише використовувати з метою власного забезпечення.

Потреба у самореалізації описана у психології як прагнення домогтися вищого соціального статусу і визнання в суспільстві. З цією потребою можуть бути пов'язані певні очікування індивідів від представників влади – дієздатність, послідовність, рішучість, уміння себе показати, самоконтроль та ін.

Вищий рівень в ієрархії потреб посідає потреба в самоактуалізації, виявляючись у реалізації духовних начал особистості, її свободи, творчого потенціалу. Вони вірять, що влада повинна забезпечити свободу та права людини, дбати про культуру, науку й освіту, стежити за екологією, а не лише сприяти вирішенню матеріальних проблем [80].

Сучасні дослідження потреб засвідчують: якщо скоротити ієрархію потреб, запропоновану А. Маслоу, то всі потреби можна розділити на матеріальні й постматеріальні. Принаймні, так їх розділяє Р. Інглхарт. До перших він зараховує потреби матеріального типу (наявність будинку, автомобіля, одягу, їжі), до постматеріальних відповідно – потребу в любові, самореалізації, самоактуалізації. Згідно з цим зазначимо: представники молодого покоління в розвинутих демократичних країнах зростали в епоху, коли базові потреби вже були задоволені, тому найнеобхіднішими для задоволення стали потреби у самореалізації [52]. За цим принципом, кожне

наступне покоління буде боротись за задоволення нових потреб (захист навколишнього середовища, екологію, розвиток культури, збереження світу, та ін.).

Потреби спонукають індивіда діяти, створюючи певну напругу всередині його організму. Проте лише особливий мотив наділяє цю дію певним сенсом. Психологи акцентують, що мотиви виконують насамперед функцію вербалізації цілей та програм, що дає змогу людині розпочати певну діяльність. Вони тісно пов'язані з потребами, водночас виступаючи спонукальною силою стосовно вияву масової політичної поведінки. Існує безліч мотивів, здатних обумовлювати як і гіперактивну участь індивіда у політичному процесі, так і цілковиту його аполітичність.

Дотримуючись класичних теоретичних розробок З. Фройда, К. Юнга і Б. Мюррея, загальновизнаною класифікацією мотивів, є визначення трьох ключових мотивів особистості, що спонукають її до здійснення масової політичної поведінки – мотив досягнення, афіліації та влади. Мотив постає скерованістю індивіда на отримання результату, супроводжується активною діяльністю, помірним ризиком і ґрунтується на усвідомленні й аналізі можливих результатів та підприємницькій ініціативі. З огляду формування масової політичної поведінки, такий мотив спонукає індивіда до задоволення потреб турботи, досконалості, можливості досягнути майстерності, прагнення визначеної мети з максимальним ефектом, що має забезпечуватись головними інститутами влади. Зазначимо, цей мотив може зробити з людини кар'єриста, але може бути виявлений і у представників політичних сил, які насправді борються за досягнення абсолютного суспільного блага.

Індивіди з домінантним мотивом досягнення, котрі беруть активну участь у політичному житті, зазвичай краще, ніж інші, схильні до майстерного маніпулювання, вдалої організації фізичного та соціального простору, легко долають перешкоди, легше ставляться до зовнішніх змін, здатні вдаватись до влади задля досягнення власних цілей [145].

Мотив афіліації визначається як спрямованість індивіда налагодити міцні взаємовідносини з іншими людьми. Переважно індивіди із домінуючим мотивом афіліації продукує поведінку з емоційним комфортом. Для побудови певної громади лідер із таким мотивом намагатиметься не лише зберігати дружні стосунки у колективі та позитивний мікроклімат, але й зважати на позитивне прийняття його рішень членами команди, що складатиметься із однодумців. Для пересічних громадян мотив афіліації багато в чому визначає приналежність до політичних організацій, які не лише відстоюють ті чи інші інтереси, а й дають відчуття єдності й захищеності [75].

Найдосліджуванішим є мотив влади, що позначає спрямованість індивіда до отримання впливу і престижу. Такий мотив зазвичай забезпечує індивідові відповідний статус у формальній соціальній владі, але може виявлятися й у даремних, імпульсивних діях (скажімо, спонтанній агресивній поведінці до інших представників провладних сил) або у поведінці, сповненій надмірними ризиками. Влада – така собі цінність, якою так чи інакше прагнуть володіти усі люди. Проте у декотрих індивідів ця потреба домінує над іншими, тоді бажання досягти влади стає для них вищою цінністю. Зауважимо, що гіпертрофоване прагнення до влади пов'язане з обставинами формування особистості, породжує у неї низьку самооцінку, страх пасивності, слабкості, побоювання опинитися під чийось впливом. В іншому випадку потреба у владі може стати результатом розвитку агресивних і деструктивних рис особистості. Тому влада може бути бажаною з багатьох причин, причому у одного індивіда, в залежності від часової детермінанти, ці причини можуть бути різними. Загалом психологічна наука дає змогу виокремити три причини потреби у владі: домінування над іншими, зокрема змога обмежувати чужі дії; забезпечення відсутності домінування інших над власними діями; отримання певних політичних досягнень.

Ще один модифікований мотив влади – мотив контролю людей і ситуації. Політичні психологи надають йому особливого значення, оскільки вважають, що політична поведінка індивіда безпосередньо пов'язана з розвитком цього показника. У процесі досягнення соціальної зрілості людина вчиться контролювати свою поведінку, виховуючи почуття впевненості, розширюючи межі індивідуальної можливості брати участь у всіх сферах соціального життя, у тому числі долучаючись до політичного. За цим принципом, індивід з високим рівнем мотиву влади буде більше спрямований на отриманий результат, використовуючи людей зі свого оточення допоміжним чинником у досягненні результату або нівелюючи їх чи проявляючи до них безпосередню чи опосередковану агресію у випадку, коли ідентифікуватиме їх як перешкоду.

Особливо важливу роль в формуванні масової політичної поведінки відіграє масова свідомість, становлячи сукупність ірраціональних колективних образів і головне, за С. Московічі, найрафінованіших, найцивілізованіших суспільних інституцій (сім'ї, церкви, історичних рухів, нації, партії, тощо).

Це є результатом перетворення форм простішого суспільства – натовпу [91] і залежить від: рівня розвитку політичної свідомості індивіда та пов'язаного з нею рівня інтересу до політики; ставлення до політичної системи загалом і окремих інституцій, які її представляють; характеру і «тональності» відношення до недержавних учасників політичного процесу; обсягу та достовірності знань і уявлень про писані й неписані правила політичної гри; готовності взяти особисту участь у тих чи інших політичних акціях і публічних діях; політичної та політико-ідеологічної самоідентифікації індивіда, зарахування себе до певних організованих політичних сил; розуміння мови політики, що ніколи не залишається незмінною, постійно насичується новими поняттями й категоріями, втілюється у нових політичних гаслах, та ін.

Окрім чіткого визначення детермінант формування масової політичної поведінки. на особливу увагу заслуговують способи її розподілу на типи. Зазначимо, що у сучасній політологічній науці відсутній комплексний підхід до системи типологізації політичної поведінки загалом. Проте спроб і критеріїв, за якими можна згрупувати цю поведінку, налічується кілька десятків, оскільки тип політичної поведінки постає основною якісною характеристикою політичного явища чи процесу та складається зі сукупності аналітичних оцінок і висновків стосовно особливостей дій чи бездіянь політичних суб'єктів. Науковці здійснюють типологію політичної поведінки, враховуючи передусім, фактичні результати взаємодії політичних суб'єктів у тих чи інших формах, очевидні наслідки перебігу конкретних подій. Однак принципове значення має оцінювання прихованого потенціалу суб'єктних прагнень та прогнозування їх спрямованості.

Політичну поведінку переважно розглядають згідно з певними критеріями. Існує, наприклад: індивідуальна та масова – залежно від кількості суб'єктів політики, що її здійснюють; активна й пасивна – залежно від ступеня залучення до суспільно-політичного життя соціуму; спонтанна та цілеспрямована – залежно від ступеня організації цієї поведінки; лояльна та протестна – залежно від типу її спрямування до інститутів влади, легітимна та нелегітимна - залежно від рівня її законності, добровільна і примусова, автономна і мобілізаційна – залежно від об'єктивності чи суб'єктивності її здійснення.

За ступенем активності, масову політичну поведінку можемо розділити на масову політичну дію як форму активності політичного суб'єкта, що спрямована на політичні відносини, політичну систему суспільства та її інституції; масову політичну бездіяльність як спосіб уникнення політичного життя, що може виявлятися у діапазоні від активного неприйняття політики до пасивного байдужості.

Згідно з критерієм відкритості вирізняємо: відкритий тип масової політичної поведінки на прикладі політичної дії, що може відобразитись в

участі у виборах; активній політичній позиції; членстві у певній політичній партії чи громадській організації; підписанні електронних петицій; усвідомленій та цілеспрямованій політичній активності; залученості до фахової політики через отримання статусу політичного лідера чи політика, і закритий тип у вигляді політичної бездіяльності або іммобільності. Закритий тип підтверджує абсолютну апатію до політичного процесу, влади, системи законів та цінностей, що впроваджуються у суспільство.

Класичний підхід до типології масової політичної поведінки – спроба диференціювати всіх індивідів за рівнем їхньої активної діяльності у політичному житті, це: неактивні громадяни, які або взагалі не беруть участі в політичному житті, або задовольняються простим переглядом преси, на чиєсь прохання можуть підписати петицію, чи взяти участь у виборах без особливого ентузіазму; конформісти – індивіди, котрі беруть активнішу участь у конвенційних формах політичної поведінки порівняно із першими, проте все одно уникають безпосередньої політичної участі; реформісти – індивіди, що беруть участь переважно у конвенційних формах політичної поведінки, але завзятіше від попередніх, можуть залучатись до конвенційних форм масового протесту, демонстрацій і бунтів; активісти – індивіди які беруть енергійну участь у політичному житті суспільства, переважно у конвенційних формах, інколи змішуючи їх з неконвенційними; учасники протесту – схожі на реформістів і активістів, проте вони більше використовують неконвенційні форми політичної поведінки у демонструванні власного політичного переконання.

Виокремимо також політичний протест – своєрідний тип масової політичної поведінки, що здатен виявлятися у формі мітингів, страйків, петицій, пікетів, демонстрацій чи масового політичного тероризму.

З нашого погляду, оптимальнішим підходом до систематизування, диференціації та типологізації масової політичної поведінки є підхід У. Мілбраса. Він ґрунтується на теорії політичної участі й дає змогу класифікувати масову політичну поведінку на два основні типи –

конвенційний і неконвенційний, які виявляються на трьох рівнях інтенсивності залучення мас. За низького рівня залучення вирізняються такі форми конвенційної масової політичної поведінки: абсентеїзм, інформованість щодо політичного життя через читання преси, огляду новин на різних носіях, неконвенційної – підписання петицій проти чинності системи. Обговорення політичних проблем з друзями і колегами, активна участь у виборах, референдумах становлять приклади конвенційного типу масової поведінки середнього рівня залученості маси. Неконвенційні типи цього рівня – участь у заборонених демонстраціях, мітингах та бойкотах. Високий рівень залучення мас породжує масову політичну поведінку конвенційного типу у формі участі у функціонуванні партій, активності у виборчих кампаніях і політичних з'їздах, звернення до органів управління чи до їхніх очільників, організації політичних акцій, участі в мітингах; за умови неконвенційного типу така поведінка виявляється в акціях протесту, масовому захопленні адміністративних будівель чи державних підприємств, ушкодженні державного майна, блокуванні дорожнього руху, тероризмі, тощо.

Згідно цієї теорії, існує дві крайні форми вияву масової політичної поведінки – абсентеїзму як байдужого ставлення людей до здійснення своїх політичних прав, ухилення від здійснення громадянських обов'язків, передусім від участі у виборах і тероризму як опозиційної діяльності екстремістських організацій, метою котрих є систематичне чи одноразове здійснення насилля для залякування населення [232]. Зауважимо, що збільшення ролі абсентеїстів у суспільстві пояснюють кризою легітимності політичної системи або ж утратою інтересу до неї та політики. Інколи абсентеїзм вважають проявом політичного протесту, адже водночас він розглядається як тип електоральної поведінки, що, є показником довіри громадян до представників влади. На нашу думку, така типологія політичної активності редукується з поняттям масової політичної поведінки, яка дає змогу синтезувати її основні прояви у сучасних суспільствах.

Отже, можна стверджувати, що за суттю масова політична поведінка – це спонтанні й нетривалі суспільні дії стосовно великої кількості людей, котрі перебувають у невизначеній ситуації, головним носієм якої постає маса, незалежно у суспільстві якого типу вона здійснюється. Особливої актуальності масова політична поведінка у вигляді об'єкта дослідження набуває тоді, коли спостерігаються масові бунти, революції, війни. Це допомагає охарактеризувати масову політичну поведінку як таку, що має «ситуативний» характер.

Дослідження масової політичної поведінки – достатньо складний процес через складну систему детермінант її формування та прояву, починаючи від фізіологічних потреб, закінчуючи усталеними культурними нормами. Важливими детермінантами масової політичної поведінки визначено інституційні й психологічні чинники, а також їхній взаємовплив і співвідношення. Найпотужнішими чинниками психологічної детермінанти масової політичної поведінки стають потреби, мотиви, емоційний стан та особистісні характеристики індивіда.

2. 2. Основні напрями дослідження масової політичної поведінки

Загалом можна вирізнити декілька напрямів дослідження масової політичної поведінки, які ґрунтуються на засадах соціальної психології, теорії масового суспільства та концепції індивідуалізованого суспільства.

Першими дослідженнями масової політичної поведінки прийнято вважати наукові доробки засновників соціальної психології Г. Тарда та Г. Ле Бона, що характеризуються вивченням впливу (передовсім) внутрішньо-психологічних чинників на формування масової політичної поведінки. Згідно з цим напрямом масова політична поведінка вивчається через призму понять «натовп» та «публіка», формування яких потребує залучення великої кількості людей. «Натовп» не може перерости своєї численності, тому основною його характеристикою є обмеженість. Завжди можна побачити та порахувати кількість індивідів, котрі до нього увійшли. Якщо ж він починає

перебільшувати допустиму кількість, то у ньому починає відбуватись процес подрібнення на окремі мікрогрупи, тим самим унеможливаючи вироблення спільної, завжди однієї і тієї самої діяльності (будувати барикади, грабувати, займатись підпалами чи вбивствами) [137 с. 6].

«Масова політична поведінка у натовпі, зазначає Г. Тард, – виявляється через неконвенційність, а основними її характеристиками є нетерпимість, гордість, хвороблива вразливість, захоплене усвідомлення безвідповідальності, яка народжується від ілюзії безвідповідальності, та повної втрати відчуття міри, що залежить від взаємно підтримуючого крайнього збудження» [137, с. 28]. Зауважимо також, що натовп може детермінувати і прояви несподіваних характерологічних тенденцій індивіда, які були абсолютно іншими чи кардинально протилежними до участі в ньому. Наприклад, індивід із ліберальним поглядом на життя та достатньо високим показником політичної терпимості у натовпі може проявити характеристики самозакоханої, владолюбної та деспотичної людини. Тобто, під час взаємного контакту великої кількості індивідів переконання та уявлення мають здатність підсилюватись, підкріплюватись і доходити до межі збудження, що уподібнює такий процес до формування емоційного стану – афекту, який унеможливує раціональну інтерпретацію та прийняття адекватних рішень у певній ситуації. За такої умови перебування, коли індивіда оточує безліч інших індивідів, надзвичайно важко утримати ідентичність як автономної особи.

Для більшого розуміння особливості масової політичної поведінки у ситуації сформованого натовпу звернемо увагу на те, що, будучи аморфною, мимовільно сформованою групою людей, він практично завжди керується соціальними інститутами через безпосередній вплив на одного із його членів, який відіграє роль ферменту й «емоційного забарвлення», що засвідчує зовнішню керованість масовими діями індивіда у натовпі. Натовпу характерні тільки прості і пограничні почуття, зауважує Г. Ле Бон, будь-які думки, ідеологічні переконання він або приймає або ні, формуючи до них

ставлення або як до абсолютних істин або як до абсолютної омани. [74, с. 216] Крім того автор наголошує на тому, що оцінюючи інформацію, натовп виражає авторитетність такого самого рівня як і нетерпимість. У порівнянні із прийняттям рішення індивідом, маса не піддається жодним сумнівам і оскарженням. В публічних зібраннях

Формування натовпу детермінується низкою психологічних чинників, серед котрих – взаємне зараження, збудження почуттів у осіб, які його сформували. Так, у кожного учасника натовпу можна спостерігати відображення радісних і веселих емоцій, що віддзеркалюються у невербальних проявах міміки та жестів у сусіда й відображається у загальному спокої, покірності й веселості, допоки не проявляється стан непокори, за якого натовп починає стукати палками, ногами чи вигукувати гаса [137, с. 31]. «Коли діючий натовп доходить до певного рівня збудження, вважає Г. Тард, – він починає діяти через публіку і тим самим змушує державних представників виконувати його бажання. Саме це і називається силою суспільної думки. Щоправда, це підтверджує силу того, хто рухає натовп чи приводить його у дію, але якщо натовп утворився, він завів їх на такі шляхи, яких вони навіть не могли передбачити» [137, с. 37].

Показовим є твердження, що держава, яка ніколи не піддавалась бунтам або повстанням і не мала масових святкувань чи веселих бурхливих маніфестацій, набагато менше усвідомлює свою національність, ніж неспокійна країна, що постійно зазнає політичних хвилювань і навіть громадянських війн, але у проміжку між цими діями зберігає цінності широкої релігійної чи світської відкритості й спілкування. Тобто всякі натовпи, збори, штовхання є набагато кориснішими, аніж шкідливими для формування своєї національної ідентичності [137, с. 37].

На відміну від поняття «натовп», «публіка» виходить на арену суспільного життя лише після того, як кількість людей, котрі займаються однаковою роботою чи зайняті одним і тим самим заняттям, стає настільки масштабною, що перестає забезпечувати безпосередній контакт. Звідси

гостро постає необхідність у застосуванні безособового спілкування, яке було б ефективним, достатньо частим та правильним [137, с. 6]. Тут спрацьовує ефект єдності, узагальнення, спільності й однаковості. Безперечно, з цього огляду можна сказати, що йдеться про масову поведінку, звичну для всіх, і характерну для людей, яких об'єднує одна професія чи однакове заняття. Проте поява великого спектра, порівняно із минулим, нових засобів масової інформації, відповідно – і нових можливостей донести до широких мас певні політичні події чи ознайомити із політичними поглядами певної категорії мешканців суспільства породжувало відповідне ставлення до того чи іншого політика, формувало певні політичні установки, переконання та ціннісну систему кожного свідомого індивіда, що провокувало зародження масової політичної свідомості й впливало на прояви поведінки. Цей підхід до вивчення масової політичної поведінки дає змогу стверджувати: основою формування публіки як інтелектуальної спільноти є всезагальна єдність, спільність і об'єднання думок широких мас.

Маса не здатна пригнічувати свої рефлексії, вона підкоряється найрізноманітнішим імпульсам – від найжорстокішої кровожерливості до абсолютного героїзму, оскільки під впливом хвилі збудження набирає ознак мінливості та імпульсивності. Для неї не існує поняття непереборного та неможливого; унаслідок численності вона усвідомлює себе могутньою й не терпить заперечень і перешкод. Окрім того, вона практично відчуває безкарність. Показовим є те, що до певного моменту в історії людства традиційна політика держав і суперництво володарів були головними чинниками подій. Думки мас не брались до уваги, переважно вони й не існували взагалі. Основними на політичній арені тривалий період були політичні традиції, особисті схильності, суперництво монархів. Проте згодом усе це нівелювалось, важливим став голос мас [137, с. 177]. Маси почали диктувати державним лідерам вимоги до їхньої поведінки і задоволення потреб народу, а ті почали прислухатись до них.

Несвідомі дії маси спричиняли формування легковажності у поведінці її учасників та піддавали їх величезному впливу зовнішнім сугестивним процесам. Фізично перебуваючи у масі, індивіди втрачають можливість критично мислити та раціонально оцінювати ситуацію, що склалась. Саме тому людину, яка знаходиться у масі дуже легко втягнути у неконвенційну політичну поведінку. Маса мислить не категоріями, а образами, причому ці образи можуть бути дуже далекі від реальності, поступово формуючись у колективні галюцинації. Видимість певної поведінки або наявності певної ситуації, з погляду Г. Ле Бона, завжди відігравала в історії більшу роль, ніж дійсність. Великі події народилися з ірраціонального, саме воно керує перебігом історичних подій людства. І річ не у розумових задатках та інтелектуальному розвитку індивідів, що становлять масу, – невіглас і вчений в натовпі є рівноцінними. Вони однаково схильні до ілюзій і помилкових спостережень, не знають сумнівів і коливань.

Особливу увагу Г. Ле Бон приділяє відсутності почуття відповідальності у масі. Саме з цим пов'язана її нетерпимість і авторитарність. «Маси поважають тільки силу, і доброта їх мало хвилює, тому що вони дивляться на неї як на одну з форм слабості – зазначає вчений. Симпатії натовпу завжди на стороні тиранів, що підкоряють її собі, а не на боці добрих володарів, і найвищі статуї натовп завжди споруджує першими, а не останніми» [74].

Дослідник не вірить у переважання революційних інстинктів у масі. Окрім того, він вважає її консервативною. Головним чинником революції народів, за Г. Ле Боном, завжди була омана, а не істина. Мислитель називає омани релігійними, філософськими та соціальними ілюзіями, які завжди панували над сформованою масою. Долаючи ті чи інші ілюзії, маса на їхніх руїнах зводить нові. З усіх факторів цивілізації наймогутнішими є саме ілюзії. Вірування наділяють маси загальними почуттями, дають їм загальні форми мислення, отже, й однакові уявлення [74].

Мобілізацію радше детермінуватимуть образи, засновані на роздумах, аніж самі роздуми. «Натовп несвідомо нагороджує таємничою силою політичну формулу або переможного вождя – стверджує учений, який захоплює та порушує її фантазію, водночас нетерпимість і фанатизм становлять необхідну приналежність до кожного релігійного почуття; вони неминучі у тих, хто думає, що володіє секретом земного або вічного блаженства» [74]. Порівнюючи переконання маси з релігійним почуттям, Г. Ле Бон константує, що в обох випадках йдеться про сліпе підпорядкування, люту нетерпимість та шалену пропаганду своїх переконань.

Показовим у дослідженні масової політичної поведінки індивідів, які перебувають у масі, є зосередження уваги на механізмі формування впливу лідера на маси, що формуються за допомогою твердження, повторення та своєрідного зараження. Спочатку існує просте, коротке, не підкріплене жодними особливими доказами твердження, і повторюється часто, в одних і тих же виразах. Від постійного повторення воно закріплюється у найглибших сферах несвідомого, які й впливають на наші вчинки. Систематичне повторення простих тверджень у натовпі, за визначенням Г. Ле Бона, сприяє виникненню зараженню, що подібне до декотрих мікробів: «У натовпі всі емоції також швидко стають заразними, чим пояснюється миттєве поширення паніки. Розумовий розлад, наприклад, безумство, також має здатність заражати. Наслідування, якому приписується така велика роль у соціальних явищах, по суті становить лише один із проявів зарази» [74, 30].

Праці Г. Ле Бона і Г. Тарда стали основою для подальших досліджень феномену мас у науковій літературі ХХ ст. Наступними напрямками вивчення масової політичної поведінки вважаються теорії масового суспільства, де її прийнято розглядати у контексті управління так званої ери мас. Тут йдеться радше про утворення масового суспільства, що зумовлює появу мас. У суспільстві поширюються нові ідеї, пов'язані з інтересами мас. Маси не лише усвідомлюють ідеї через свої об'єднання, вони прагнуть впливати на владу, аби втілювати свої ідеї в життя. «Тоді, коли всі наші стародавні вірування

коливаються і зникають, старовинні стовпи суспільства руйнуються один за одним, – наголошує Г. Ле Бон, – могутність мас являє собою єдину силу, якій ніщо не загрожує і значення якої все збільшується» [74].

Перехід суспільства у ХХ ст., на думку багатьох дослідників, відбувався у супроводі трансформації індивідуальної свідомості громадян у несвідому діяльність маси. Формувальні явища масової свідомості змінювалися у процесі переходу від традиційного до індустріального суспільства, що характеризується «масовізацією основних умов і форм життєдіяльності» та «породжує однакові або подібні прагнення, інтереси, потреби, навички, схильності...» [74, с. 171].

Унаслідок «масовізації» виробництва все більше людей залучаються до однотипних виробничих, споживчих, інформаційних та інших процесів, які відповідно формують однотипні норми та цінності, життєві стилі й уклади. Масове виробництво породжує масове споживання, що натомість поширює процеси стандартизації, нівелювання на всі сфери життя. Характеризуючи сутність масової свідомості, передовсім зазначимо: масова свідомість є одним з видів суспільної свідомості, найреальнішою формою її існування і втілення.

У відомій праці «Повстання мас» іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет досліджує масову політичну поведінку через призму аналізу культурно-історичної ситуації, яка склалася в Європі на початку ХХ ст., – появу на соціальній арені масової людини, акцентуючи на негативних рисах. Найнебезпечнішим він вважає перетворення елітарних меншин на глуху, сліпу, інтелектуально тупу егоїстичну частину суспільства, що вже не здатна виконувати історичні функції, покладені на неї минулим розвитком цивілізації. Адже цивілізація, на думку вченого, не є данністю та не зафіксована на одному й тому ж рівні. Вона штучна і потребує мистецтва і майстерності управління. Маса, з якої утворюються нові й нові елітарні групи не бажає рахуватися зі законами життя і не спроможна сприймати нове. Розрив між рівнем сучасних проблем і рівнем мислення сучасної еліти

постійно зростає, і саме в цьому полягає головна трагедія всієї епохи модерного суспільства. Краху зазнає сама людина, що просто не здатна встигати за цивілізаційним рухом. Проблеми, які вона висуває перед собою, вкрай важкі; що далі то менша кількість людей здатна ці проблеми вирішувати [99].

Початок ХХ ст. і зародження нового типу суспільства – масового характеризується «повстанням мас». Саме з цього періоду масу трактують як частину суспільства, багато в чому визначаючи його функціонування. Спостерігаються і зрушення в самому тлумаченні поняття «маса». З погляду Х. Ортеги-і-Гассета, натовп є поняттям кількісним і візуальним [99]. Маса – це безліч індивідів, що нічим не вирізняються. Дослідник протиставив маси елітарним меншинам. Людина еліти відчуває внутрішню потребу в прагненні до чогось більшого, її життя є служінням, яке пов'язане з вимогливістю до себе. Спільна мета, ідея або ідеал організують меншість – еліту, яка виокремлюється з маси (більшості). Шляхетність елітарної людини складається з наявності обов'язків, які вона виконує за допомогою самодисципліни. Її життя завжди напружене, вона постійно перебуває у пошуку. Цим і відрізняється життя людини еліти від звичайного життя, що означає тупцювання на місці, повторення одного і того ж, поки зовнішня сила не виведе людини з цього стану.

Отже, Х. Ортега-і-Гассет розподіляє суспільство на два класи: « тих, хто вимагає від себе багато чого і сам на себе звалює турботи і зобов'язання, і на тих, хто не вимагає нічого і для кого жити – це просто плисти за течією, залишаючись таким, яким він є, і не силкуючись перерости себе» [99]. В інтерпретації масовості на першому плані постають уже не ірраціональні механізми, що визначають її сутність. Масовість характеризується як особлива соціальна організація з вирівнюванням життя та формуванням стандартів поведінки й споживання, однакових для всіх.

Розуміння маси у такому сенсі – наслідок процесів, пов'язаних зі становленням індустріального, а згодом – постіндустріального суспільства.

Причому в останньому таке трактування має навіть актуальніше, адже головною характеристикою постіндустріального суспільства є переважання високих технологій, у тому числі інформаційних технологій. Маса відрізняється різномірним і змішаним соціальним складом професійних груп, класів, людей з однаковим рівнем освіти, культури, матеріального становища, та ін [99].

Оскільки масова свідомість пов'язана з поведінкою людини, а поведінка формується з урахуванням певної ситуації, то остання буде такою ж мінливою, як і сама масова свідомість. Можна припустити, що масова поведінка мотивуватиметься поверховими судженнями, які виникали на рівні громадської думки. Масова свідомість з особливою активністю виявляє себе у перехідні моменти суспільної історії. Це пояснюється і ситуацією невизначеності, коли попередні структури вже зруйновані, а інші ще не сформовані протестними тенденціями у свідомості людей проти нового порядку, що видається їм чужим. Скажімо, процес переходу до індустріального суспільства супроводжується протестом людини проти нової та чужої для неї цивілізації.

Поступово (з другої половини ХХ ст.) індустріальне суспільство, яке характеризувалось масовізацією передусім виробництва, змінило постіндустріальне, або так звана епоха демасовізації, що ґрунтовно досліджується у працях теоретиків постіндустріалізму, індивідуалізованого суспільства та постмодернізму. Загалом виокремимо три основні характеристики індивідуалізованого суспільства: 1) втрата індивідом контролю над соціальними процесами; 2) незахищеність перед змінами, котрі він не здатен контролювати, і ситуацією непевності, в якій він живе; 3) неспроможність індивіда до планування та досягнення довготермінових цілей, життєвих стратегій, підміна їх негайними, хоч і не настільки суттєвими, результатами [7, с.49 – 50].

В епоху постмодерну чинники масовізації суспільства (передовсім індустріальний спосіб виробництва, що потребував організації масових

виробництв) втрачають свій вплив, а це призводить до демасовізації сучасних суспільств. Одночасно з'являються тенденції глобалізації мас і масових дій у сучасному світі. На наше переконання, ми живемо в епоху, яка поєднує дві суперечливі тенденції – збереження «масової людини», як члена суспільства, що прагне до соціальної приналежності, ідентичності із певним соціальним прошарком та групою; істоти, що кожного дня потрапляє у ту ж саму ситуацію, що й сотні, мільйони чи мільярди інших таких самих істот, що формує, вигадує та будує собі віртуальні соціальні групи, що на її думку уможливають задоволення її потреби бути соціально адаптованою та демасовізації самого суспільства, що формує стійкі тенденції індивідуалізації життя, професійної та громадської активності сучасної людини, котрі підтримуються поширенням постіндустріальних способів виробництва, основним товаром яких стає інформація, знання та послуги. Індивідуалізоване суспільство детермінується не так економічними, як культурними чинниками, що сприяє формуванню особливого стилю світосприйняття відмінного від попередньої епохи, особливо це стосується відсутністю ідеологічних інтерпретацій.

Трансформаційним процесам піддається абсолютно все: стимули, які спонукають людину до праці, протиріччя, що стають причинами політичних конфліктів, релігійні переконання людей, їхнє ставлення до розлучень, абортів, гомосексуалізму, значення, яке людина надає створенню сім'ї і народженню дітей» [53]. Матеріальні цінності поступаються постматеріальним і все більше людей стають носіями постматеріалізму як ціннісної орієнтації, вирізняючись вищим рівнем освіти і доходів, політичною активністю та цілеспрямованістю [7, с. 151–164]. «Нова цивілізація», як сучасний етап розвитку суспільства «протистоїть старій», відкидає бюрократію, зменшує роль національної держави, сприяє зростанню автономних економік постімперського світу, а також формує нові уявлення про світ з відповідними способами використання часу, простору, логіки і причинності» [141].

Ще один підхід до аналізу нових тенденцій сучасного світу, спричинених демасовізацією, спостерігаємо у праці З. Баумана «Індивідуалізоване суспільство». Аналізуючи сучасне суспільство у вигляді індивідуалізованого та перехідного від епохи модерну, мислитель використовує для його опису метафори «плинність», «розрідженість», «роз'єднаність», «невизначеність» тощо. Він у такий спосіб намагається показати руйнацію сталих політичних норм, переконань, структур, які дотепер визначали життя людини. У суспільстві, що характеризується неконтрольованими тенденціями та хаотичними процесами, людина перестає себе почувати господарем і творцем власної долі. З погляду Ж. Бодрійяра, на сучасному етапі розвитку західного суспільства «соціальне» розчиняється у «масі». Йдеться про розмитість стійких соціальних груп, таких як клас чи етнос. Їх змінює величезна недиференційована маса, котру можна сприймати лише статистичною категорією, а не соціальною спільнотою [7, с. 42]. У розвідках З. Баумана також згадується, що розмитість класових груп, які втрачають свої позиції: «Повертаючись назад, можна сказати, – зазначає вчений, – що класовий поділ був побічним ефектом нерівного доступу до ресурсів, які відкривали можливості для ефективного самоствердження особистості. Поділ на класи охоплював весь діапазон особистості й усі можливості вибору між ними. Люди, наділені меншими ресурсами, маючи менші можливості вибору, були змушені компенсувати свої індивідуальності «кількісною силою», згуртованістю рядів і участю в колективних діях» [7, с. 60].

Політична свідомість сучасної людини поступово стає індивідуалізованою, що неминуче розмиває класову ідентифікацію. На місце класового життєвого досвіду приходять індивідуалізовані життєві світи, які звільняють людей від соціальних форм індустріального суспільства – класу, прошарку, сім'ї, від зумовлених гендером соціальних ролей, та ін. Об'єктивні соціальні процеси трансформують менталітет людей, а світогляд людини створює новий вигляд сучасного соціуму. Відбувається відпрацювання

суттєво нових форм розрізнення індивідів у індивідуалізованому суспільстві. Розчинення класів та індивідуалізація соціальних відносин призводять до розгляду всіляких проблем з огляду індивідуального вибору людини.

Соціальна мобільність втрачає мотиваційну силу, індивід будує та реалізовує власні життєві стратегії самостійно, не вдаючись до обумовлених системою реальностей, цінностей і приймаючи всі зміни. Як стверджує З Бауман, невизначеність наших днів є могутньою індивідуалізованою силою. Вона розділяє замість того, аби об'єднувати. Оскільки неможливо сказати, хто може вийти вперед у тій ситуації, то ідея «спільності інтересів» стає все туманнішою, й урешті-решт навіть неосяжною. Нині страхи, переживання і печалі сформовані так, що страждати доводиться на самоті. Вони не додаються до інших і не акумулюються у «загальну справу», не мають «природної адреси»: це позбавляє позицію солідарності її попереднього статусу раціональної тактики та моделює життєву стратегію, зовсім не схожу на ту, яка «вела до створення організацій, що войовниче захищали права робітничого класу» [7, с. 47].

Процес індивідуалізації суспільства набуває нових характеристик, і суттєво впливає і на вияви масової політичної поведінки. Формується масова культура, що спричинено зрушеннями у правовому вивільненні індивідів, поширенням егалітарних цінностей і свобод, інтеграцією «масової» та «високої» культури у феномені телебачення, трансформацією індустріального суспільства у постіндустріальне.

Водночас із процесом індивідуалізації у цей період революційною силою постає й філософія постмодерну, спрямована на відмову від будь-яких опозицій способом знаходження нової методології означення світу поза межами класичної онтології.

Індивідуалізація не лише означає новий етап емансипації індивідів, а й характеризує саму структуру відносин у суспільстві. Адже людина існує в таких умовах, коли змушена діяти індивідуально, бо саме така поведінка відповідає характеру праці й загальній соціокультурній та політичній

ситуації [3, с. 16]. Це перетворює людей на індивідуалістів не за власною волею: те, що визначає їхню автономію, обмеженість в особистих ресурсах, особиста відповідальність за результати прийнятих рішень, не є умовами їхнього особистого вибору. З. Бауман наголошує: «Усі ми сьогодні індивідуалісти *de jure*. Проте це зовсім не означає, що ми є індивідуалістами *de facto*» [7, с. 28]. Суспільство позбавляє індивіда будь-яких альтернатив та орієнтацій на майбутнє. Багаточисельні надії на масові заходи й віра у те, що суспільство може зробити життя кращим, зазнали краху. «Як це не парадоксально, – зауважує З. Бауман, – але внутрішні прагнення особистості керувати своєю долею на власний розсуд, підкріплені зовнішнім впливом, можуть привести до зменшення залежності долі людини від її волі. Оскільки узагальненість є ворогом спільноти, то прагнення і цей тиск відводять думки і вчинки людей у бік від колективно встановлених умов, визначаючи цілі й перспективи їхніх індивідуалізованих рішень та дій. Ці прагнення і тиск знижують значення соціальних причин і колективних дій, призводять до того, що стан суспільства загалом не враховується людиною під час складання її життєвих планів. Вони підштовхують людину до думки, що колективні узгоджені дії не можуть принести їй жодної користі, що якщо особисте життя може будуватись на власний розсуд, то закони, за якими живе суспільство, визначені раз і назавжди й не піддаються свідомому реформуванню» [7, с. 28].

Дослідження масової політичної поведінки згідно теорій індивідуалізованого суспільства ґрунтується на врахуванні особливостей інформаційного виробництва, виникнення широкого сектору «інтегрованих комунікацій», переходом від масового до спеціального виробництва, фрагментарною соціальною структурою, підвищенням ролі постматеріальних цінностей, посиленням впливу культури, індустрії, естетизації повсякденного життя, конструюванням ідентичностей на основі індивідуалізованого вибору, різним досвідом часу і простору, цінностями самотійності, конкуренції, суттєвим зменшенням соціальної ролі держави. Відповідно в такому

суспільстві відбувається трансформація традиційних форм масової політичної поведінки: традиційне голосування змінюють прямі дії громадян у вигляді петицій, маніфестів, скарг, політичних заходів, ток-шоу, відкритих дебатів, де учасниками переважно є молодь та представники середньої верстви населення.

На перший погляд, це – можливість для особи самоствердитись у сучасному суспільстві, розширити поле діяльності й урізноманітнити політичну поведінку. Однак З. Бауман стверджує, що «здатність індивідуалізованих людей до самоствердження, зазвичай не відповідає потребам їхньої справжньої самореалізації» [7, с. 61]. Під дією сучасних умов суспільного життя, впливу влади на особистісний розвиток громадян, нерідко формуються неправдоподібні бажання у самореалізації та міфічні уявлення про особистісний вибір у тій чи іншій політичній ситуації. Це зменшує масовість політичної поведінки, проте не позбавляє її здатності попадати під зовнішніх вплив та психологічне маніпулювання.

Проблеми сучасного суспільства у виявах масової політичної поведінки часто корелюються з наслідками невдалих пошуків соціально-політичних цінностей, що могли б згуртувати індивідуалізованих людей. «Передусім стрімко знижується інтерес до політики з великої літери, – констатує З. Бауман, – розмиваються політичні переконання, зменшується масштаб повсякденної участі громадян у заходах, які традиційно вважають політичними. Відповідно до духу часу припускається, що громадян можуть хвилювати лише зниження податків чи збільшення пенсій, а їхні інтереси поширюються тільки на те, щоб скорочувались черги у лікарнях, зменшувалась кількість бездомних на вулицях, щоб злочинці перебували у місцях позбавлення волі, а шкідливість продуктів виявлялась швидше» [7, с. 31].

Сучасна реальність відштовхує усталену цілісну орієнтацію особи, нормативність, певну впорядкованість, суспільну організованість і прагнення досягти мети тощо, тому часто її характеризують як хаотичну, розгублену,

розосереджену. Велику роль тут відіграє заперечення ідеології та практики тоталітаризму й насилля. На цьому тлі суттєво посилюється політична участь громадян, змінюється потреба у самовираженні, що суттєво різнить сучасну масову політичну поведінку від такої ж в індустріальному суспільстві.

Умовами вияву масової політичної поведінки в індивідуалізованому суспільстві може бути високий рівень інституційності, яка б нормувала таку поведінку. Варто також урахувати і постійне загальне зростання інформованості й розвитку свідомості людей, завдяки чому помітно збільшується імпульсивність масової поведінки, а її наслідки стають впливовішими для суспільного розвитку.

Носії індивідуальної самобутності створюють своєрідне суспільство, назване М. Кастельсом «суспільством мережевих структур», здатним продукувати дві самобутності — суспільного опору та спрямування в майбутнє, що можуть виникнути «у таких просторах, на основі таких умов і таких процесів, які характерні для кожного конкретного інституційного і культурного контексту [59].

Виникає тенденція до індивідуалізованих форм і ситуацій існування, що змушують людей заради власного матеріального виживання ставити себе у центр планування й улаштування власного життя. Індивідуалізація в такому сенсі спрямована на ліквідацію життєвих основ мислення у традиційних категоріях великих суспільних груп – соціальних верств, станів чи прошарку.

Індивіди всередині й поза сім'єю стають основними дійовими особами у питанні забезпечення свого існування. У. Бек вбачає у цьому формування залежності вільних індивідів від економічного ринку, системи освіти, споживання, соціально-правового регулювання та забезпечення, планування комунікацій, пропозиції споживчих товарів, можливостей і модних течій у медичному, психологічному і педагогічному обслуговуванні. Усе це, на його думку, підтверджує особливу контролюючу структуру «інституційно залежних індивідуальних ситуацій», які відкриваються для політичного впливу та регулювання. Відповідно й індивідуалізація розуміється ним як

історично суперечливий процес усупільнення, що може привести до виникнення нових соціокультурних спільнот [11, с. 67].

Модернізовані й небезпечні ситуації сприяють появі громадських ініціатив і соціальних рухів. Зокрема, в індивідуалізованому суспільстві формування нового стилю життя, системи модерних соціально-політичних цінностей і постійно зростаюча роль індивідуального вибору в політиці мають тісний взаємозв'язок. Новітні соціальні й локальні рухи відкривають широкі можливості для самореалізації політичних потреб і інтересів особистості в умовах сучасного суспільства.

Однак трапляється, що в процесі індивідуалізації пробуджується бажання відвоювати для себе «трохи власного життя» (у матеріальному, просторовому, часовому відношенні або ж при формуванні соціальних взаємозв'язків). Виникаючи, ці очікування стикаються з громадськими й політичними обмеженнями й протидіями. На такому шляху народжуються нові напрями пошуків, які частково застосовують експериментальні форми використання зі соціальними умовами, з різними формами альтернативної та молодіжної субкультури. Спільності не в останню чергу утворюються в протестних формах і проявах, які виникають під час адміністративного й індустріального втручання в приватну сферу, «особисте життя» і демонструють агресивність. У цьому сенсі нові соціальні рухи (навколишнє середовище, проблеми миру і жіночої емансипації) є, з одного боку, вираженням нових небезпечних ситуацій у суспільстві ризику й загостренням протиріч між статями; з іншого – форми політизації та проблеми стабілізації впливають із процесів складання соціальної ідентичності у звільненому від традицій, індивідуалізованому життєвому просторі [54, с. 68].

Європейський модерн звільнив індивіда від історично заданих та обумовлених ролей, нівелювавши тим самим роль традиційних конструктів у вигляді релігійного колективізму, культури соціальних верств, та давши життя новим формам соціальних зв'язків – нації, громадянському праву громадянському суспільству [10]. Попри трансформацію ролі держави у

суспільстві, багато її традиційних функцій, як і раніше, зберігаються, а ті, що здавалися абсолютно забутими, просто замінюються іншими або модифікуються [11, с. 37].

На тлі відносно високого матеріального рівня життя та розвинутої системи соціальних гарантій, у процесі історичного розриву з усталеними формами життя індивіди звільняються від забарвлених класовою ієрархією відносин, і форми життєзабезпечення у сім'ї і починають здебільшого залежати від себе самих і власної індивідуальності на ринку праці з її ризиками, шансами та суперечностями. Вступ в оновлений ринок праці пов'язаний зі звільненням від нових форм відносин з родиною, сусідами, колегами по роботі чи професії, а також від прихильності до регіональної культури і ландшафту. Ці зрушення до індивідуалізації конкурують з досвідом колективної ролі на ринку праці (масове безробіття, втрата кваліфікації та ін.). Але у сучасних суспільно-державних умовах вони сприяють вивільненню індивіда від соціально-класових зв'язків і усталених міжгендерних відносин [11, с. 65]. Такий процес суттєво впливає на вияви масової політичної поведінки, оскільки наділяє її характеристиками індивідуалізованості, ізольованості, недиференційованості, короткотривалості, статичності, асоціальності тощо.

Отже, в умовах сучасних процесів трансформації суспільства гостро постає проблема зміни не лише традиційних для масового суспільства культурно-політичних цінностей, й подальшої їхньої ролі у формуванні масової політичної поведінки. Особливе значення для масової політичної поведінки має ідеологія як концентроване та систематизоване вираження цілей і цінностей у політиці, а також культурно-політичні цінності й норми, що покладені в основу масової політичної свідомості, та впливають на вияви масової політичної поведінки.

Ірраціонально-чуттєвий менталітет, який склався у сучасному постмодерному суспільстві, веде до трансформації минулих «вічних» цінностей масового суспільства через формування колективізму й

«однаковості» в абсолютно нові, часто симулятивні орієнтири сучасного життя. Формальні інституції втрачають силу й вагомість у створенні масової політичної поведінки, звільняючи шлях формуванню неформальним, унаслідок заснування громадських організацій, угруповань чи рухів.

2. 3. Неоінституційний і транзитологічний підходи у дослідженні масової політичної поведінки

Теоретико-методологічну основу наукового дослідження співвідношення психологічних та інституційних детермінант масової політичної поведінки у транзитних суспільствах становлять сукупність методів, прийомів і принципів, відображених у положеннях, висновках провідних наукових розвідок представників транзитології та неоінституціоналізму.

Важливість інституційних механізмів масової політичної поведінки, вплив соціально-політичного контексту на її форми й моделі зумовлює необхідність звернення до принципів неоінституціоналізму та транзитології, які уможливають здійснення ґрунтовного аналізу специфіки впливу, функціонування, ускладнення та спотворення політичних інститутів в умовах демократичного транзиту; взаємозв'язок функціонування формальних і неформальних інституцій; розвиток інституційної структури; діяльність суб'єктів трансформаційної активності; формування масової політичної поведінки згідно двох взаємообумовлених детермінант: психологічній та інституційній.

Якщо неоінституціоналізм дає змогу розглянути формування масової політичної поведінки з огляду вивчення взаємодії формальних норм і неформальних правил гри, ставлячи у центр уваги соціокультурні цінності, символи, стереотипи та процедури, то транзитологічна парадигма допомагає проаналізувати динамічні аспекти виявлення масової політичної поведінки залежно від трансформації особливостей формування соціальних груп, інститутів, практик, визначених факторів причин і варіативності результатів

політичних змінних. Окрім того, саме транзитологія враховує особливості перехідного процесу, що супроводжується поєднанням стійких і динамічних, формальних та неформальних, функціональних і дисфункціональних, відкритих та прихованих, ендогенних і екзогенних та інших елементів. Ця парадигма передбачає й вивчення взаємозв'язку глобальних довготермінових і локальних процесів.

Сформований у середині 80-х років ХХ ст. неоінституціоналізм відрізняється від класичного інституціоналізму низкою найважливіших аспектів у дослідженнях понять інституції, акторів, ресурсів, та стратегій поведінки. Джерелом відтворення інституцій постає легітимізація політичних подій у масовій свідомості на відміну від класичного інституціоналізму, де ця роль належала правовим нормам. Когнітивні засади політичних норм і принципів формують звички та практичні дії, а не правові зобов'язання. Формальну структуру суспільства розглядають чимось символічним, і не юридично обумовленим. Політичні дослідження акцентують на діяльності окремих спільнот і політичного поля, не приділяючи уваги цілісним організаціям. [4]

Основними категоріями аналізу в неоінституціоналізмі, крім інституцій, визнаються актори, ресурси і стратегії масової політичної поведінки [95]. Ці категорії дають змогу виявити динаміку політичних інституцій, їх позиціонування у політичному просторі влади та впливовості. Актори стають суб'єктами політичної діяльності й політичного процесу, які мають достатній потенціал впливу на прийняття управлінських рішень, здатні до усвідомленої цілеспрямованої дії та конструювання стратегій власної поведінки. Ресурси визначаються як сукупність усіх матеріальних і духовних благ, що мають цінність тут і тепер або можуть активуватися у ситуації конкуренції чи боротьби за політичний владу і вплив. Ресурси зазвичай розподіляють на економічні, організаційні, соціальні, політичні, правові й інформаційні. Стратегії політичної поведінки у неоінституціоналізмі визначаються у вигляді форми взаємодії акторів політики стосовно своїх контрагентів. Сукупність стратегій залежить і від

складу акторів, і від їхньої ресурсної бази, і від параметрів інституцій політичної влади.

Загальновідомо, що масова поведінка становить невід'ємну частину суспільного життя та відображається у всіх сферах його прояву. Діюча політична система, створені чи трансформовані нею політичні інституції завжди продукують певні вимоги прояву політичної діяльності, активності, масової політичної поведінки громадян держави чи суспільства загалом. Одні вимагають залучення індивіда до політичного життя, інші – цілковитого підкорення. В одних обставинах вони очікують від громадян високої активності, в інших – зовсім не заохочують їх до виступів, навіть на стороні існуючої системи. Проте якими б не були формальні правила поведінки, трансформація суспільства сама собою детермінує природний відбір інституцій. Неформальні інституції поступово змінюють формальні, інтенсивність переходу від формальних інституцій зростає відповідно до сповільнення їхньої актуальності, сили впливу на існуюче суспільство, зменшення легітимності чи повної апатії зі сторони індивідів або соціальних груп. Тенденціями розвитку такого суспільства є зміни у соціальному житті, пов'язані зі зниженням ролі традиційних формальних інституцій. Інституції в їх класичному розумінні поступаються місцем новим звичним формам спільної життєдіяльності індивідів, що мають неформальний, корпоративний чи локальний характер. Унаслідок постійного поширення модерних інформаційних технологій суспільство перестає бути схожим на піраміду із вертикальними зв'язками, набуваючи ознак мережі з наявними горизонтальними зв'язками. Роль держави та її інституцій суттєво втрачає позиції, що індукує нові можливості для розвитку індивіда. Важливих трансформаційних процесів у транзитних суспільствах зазнає і масова політична поведінка, яка детермінується зміною основних чинників її формування, зумовлюючи концептуальний та узагальнений підхід до вивчення цієї проблематики.

Країни транзитного типу наділяють державу провідними важелями впливу стосовно формування суспільного устрою, що супроводжується демократичною трансформацією соціально-політичних механізмів функціонування демократичної системи, діючих інституцій, політико-культурних і правових цінностей, та ін. У транзитному суспільстві стають актуальними питання про трансформацію й формування нових моделей масової політичної поведінки під впливом низки чинників, з пошуком відповідей на питання, зокрема: які саме інституції починають трансформуватись і як це вплине на прояви масової політичної поведінки; як одні інституції впливатимуть на інші; якими формами можуть визначатись їхні взаємовпливи та взаємозв'язки; яку роль у творенні масової політичної поведінки відіграють формальні та неформальні інституції, як змінюється рівень соціально-економічного стану суспільства та соціально-класові процеси, домінуючі у суспільстві цінності тощо.

Виокремимо екзогенні та ендогенні чинники демократичного транзиту. До перших прийнято відносити наявність й характер «доавторитарного» політичного досвіду, тип недемократичного режиму, який розпадається, чи розпався, умови та обставини самого авторитарного розпаду, стратегії поведінки сформовані та вибрані самими політичними акторами у процесі демократичного процесу, та ін. До других відносимо зовнішнє оточення, рівень включеності в міжнародні структури й інститути, масштаби міжнародної політичної, економічної та іншої підтримки, та ін. Крім того, як зазначає Р. Даль, вагомими чинниками консолідації демократії є й «громадянська» політична культура та громадянське суспільство(Р. Даль), відносно високий рівень соціально-економічного розвитку, помірної інфляцією та з більш-менш рівномірним розподілом економічних, інституційних, ідеологічних, інтелектуальних та ін. соціальних ресурсів. [Мельвиль А.Ю.

Для формування масової політичної поведінки в умовах демократичного транзиту, на думку Д. Нордта, актуальною є думка про те,

що створення нових продуктів і послуг є однією із вагомих форм розвитку економічної конкуренції. Політики дедалі частіше зіштовхуються зі ситуацією неможливості у демократичному суспільстві здійснення маніпулятивного впливу на формування інтересів у порівнянні із суспільством попереднього типу, адже занадто велика частина формування поведінки, цінностей та уявлень поза межами державного контролю. Вони як і у минулому, зазначає Д. Нордт, прагнуть створювати ренти, які дозволяють отримати винагороду для себе та своїх послідовників, проте порядок відкритого доступу дає змогу будь-якому індивіду створити свою організацію, що уособлюватиме широкий спектр цілей чи тієї ж ренти, які створюються політичним процесом або економічною інновацією, приваблюють конкурентів у формі нових організацій.ст.44-45

Прийнято вирізняти кілька передумов виникнення транзитних процесів: криза легітимності внаслідок економічної неефективності; криза легітимності через економічну ефективність, важливі політичні зміни у керівництві державою, поразка у війні; зникнення зовнішньої підтримки від інших держав та ін. Як зауважує А. Мельвіль, реальні переходи від демократичних режимів настільки різноманітні, що їх просто нереально підвести до спільного знаменника, проте у випадку успішної демократизації події розвиваються за певною логічною системою. Структурні теорії транзиту наголошують: режимні трансформації можуть розпочатись і відбуватись по-різному. З-поміж чинників, які впливають на трансформаційні процеси демократичного транзиту, виокремлюють розподіл влади між правлячою елітою, економічний ґрунт поміщиків «латифундистів», співвідношення класів, розподіл влади між класами і автономію держави стосовно домінантного класу. За такого підходу прогресивний клас становить буржуазія, а її сила вважається необхідною умовою для становлення демократії [85]. Протилежними до цієї думки є результати досліджень владних відносин між державою та представниками соціальних класів та міжкласових відносин, враховуючи транснаціональні

впливи, що вказують на гальмування демократичного транзиту зі сторони великих власників, та високий показник розвитку демократії при умові розгляду робочого класу та буржуазії як двигуна транзиту, та контроль зі сторони суспільства діючих інституцій влади [250].

Успішний процес демократичного транзиту також супроводжується глибоким укорінням релігійно-культурних традицій і характеристик взаємодії між громадянами транзитного суспільства та їхніми угрупованнями. Тут простежується важливість соціальних традицій, історичного досвіду взаємодії та кооперації. Чинні інститути, організації та поведінка індивідів на початку переходу повинні бути сумісними з логікою природної держави, зазначає Д. Нордт. На його думку, зміни в інститутах, організаціях та поведінці мають бути сумісними з інтересами коаліції; викликом часу, що супроводжується низкою взаємопідкріплюючих інституційних змін, індивідуальною та організаційною поведінкою. Саме це призведе до поступового зростання демократичного вектору розвитку держави [96, с. 183]. Солідарність, довіра, наявність і активність соціальних мереж, в які об'єднуються громадяни, допомагають зміцнити демократичні інститути. Акумуляований упродовж історії соціальний капітал підвищує стабільність, ефективність і якість демократії та знижує можливість повернення до автократії [104]. За наявності необхідного мінімуму економічних, культурних і структурних передумов для здійснення успішного демократичного транзиту на першому плані постають політичні стратегії, альянси та дії окремих політичних акторів. У цій ситуації вагомим показником транзиту є зміни політичних переваг, стратегій та ймовірних дій ключових акторів залежно від актуальної політичної реальності. Масові дії, згідно із цим підходом до режимних трансформацій, мають значення лише на початковому етапі демократичного транзиту, даючи масі роль специфічного ресурсу, який використовують представники еліт для досягнення власних політичних цілей. Причому коридор для цього створюють соціально-економічні структури, політичні та сталі міжнародні інституції [219].

Велике значення у здійсненні сучасної демократії мають групи та організації, котрі перманентно виконують роль осередку «масової людини» у сучасному світі. На думку Д. Норта, більшість організацій, навіть найпростіших, залежать від існування третьої сторони, яка змушує членів організацій та самі організації дотримуватись договорів та зобов'язань між собою та зі зовнішніми сторонами [96, с. 28].

Аналіз транзитних режимів, зокрема інституційних аспектів масової політичної поведінки в їхніх межах, може бути результативно доповнений методологічними принципами неоінституціоналізму, що розглядає дії акторів у межах формальних і неформальних інституцій – інституційного дизайну. Такий підхід дає змогу просунутися від розуміння змісту індивідуального політичної дії до його здійснення у структурі сукупного макрополітичного процесу. Державу розглядають як сукупність організацій та інституцій, що мають власні інтереси. Прийняті політичні рішення обумовлені радше інтересами інституційних акторів, аніж реакцією на тиск навколишнього середовища [260]. Інституції містять визнані політичні норми і цінності, загальноприйняті моделі політичної поведінки, форми організації політичних відносин і контроль за дотриманням правил та норм [260]. Важливим чинником постає взаємодія формальних і неформальних інституцій, при цьому неформальні інституції можуть існувати всередині та поза формальними. Домінування неформальних інституцій несприятливо позначається на демократичному транзиті, конституційні механізми руйнуються, громадяни позбавляються суверенітету, а органи влади – легітимності [260]. Причому виключно важливу роль відіграє історія становлення інституцій, яку Д. Норт називає залежністю від траєкторії попереднього розвитку і на яку впливає культурний контекст [98].

Неоінституціоналізм приділяє увагу дослідженню мотиваційних аспектів масової політичної поведінки. Зауважимо: інституційна теорія, орієнтуючись на результат, вивчає питання, про максимізацію раціональними індивідами корисності; натомість неоінституціоналістів цікавить

безпосередньо сам процес прийняття рішення, його умови та передумови. Тим самим неоінституційний підхід допомагає виявити реальні, а не лише формально-правові аспекти політичного процесу, визначити довготермінові і ситуативні чинники конструювання системи органів влади. Водночас неформальні політичні інституції та практики аналізують у вигляді закономірних проявів політики, а не своєрідних девіацій як «відступів від норми».

Основними одиницями аналізу в такому підході визнаються «правила, порядки, норми і значення «інституції». Дослідники також враховують провідний параметр інституцій – їхню здатність змінюватися у часі під впливом внутрішніх характеристик, зовнішніх умов і факторів суспільного середовища.

У 1984 р Дж. Марч і Й. Олсен дали загальне для неоінституціоналізму визначення поняття інституції: «Інститут є відносно стійким набором правил і організованих практик, втілених у структурах значень і ресурсів, які інваріантні стосовно індивідів та стійкі й перед специфічними уподобаннями та очікуваннями індивідів, і перед мінливими зовнішніми умовами » [259, с. 3].

Неоінституціоналізм намагається відповісти на три взаємопов'язані питання про: закономірності розвитку, відбору і зміни різних соціальних інституцій; вибір тих чи інших організаційних форм в залежності від характеру існуючої інституційного середовища; про особливості поведінки індивідів у межах різних організацій. Інститути в неоінституціоналізмі задають систему позитивних і негативних стимулів, спрямовуючи поведінку людей у певне русло і тим самим роблячи соціальне середовище менш невизначеним.

На здатності політичних інституцій продукувати норми та цінності зосереджують увагу Дж. Марч та Й. Олсен. На їхню думку, інститут – це реалізована у повсякденній практиці норма поведінки, що стала типовою, стійкою та буденною. Кожна інституційна норма спочатку зароджується як

неформальна і локальна, а згодом проходить перевірку на міцність у процесі інституціоналізації. За цими переконаннями, політичні інституції мають ендогенний і соціально-конструктивний характер. Ця теза допомогла Дж. Марчу та Й. Олсену досягти нового синтезу структурно-функціонального і соціокультурного аспектів аналізу поняття інституції. За цим переконанням, інституції залежать від історії і культури, що «вкорінені» в них, оскільки вони будуються навколо осмислення мети життя і векторів його розвитку [259, с. 374].

Крім дослідження формування та функціонування інституцій, праці Дж. Марча та Й. Олсена мають вагомим значення у вивченні політичної поведінки індивідів. На відміну від історичних уявлень та переконань, що політичні інституції детермінуються, впорядковуються та модифікуються індивідуальними мотивами, та діють автономно, з огляду інституційних потреб, дослідники акцентують: що політичні явища краще розглядати як сукупність послідовної поведінки індивіда, сформованої на індивідуальному чи масовому (груповому) рівні [259, с. 375]. Таку теорію обумовлюють два важливі моменти. Згідно з першим політична система складається з низки елементарних суб'єктів, на рівні котрих політичну поведінку можна розглядати як: а) свідому, передбачувану, і гнучку; б) несвідому, звичну й ригідну. В кожному випадку, переваги та повноваження суб'єктів політики є екзогенними стосовно політичної системи і залежать від їхньої позиції у соціально-економічній системі. Відповідно до другого – колективну поведінку найкраще розуміти у вигляді такого, що постає з нижчого рівня накопичення [259, с. 375].

Неоінституціоналізм раціонального вибору розглядає поведінку як функцію правил і стимулів, а не норм та цінностей. Інституції для цих груп становлять систему правил і стимулів, дотримуючись котрих особи намагаються максимізувати власну корисність. Інституції у такому контексті – це правила взаємодії індивідів, своєрідні «домовленості», що знижують рівень невизначеності. Д. Норт визначив інституції як «правила гри», тобто

«створені людиною обмежувальні рамки, котрі організують взаємовідносини між людьми. Інституції охоплюють усі форми обмежень, щоби надати певну структуру людським взаєминам»[98, С. 17-18]. Тобто інституції вважаються зовнішніми обмежувачими детермінантами політичної поведінки індивідів, регулятивними правилами до будь-якого її зовнішнього прояву.

Прийнято виокремлювати три головні складові інституції: 1) неформальні обмеження (традиції, звичаї, соціальні умовності); 2) формальні правила (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти); 3) механізми примусу, що забезпечують дотримання правил (суди, поліція, та ін.).

«Інститути, зауважує Д. Норд – це правила гри, моделі взаємодії, які спрямовують відносини між індивідами. Ними можуть бути формальні правила, писані закони, формальні соціальні звичаї та неформальні правила поведінки. Крім того, інститути повинні обов'язково застерігати, якими засобами підкріплюватиметься дотримання правил і норм» [99, с. 300]. Вчений також наголошує на тому, що один і той самий інститут може функціонувати по-різному, в суспільствах різного типу, зокрема, коли йдеться про демократичне суспільство із відкритим доступом. Важливим в процесі аналізу функціонування інститутів є визначення ролі організацій та уявлень в залежності від суспільних порядків та історичними періодами часу, коли інститути регламентували формування організацій [99, с. 301].

Неформальні інституції створюються спонтанно, без свідомого задуму, як побічний результат взаємодії безлічі людей, що мають на меті задоволення власних інтересів. Багато чого у цьому процесі прояснила теорія ігор, яка отримала широке застосування у неоінституційних дослідженнях. Формальні інституції та механізми їх захисту встановлюються і підтримуються свідомо, найчастіше – силою держави. Формальні правила допускають різку одномоментну зміну (в періоди революцій), а неформальні змінюються лише поступово [98, С. 17-18]. «Формальні правила можна змінити за одну ніч

через прийняття політичних або юридичних рішень – зазначає Д. Норт, – а неформальні обмеження, які втілені у звичаях, традиціях і кодексах поведінки, набагато менше піддаються людським зусиллям» [98, с. 21].

Ще більше мірою конкретизують розуміння формальних та неформальних інституцій В. Меркель і А. Круассан, вважаючи, що формальні норми й правила стають за допомогою зовнішніх імплементацій, а неформальні виступають наслідком постійної динаміки соціальної взаємодії та активної політичної поведінки членів суспільства загалом [87].

Попри те, що в центрі уваги Д. Норта опинилось поняття «інституції», як основної одиниці аналізу, передумовою його формування він вважає політичну поведінку людини – максимізованої істоти: «Інституції створені людиною, будучи членом суспільства, вона має здатність розвивати їх та змінювати». [98. с. 20]. Достатньо чіткі інституційні правила та процедури допомагають детермінувати мотиви, цілі й результати дій і політичну поведінку суб'єктів політики. Інституційний порядок – це еквілібріум раціональних переваг і стратегій акторів унаслідок їхньої взаємодії. Інституціоналізація політичного порядку, на думку Н. Шефілда – результат взаємодії між раціональними акторами, певного співвідношення ресурсів і можливостей, якими вони володіють. [259, С. 86–110].

Зауважуючи проблеми агрегації й артикуляції групових соціальних інтересів, їх вираження за допомогою «мови» найпоширеніших цінностей і орієнтацій масової свідомості, У. Скотт вирізняє когнітивні, нормативні й регулятивні структури та дії, що продукують стабільність і відображаються у формуванні поведінки соціуму, утворюючи три «стовпи» інституцій. Політичні уподобання виражаються агрегованими, а не атомізованими інститутами. Колективні рішення не є простою сумою індивідуальних рішень, вони формуються під організаційним впливом. Інституції позначаються на напрямі агрегування інтересів так само, як й індивіди, та соціальні групи [252].

У межах конструктивного неоінституціоналізму К. Хей вважає інституції неефективними, оскільки за природою вони становлять об'єкти політичної конкуренції; політична ж поведінка людей детермінується не задоволенням матеріальних потреб, а нормативними очікуваннями, що не піддаються раціональним поясненням і трактуванням. Для представників неоінституційного конструктивного підходу найвагоміші «когнітивні фільтри», через які політичні актори сприймають інформацію про реальність, вибудовуючи на її засадах власні стратегії дій та уяву, що є здійсненним, легітимним, бажаним, одночасно сформованим інституційним середовищем, в якому вони перебувають, і парадигмами та світоглядом, котрі у повсякденній політичній спільноті». Правила, норми та смисли існують не об'єктивно, а лише у політичних практиках. Унаслідок регулярно повторюваних взаємодій суб'єктивне уявлення, сенс і значення стають колективними, зумовлюючи потребу розмежовувати інституційні практики й культурне підґрунтя політики, адже вони – незалежні поняття. Представники мережевого неоінституціоналізму вважають базовими компонентами дослідження складні взаємини між індивідами, групами й організаціями. На його думку, систему взаємовідносин створюють інституції. Вони постають обмеженням індивідуальної та масової політичної поведінки і ресурсом для побудови соціальних мереж, забезпечуючи своїх учасників матеріальними засобами впливу, інформацією та підтримкою. Це дає змогу пояснити, як розподіл влади та її вплив чи в підсумку – дії політичних акторів обумовлюються типом міжгрупових відносин у системі інтересів, громадських об'єднань та органів державної влади [153].

Розрив між індивідуальною поведінкою та політичними інститутами породжує суперечку: про первинність або актора або соціальної структури. Унаслідок якої взаємодії індивідів і соціальних груп утворюються інституції державної влади, що становлять складну ієрархічну систему, здатну до саморегуляції та саморозвитку. В політичних системах нетоталітарного типу важливу роль відіграють саме нефомальні інституції, які діяльнісно

впливають на формування масової політичної поведінки та на вибір основних «правил гри».

Щодо питання співвідношення рівнів розвитку політичних інституцій і політичної участі, наголосимо: за умови, коли діюча політична система має стійкий демократичний характер, процес інституціоналізації детермінуватиме формування раціоналізації, масовізації конвенційної політичної поведінки, диференціації політики в автономну сферу суспільства. За авторитарного типу політичної системи формується неконвенційна політична поведінка, а сама влада стає ціннісно-ірраціональною. Можливий також розподіл взаємозв'язку між політичними інститутами та поведінкою з урахуванням низького рівня інституційності у ситуації низького рівня політичної поведінки, що характерно для традиційного суспільства, та високого рівня політичної поведінки у ситуації транзитного суспільства. Слабка політична участь створює «переінституціоналізацію», коли високоорганізовані підприємства, установи та норми «засушують» незалежну активність. Висока політична участь характерна для консолідованої демократії. Потрібно зауважити й те, що в недемократичних суспільствах рівень масовості політичного участі не характеризує стадії інституціоналізації.

Можна стверджувати: на загальній політичній арені інституції не лише є наслідком людської самоорганізації та індикаторами норм і правил відповідної масової політичної поведінки, й можуть змінюватись тими ж таки індивідами. Це засвідчує взаємозв'язок між ними, сприятливе ж підґрунтя для розвитку неінституціоналізму становить саме транзитне суспільство, де поширюються неформальні види соціальних відносин, які змінюють вигляд та зміст під впливом соціальних трансформацій.

Висновок до розділу 2

Отже, варто звернути увагу на те, що детермінантами масової політичної поведінки постають різноманітні впливи зовнішнього середовища, серед

яких існують і загальні для всіх, і винятково індивідуальні для кожного члена суспільства. Проте зовнішні чинники не можуть автоматично спрацювати без внутрішніх індивідуально-психологічних характеристик індивіда. Адже навіть у роки найжорстокіших репресій і політичної несвободи у суспільствах створювалися політичні рухи, спрямовані проти діючої системи. Це підтверджує важливість взаємозв'язку двох найпотужніших дискрипторів масової політичної поведінки – чинників суспільно-політичного життя та внутрішніх емоційно-психологічних особливостей індивіда, які не лише детермінують і формують політичну поведінку, а й активно взаємодіють, тобто ті чи інші індивідуальні особливості людини можуть виявлятися у певній політичній поведінці, попри існування жорсткого політичного режиму. Водночас певні політичні режими можуть бути рушійною силою чи вдалим зовнішнім середовищем, де формується особистість із визначеною наперед політичною поведінкою.

Доведено, що однією із рушійних сил активації політичної поведінки у формі індивідуальної чи масової участі є потреба у владі, яка певною мірою притаманна більшості людей. Тільки одні з них в силу своїх індивідуально-психологічних особливостей з самого початку спрямовані на здобуття влади, а інші виявляють до неї цікавість у певних ситуаціях, коли виникає необхідність захистити свої інтереси, честь, гідність чи благополуччя.

Стосовно специфіки дослідження проблематики типології політичної поведінки зауважимо: вона проявляється в осягненні суб'єктивних, внутрішньоособистісних процесів, що мотивують людей залучатися до політичного дискурсу або участі у політичних діях. Зазвичай вивчення типології масової політичної поведінки засвідчує неможливість вирізнити якусь універсальну її модель, адже кожен критерій поділу вимагає іншого типу поведінки. У нашому ж дослідженні пріоритетною типологією є типологія масової політичної поведінки відповідно до моделі політичної участі У. Мілбраса. Саме ця модель дає змогу оптимізувати структуру та типологію масової політичної поведінки у сучасному суспільстві. Вона

допомагає врахувати всі нові форми прояву масової політичної поведінки, роль формальних і неформальних інституцій та державних інститутів влади у створенні й способах впливу та її регуляції.

Підсумовуючи, доходимо висновку: попри суперечності, представники інституціоналізму єдині в базових твердженнях: інституції визначають політичний розвиток суспільства де вони формуються, забезпечують регулярність і передбачуваність політичної поведінки (масової чи індивідуальної); інституції визначають вибір альтернатив політичних проектів, створюються індивідами, але залежать також і від типу суспільства, в якому існують; неоінституційний підхід до пояснень політичного порядку суттєво взаємопов'язаний із принципом технологічного детермінізму.

Основні положення розділу викладено автором у таких публікаціях: [121, 123,124,126,130].

РОЗДІЛ 3

МАСОВА ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА В ІНДИВІДУАЛІЗОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

3. 1. «Масова людина» та її поведінка в індустріальному суспільстві

XIX ст. вивело на політичну арену абсолютно нового індивіда, якого у політичній, філософській чи економічній науках почали називати «масовою людиною», ототожненою із «посередньою людиною», «людиною, що нічим не відрізняється від інших», або «сірою людиною». Поява «масової людини» є наслідком формування глобального простору, тісно пов'язаного із індустріалізацією масового суспільства XIX ст. Виокремимо три найпотужніші детермінанти її формування – ліберальну демократію, науковий прогрес та індустріалізацію. Не будучи сформованими у тому столітті, зазначені чинники набули вагомості саме в епоху панування мас. Це можна пояснити досягненням критичної точки масового просвітлення, технічного прогресу й економічного зростання упродовж попередніх двох століть.

Як прийнято вважати «... приналежність до маси – суто психологічна ознака, і зовсім не обов'язково, щоб суб'єкт фізично до неї належав. Про кожну окрему людину можна сказати, належить вона до маси чи ні. Людина маси – це людина, яка не відчуває в собі жодного особливого дару або несхожості з іншими, яка відчуває, що вона – «ідентична з іншими», і до того ж анітрохи цим не засмучена, навпаки, така людина щаслива відчувати себе такою ж, як інші» [99].

У політологічній науці феномен «масової людини» прийнято розглядати через призму індустріального суспільства, що детермінувало її появу. «Масова людина» формувалася з окремого індивіда, який поступового перетворювався на частину натовпу, втрачаючи власні індивідуальні особливості, піддавався процесу деіндивідуалізації, що був наслідком формування гомогенного середовища, детермінованого відносно рівними умовами життя [99].

У XIX ст. виникла можливість позбутися впливу меншості в образі еліт та здобути певну свободу дій. Індивід отримав можливість відчувати себе господарем своєї долі. Відбулося нівелювання та зрівняння багатства, культури, класів, статі, контингентів. Світ, який оточував «масову людину» від самого народження ні в чому її не обмежував, ні до чого не змушував, нічого не забороняв, натомість породжував прагнення не обмежувати свої бажання та потреби. Суспільство кінця XIX – початку XX ст. не лише вирізнялося заможністю і досконалістю, й навіювало «масовій людині»: у кожен наступний день вона може бути ще багатшою, заможнішою та досконалішою, такою ніби безконечну силу постійного розвитку. Ніхто не сумнівався у своєму майбутньому, що здавалось сповненим прогресом у сфері науки, індустрії та економіки. «Масова людина» перебуваючи у технічному й ідеальному світі, вірила, що його створила сама природа, причому нівелюючи роль зусиль інших індивідів. Звідси виокремимо дві основні риси, які становлять психологічну діаграму «масової людини» XIX ст. – практично необмежене зростання життєвих потреб і принципове нівелювання та невдячність до всього, що давало змогу жити достатньо добре [159].

За своєю суттю XIX ст. вважають революційним, адже саме воно помістило звичайну особу в абсолютно нові життєві умови, котрі радикально різнилися від попередніх [99]. Якщо раніше індивід постійно зазнавав впливу елітарної меншості, був позбавлений матеріальних благ та прав, то це століття дало йому цілковиту свободу в діях та вчинках, і відобразилось передусім на масовій політичній поведінці. Раніше, не будучи елітарною меншістю, звичайний пересічний громадянин не міг дозволити собі впливати на політичні реалії суспільства, натомість у цьому столітті індивід відчував себе активним учасником формування політичного устрою. Використовуючи досягнення техніки, «масова людина» намагалась посісти високе місце у суспільстві, поступово витісняючи елітарну меншість. З усвідомленням своєї ролі у формуванні суспільного устрою вона почала прагнути трансформувати

звичайні буденні розмови у закони й інституції. По суті, епоху масового суспільства можна вважати єдиною епохою в історії людства, коли «масова людина» мала багато прав, свобод та політичного впливу на їхнє формування.

У XIX ст. «масова людина» вважала державу єдиним джерелом забезпечення життя зручністю та комфортом. Вона перекладала вирішення всіх життєвих проблем на державні інституції, які повинні були взяти на себе всі турботи й обов'язки стосовно забезпечення її комфортним життям. Держава ж для неї була просто безликою силою, схожою на натовп, нівелюючи тим самим роль елітарної меншості й панування цивілізаційних цінностей. «Масова людина» у масовому суспільстві характеризувалася двома головними аспектами: по-перше, вона могла виконувати подібні суспільні функції, котрими раніше були наділені представники елітної меншості; по-друге, нівелювала роль тих же еліт у формуванні державного устрою, що призвело до зникнення традиції поваги до аристократичних авторитетів [99].

Основною детермінантою появи «масової людини» у XIX ст. стало суттєве покращення матеріального становища, яке уможливилось унаслідок поступового перетворення індустріальних робітників на пролетаріат, представників середнього класу – на фінансово незалежніших індивідів та збідніння раніше заможної середньої верстви. Зміни, котрі детермінували появу людини нового типу, спостерігались практичного кожного дня і збільшували життєвий потенціал «масової людини». Зазначимо: раніше індивід вважав матеріальний комфорт благом чи милістю, натомість тепер він став законним, що зумовило не відчуття вдячності, а прагнення задовільнити потреби практичного у кожного пересічного громадянина. Суттєві зміни простежувались і в поведінці індивідів. Порівняно із попереднім століттям, у XIX ст. індивід почав рішуче заявляти про свої думки та волю, відмовлятися від підпорядкування будь-кому із представників обраної еліти.

У праці «Повстання мас» Х. Ортега-і-Гассет доходить висновків: у ХІХ ст. уся влада належала «масовій людині», яка виявилась настільки сильною, що могла утискати всілякі опозиційні сили. На його думку, при умові подальшого правління «масової людини» в Європі що життя набуде варварського вигляду. Той правовий устрій, який склався до ХІХ ст., і весь технічний прогрес, що відбувся до того часу, як і всі культурні блага, просто зникнуть, а це спричинить повний занепад суспільного життя [99].

У ХVІІІ ст. певні групи меншин відкрили: кожна людина уже в зв'язку з народженням володіє основними політичними правами, так званими правами людини та громадянина і, строго кажучи, крім цих, загальних прав, інших немає. Усі інші права, засновані на особливих обдаруваннях, зазнали осуду як привілеї. Спершу це вважалося лише теорією, думкою небагатьох; згодом дехто почав застосовувати ідею на практиці, наполягати на ній. Однак у ХІХ ст. маси, все більше надихаючись цим ідеалом, не відчували його як права, не користувалися ним і не намагалися його затвердити; за демократичного правління люди продовжували жити, мов за старого режиму. Народ знав, що наділений владою, але в це не вірив. Тепер така ідея перетворилася на реальність: вона не лише окреслює зовнішню громадську думку в законодавстві, але й відображається у серці кожного індивіда, навіть в того, хто має установку щодо громадянських прав.

Отже, ми констатуємо новий соціальний факт: європейська історія вперше виявляється в руках пересічної людини як таку і залежить від її рішень. Або в дійсній заставі: пересічний індивід, до цих пір завжди керований іншими, вирішив сам керувати світом. Вийти на соціальну авансцену він вирішив автоматично, в той момент коли «дозрів» тип «нової людини», представником якої він і являється.

Вивчаючи психічну структуру цього нової «людини маси» із соціального огляду, спостерігаємо наступне: вроджену, глибоку впевненість у легкому житті, де не існує трагічних обмежень; пересічна людина проникнута відчуттям перемоги і влади; ці відчуття спонукають її до

самоствердження, цілковитої задоволеності своїм моральним та інтелектуальним багажем. Самовдоволення призводить до того, що вона не визнає жодного зовнішнього авторитету, нікого не слухає, не допускає критики власних думок і ні з ким не рахується. Внутрішнє відчуття своєї сили спонукає людину завжди виявляти свою перевагу; вона тримається так, немов вона та їй подібні – одні на світі; людина нав'язує усім свою думку, незважаючи ні на кого і ні на що, тобто дотримуючись принципу «прямої дії». XIX ст. сприяло поступовій масовізації індивіда, формуванню «масового» варіанта соціальної структури. Це є натомість генетично пов'язане із порушеннях ієрархічних структур традиційного суспільства, зростанням соціальної мобільності, постійного руху та суттєвою розмитістю соціально-класових меж. Процес масовізації індивіда пролягав у постійному рості, ролі народних мас у суспільному житті та його неполітичній демократизації.

Ще один чинник появи «масової людини» – наростаюча тенденція втрати культурної традиції, яка має певний амбівалентний характер. З одного боку, в менталітет вкорінювалась ціннісна домінанта активного та вільного індивіда, що більше не успадковував соціального статусу, а досягав певного визнання і благополуччя завдяки індивідуальним зусиллям, котрі ґрунтувались на особистісному самовизначенні й виборі у контексті варіативних соціальних відносин, унаслідок чого актуалізувались цінності свободи, раціональності, трудової фахової діяльності, рівності, тощо. З іншого боку, жорстокість соціальних імперативів власності, ділових успіхів, вигоди, ефективності, кар'єри радикально змінювали стиль життя, політичну поведінку і міжособистісні відносини в напрямі зростання соціальної та міжособистісної дистанції. Тобто практично водночас розвивали дві протилежні, але взаємопов'язані тенденції гуманізації та дегуманізації «масової людини» [162].

Ще німецький філософ Ф. Ніцше у своїх розвідках згадував, що «масову людину» породила мораль, пануюча в Європі упродовж майже двох

тисяч років, а масове індустріальне суспільство, знеособлюючи людину, неодмінно повинне було привести європейську культуру до катастрофи.

Будучи матеріально забезпеченою, порівняно із минулими умовами життя, «масова людина» не будувала барикад, не організовувала протестів. По суті в один момент вона почала змушено вести новий спосіб життя, де поєднувались інші норми, цінності, права, прагнення, привілеї та культура – усе, що колись стало винятковим надбанням вищих класів, поширювалось на всіх індивідів у індустріальному суспільстві» [94].

Сформована у ХІХ ст. «масова людина» була абсолютно протилежною до визначеного члена суспільства, який ідентифікував себе з певним способом життя, традиціями та визначався власним способом мислення. Нічим не відрізняючись від більшості, вона розчинялась у тотальній за своєю суттю масі.

Судження К. Ясперса дають змогу припустити: «масова людина» виникла унаслідок втрати ідентичності, що призвело до такого стану, який дозволяв керувати нею і замінити іншими членами суспільства. Однією із причин розвитку цього феномену є технічний прогрес, притаманний індустріальному суспільству. Він сприяв виникненню маси людей, котрі володіли однаковими навичками та вміннями, уможливив процеси заміни одного індивіда іншим [185]. Масове суспільство, за Г. Ле Боном, «приводило до заміни свідомої діяльності індивідів несвідомою діяльністю натовпу» [74].

Можна сказати, що «масова людина» разом із індустріальним суспільством, в якому вона формувалась та існувала, детермінувала появу тоталітарних режимів. Проте неможливо однозначно стверджувати, що цей вплив односторонній. Найімовірніше, такий процес мав прямий кореляційний зв'язок, де тоталітарне суспільство потребувало існування «масової людини». Адже через масу найвдаліше було реалізувати таку форму правління, оскільки вона найкраще піддавалась маніпуляції та ідеологічним переконанням, котрі закладені у фундаментальних основах

правлячих партій. «Масова людина», поступово втрачаючи свою ідентичність й індивідуальність, також по суті, не була здатною до побудови іншого типу державного правління, крім прийняття тоталітарного режиму, що означало для неї просте підпорядкування чітко прописаним певним правилам та нормам, наслідування певним традиціям і звичаям, прийняття ідеології та цілковитого підкорення державному апаратові.

Початок ХХ ст. і Друга світова війна детермінували появу нового вектора у дослідженні «масової людини». Якщо у ХІХ ст. це поняття тісно було пов'язане зі зростанням матеріальних благ, стиранням меж між соціальними верствами населення, невпинного наукового й технічного прогресу, а також нівелювання ролі еліт у формуванні соціального устрою, то новий напрям дослідження «масової людини» передусім пов'язаний із ототожненням причин Другої світової війни з її масовими жертвами й осмисленням сутності правління тоталітарних режимів.

Надзвичайно важливими аспектами у дослідженні масової поведінки та системи функціонування і взаємозв'язку тоталітарних режимів із «масовою людиною» стали праці З. Фройда, Х. Арндт та Е. Фромма. Досліджуючи нові для ХХ ст. феномени тоталітаризму та фашизму, вчені, науковці по суті, намагались дослідити психологічні особливості «масової людини» у новітніх умовах суспільного устрою. Особлива увага приділялась поведінці повного підкорення державним лідерам, природній потребі належати до певної маси й однозначному дотримуванню ідеологічних принципів та сформованих державним апаратом інституцій. За Х. Арндт, один із чинників виникнення тоталітаризму на початку ХХ ст. – поява ізольованого й атомізованого індивіда, що сформувався унаслідок зворотної сторони ліберального суспільства. У такого індивіда не просто була відсутня схильність до активної політичної поведінки та діяльності, він виявився абсолютно позбавленим цієї можливості. Єдиним проявом політичної активності індивіда у тоталітарних режимах стала масова участь у мітингах, демонстраціях, народних зібраннях, організованих провладними лідерами із

тоталітарним стилем правління. Вважається, що «масова людина» практично ідентична своєму політичному диктатору. Індивід, який залишився без родового зв'язку, практично втратив свою ідентичність, а відтак відчував себе лишнім у суспільстві, перебував у пошуку лідера, що зміг би забезпечити йому нову життєву мету та здобути нову ідентичність.

По суті, тоталітарні режими, порівняно зі старими партіями, «досягли успіху в організації мас, але не класів, створених за груповими інтересами в континентальних національних державах, і не громадян, які мають власні думки про управління державним устроєм і по-справжньому ним цікавляться, як, наприклад це відбувається у партій англо-саксонських країн»[5, с. 414]. Одним із припущень Х. Арендт є те, що «масову людину» формувало не усвідомлення спільних інтересів, а певні ситуації в яких практично неможливо було об'єднати людей у жодну організацію, засновану на загальних інтересах, – у політичні партії, органи місцевого самоврядування, професійні організації, через їхню величезну кількість, байдужість або поєднання обох чинників [5, С. 414-415].

На думку Х. Арендт що війна здатна постати рушійним чинником у формуванні «масової людини». Після закінчення війни у суспільстві з'являється величезна кількість людей, позбавлених соціальної ідентичності. «Масова людина» опинилась протиставленою ситуації, яка позбавила її не лише домівки над головою, й громадянства, національних і соціальних груп, укладеної та сформованої до того сімейної чи родової приналежності. Будучи викинутою зі своїх країн, «масова людина» в один момент позбулась громадянства, національності, приналежності до певної соціальної групи. У зв'язку з цим, на думку Х. Арендт, нівелюється роль інституцій держави; у таких людей не могло бути законслухняності й зобов'язань стосовно держави. Парадокс утрати людських прав полягав у тому, що ця втрата перетворює людину на біологічну особину. Без професії, громадянства, своєї справи, соціальної ідентичності людину практично неможливо вирізнити із цієї маси особин та визначити її індивідуальність [5]. Як і Х. Арендт,

російський учений М. Хевеші, зазначає: одним із ризиків існування людини в структурах масового суспільства є те, що «з'являється значна кількість людей, викинутих зі своїх країн, позбавлених громадянства, які опинились поза національними та соціальними групами, без глибоких коренів у землі, де вони проживають» [152].

Через значний розрив соціальних зв'язків під час Другої світової війни та формування унаслідок цього аномії суспільства відбувалась значна трансформація політичної поведінки, формування маргінальних груп, де політична поведінка була сповнена непристосованості, тривожності, внутрішньої напруги, ізолюваності, відчуженості й дезорганізованості. Маргінальні групи розглядаємо не лише як продукт расових і культурних змішань, але й соціальної мобільності. Він зазначає: «Маргінальність може існувати всюди, де спостерігається достатня соціальна зміна й обумовлює появу людей, які перебувають у позиції невизначеності соціальної ідентифікації, та супроводжуваними її конфліктами лояльності й розчарування (фрустрації) особистісних або групових прагнень». Учений зауважив вагомість перехідних фаз, позначених ритуалами переходу, що переводять нас від одного образу життя до іншого, від однієї субкультури до іншої, тобто розширив концепцію, розглядаючи її як маргінальну ситуацію, де якій особистість ідентифікується з двома статусами чи референтними групами, але ніде не приймається повністю. Феномен маргінальності, визначений у такому широкому сенсі, з'являється, коли багато людей беруть участь у житті високомобільного та гетерогенного суспільства. За Хьюзом соціальні зміни і висхідна мобільність мають тенденцію бути причиною маргінальності для членів кожної групи.

Намагаючись дослідити психологічну особливість політичної поведінки «масової людини», З. Фройд, протиставляючи індивіда суспільству, стверджував, що він за своєю суттю є антисоціальною істотою. Завданням ж суспільства, в якому він формується та проходить процес становлення повноправного його члена, – приручити його або соціалізувати

через задоволення первинних біологічних потреб. Проте модель будови суспільства сконструйована у такий спосіб, що воно не задовольняє цих потреб, а намагається очистити та обмежити первинні імпульси індивіда. Згідно з цим принципом відбувається процес трансформації таких незадоволених потреб у прагнення, наділені культурними цінностями, а ті, в свою чергу – у масову культуру. Цей дивний перехід від пригніченого стану до цивілізованої поведінки З. Фройд називає «сублімацією». По суті, індивід залишається одним і тим самим, змінюючись в залежності від сили зовнішнього тиску з боку навколишнього середовища, державного апарату, уставлених інституцій [145].

Відомий психоаналітик Е. Фромм, у праці «Втеча від свободи» стверджує: формування «масової людини» детерміноване фундаментом актуальних правлячих соціальних інституцій та особистісними установками людини.

Він наголошує, що формування узалежненості «масової людини» від її лідера залежить не від того, що існують інші тоталітарні суспільства з певною ідеологією, а в тому, що кожне суспільство, представником якого є соціальні інституції, має ті самі передумови. Проте в одному суспільстві ці передумови спрацювали і детермінували появу тоталітаризму, а в інших – ні.

Вагомий момент у дослідженні «масової людини» полягає у ймовірній наявності в людини інстинктивного потягу до підкорення та самій генеології цього процесу (мається на увазі ймовірність такого інстинкту проявлятися не лише стосовно лідера маси, й бути інтеріоризованим до боргу, совісті, ідеології, загальної громадської думки або ж джерелом прихованого задоволення) [146].

Повертаючись до праць З. Фройда, Е. Фромм, акцентує на важливості ірраціональних процесів у підсвідомості людської психіки та можливості впливати і керувати ними різними способами й дати цьому раціональні пояснення. Важливими у врахуванні формування масової політичної

поведінки, за цими уявленнями, є природні реакції психіки людини на дії зовнішнього світу, зокрема на ті, які мали місце у ранньому дитинстві [146].

Таке тлумачення дає змогу змодельовати процес формування політичної поведінки кожного індивіда. Так, використовуючи теорію З. Фрейда, можна сказати: кожна людина за своєю суттю є антисоціальною, а суспільство в яке вона приходить, має лише одне завдання – приручити її. За цією логікою, суспільство у вигляді правлячих інституцій повинне детермінувати задоволення певних біологічних потреб індивіда, проте завдання інституцій побудовані у такий спосіб, що вони мають очищувати і обмежувати основні імпульси людини. У наслідок такого дисонансу та придушення зі сторони інституцій відбуваються дивні речі: придушені схильності індивіда трансформуються у прагнення, які прирівнюються до культурних цінностей, і у такий спосіб формується масова культура. За тією теорією З. Фрейда, індивід завжди є однаковим, змінюючись тільки залежно від зміни інтенсивності тиску на його природні схильності з боку інституцій: вони змушують індивіда до більшої сублимації у випадку підсиленого тиску або знищують існуючі наявні культурні норми у випадку зниження інтенсивності тиску та більшою мірою задоволення базальних потреб [145].

Прийнято вважати, що наявність у суспільних групах соціально-психологічних явищ з вираженими руйнівними або садистськими імпульсами ілюструє динамічну ірраціональну та деструктивну адаптацію до соціальних умов життя. Людина повинна їсти і пити, відтак – працювати, а умови й способи праці повністю детерміновані тим суспільством де вона живе. Обидва ці чинники – потреба жити і соціальні інституції, за допомогою яких управляє суспільство, не можуть бути змінені окремо взятим індивідом, тому ці фактори і визначають розвиток тих індивідуальних пластичних рис особистості.

Фізіологічні потреби – не єдині імперативні частини людської природи. Однією із таких потреб є також необхідність зв'язку з навколишнім світом, потреба уникнути самотності, належати до групи чи спільноти. Почуття

повної самотності призводить до психічного руйнування, так само як фізичний голод – до смерті. На думку Е. Фромма, існує дві взаємовиключні самотності. З одного боку, індивід може бути фізично самотній, проте його життя наповнене різноманітними ідеями, моральними та духовними цінностями чи соціальними стандартами. Цей вид самотності дещо нівелює відчуття відкинутості чи замкнутості у соціумі. З іншого боку, індивід може жити серед людей, мати достатньо заповнену нішу спілкування з оточуючим середовищем, але при цьому відчувати гостру ізольованість, що згідно переконань автора може розглядатись як моральна самотність, сила переживання якої може в рази перевищувати фізичну.

Тут важливо зауважити: механізм формування «масової людини» у багатьох аспектах залежить саме від відчуття і бажання соціальної співпраці та комунікації з іншими, можна сказати – соціальної ідентичності індивіда. Будь-яке суспільство детермінує бажання людини об'єднуватися з іншими його членами, навіть більше – для того, щоб вижити чи побудувати міцну систему захисту, мати можливість працювати та продукувати засоби для покращення свого соціального життя, окремому індивіду просто необхідним є це об'єднання.

Цікавим у питанні дослідження формування, становлення та детермінації «масової людини» є сам процес творення її власної індивідуальності. Процес становлення людини від її народження до усвідомлення себе рівноправним членом суспільства відбувається через трансформацію відчуття єдності з природою, в усвідомленні себе окремою істотою, яка є відділеною від інших, окремою від навколишнього світу. Проте часто цей перехід невиразний, адже супроводжується відчуттям приналежності до певного соціального середовища.

Межі зростання індивідуалізації та розвиток індивіда певною мірою визначаються індивідуальними умовами, але визначальну роль відіграють соціальні чинники. Відмінності між індивідами у суспільстві видаються

значними, але у кожному суспільстві існує певна межа індивідуалізації, за яку нормальний індивід вийти не може [146, с. 11].

Однак існує й інший аспект індивідуалізації – зростаюче відчуття самотності. Первинні соціальні зв'язки, що дитина отримує під час народження, здатні гарантувати їй фундаментальну єдність із довкіллям, дати відчуття безпеки; процес індивідуалізації ж формує усвідомлення своєї самотності, відокремлення від усього світу, внаслідок чого виникає відчуття беззахисності й тривоги. Звідси – прагнення відмовитися від індивідуальності, побороти почуття самотності й безпорадності, злитися з навколишнім світом та розчинитися у ньому.

За таких обставин, на думку Е. Фромма, збільшується ймовірність формування у дорослої людини потреби підпорядкування, за якого ніколи не зникають суперечності між владою, здійсненою на неї та її «внутрішньою дитиною», що підкоряється цій владі. Свідомо такі люди можуть вважати себе задоволеними, але підсвідомо відчувають: за відчуття безпеки вони платять повноцінністю та силою своєї особистості. У кінцевому підсумку підпорядкування призводить до зворотного результату: невпевненість дитини, а згодом і дорослої людини зростає, розвиваючи ворожість і здатність до бунтівливості, що з часом стають небезпечнішими через спрямованість проти людей, від котрих вони продовжують залежати.

Однак підпорядкування – не єдиний спосіб позбутися самотності й тривоги. Інший шлях – продуктивний і не спричиняє нерозв'язних конфліктів. Це – шлях спонтанних зв'язків з людьми та природою, тобто зв'язків, які з'єднують людину зі світом, не знищуючи її індивідуальності, зберігаючи її свободу [146].

Головною тезою Е. Фромма, можна вважати те, що процес формування індивідуальності який супроводжує розвиток індивіда від самого народження, призводить або до схильності абсолютного підпорядкування, або до спонтанної активності. За спроби зрозуміти ту магнетичну силу, що у свій час мав фашизм, він акцентує на ірраціональних методах впливу на

людську поведінку, що використовує політична система. Основними шляхами, котрі сприяють формуванню в індивідів – окремих членів суспільства – втеча від свободи, – це підпорядкування лідеру, як у фашистських країнах, так і наявність вимушеного конформізму, що характерний для демократії.

Формуванню поведінки індивіда, на думку Е. Фромма, сприяє наявність такої характеристики, як пристосування до зовнішнього середовища. Тобто індивід, що погано пристосовується до зовнішніх умов, вважається неповноцінним, а той, хто пристосовується добре, стає еталоном правильної поведінки та прикладом для наслідування. Хоча все не так просто. Насправді для досягнення бажаної соціальної поведінки індивідові потрібно відмовитись від деяких аспектів власної індивідуальності, що має сприяти легшому освоєнню зовнішньої ситуації. Той, кого суспільство вважає неповноцінним його членом, може бути людиною, яка не здається у боротьбі за власну ідентичність. Цілком зрозуміло: спроба врятувати свою індивідуальність може бути безуспішною, але, з огляду людських цінностей, така людина менш скалічена правлячою системою, ніж та, що повністю втратила індивідуальність, прагнучи відповідати системі [146].

Вивчення емоційних і психічних розладів дає змогу дійти висновку: масову політичну поведінку можуть детермінувати стимули, спричинені тривогою, страхом або іншими негативними емоційними переживаннями з метою їх усунення. Однак у будь-якому випадку наслідки цієї поведінки можуть або послабити цей емоційний стан, або не змінити узагалі нічого. За схожим принципом ірраціональної поведінки відбуваються спонтанні бунти та формуються некеровані маси. Ці спонукання мають на меті подолати такий емоційний стан, але в кращому випадку лише пригнічують його прояви, а іноді навіть не можуть і цього. Невротичні симптоми нагадують ірраціональну поведінку під час паніки, що часто трапляється у сучасному суспільстві, виникаючи із невпевненості ізольованого індивіда.

Не менше значення має осмислення того, що процес розвитку людської свободи суперечливий, двоїстий. У сучасному світі виникає ситуація, за якої людина все більше відчуває не лише свою свободу, а й ізольованість від інших людей. В цьому контексті слушно зазначив В. Кимончук: «Індивідуалізовані форми свобод мають три функції: безпосередню – як створення потенційних можливостей людини, зокрема в політичному житті); інструментальну, спрямовану на те, щоби політики звернули увагу на заяви та вимоги суспільства, конструктивну, яка сприяє концентрації людських потреб» [62, с. 43]. Потенційні можливості людських свобод можуть бути розширені за допомогою соціальної політики й ефективної участі суспільства в розробленні проблемних напрямів механізмів і технологій дій у політиці. Свобода індивідуального рівня постає зв'язуючою ланкою між особою та її інтересами, цілями й суспільством з його інституціями [62, с. 43] Свобода, яку «масова людина» придбала, порівняно з людиною доіндустріального суспільства, поставила її перед важким вибором: звалити на себе тягар відповідальності чи позбутися від цього, підпорядкувавши себе іншому, що і є «втечею від свободи». За Е. Фроммом, головні шляхи втечі від свободи – підпорядкування лідеру за тоталітарних режимів або конформізм, переважаючий за демократії. Це – втеча від нестерпної ситуації, коли індивід не може більше жити сам, відмова від власного «Я». Відрікаючись від себе, залучаючись до маси, індивід знаходить нову впевненість в майбутньому без безпосередньої причетності до сили, членом якої він може себе вважати. Такою силою у гітлерівській Німеччині стала влада в особі фюрера. Учений стверджує, що мільйони людей, які були охоплені почуттям власної нікчемності й безсилля, тепер перебували під враженням перемог, здобутих владою. Крім того, люди «отримували емоційне задоволення від цих садистських вистав та ідеології, що наповнювала їх почуттям переваги над рештою людства» [146, с. 135-186].

Аналізуючи масові маніфестації та мітинги часів Гітлера, Е Фромм наголошував: їх необхідність виявлялася у тому, аби «масова людина»

відчула себе прихильниками великої спільноти, що додавало їй сили і бадьорості.

Свою нікчемність і безсилля «масова людина» може відчувати і у демократичному індивідуалізованому суспільстві, якщо їй пригнічувати творче мислення, не те, що у тоталітарному – масовому суспільстві. Як катастрофу Е. Фромм вирізняє у такому суспільстві дії засобів масової інформації, де «повідомлення про бомбардування і загибель тисячі людей безсоромно змінюються або навіть перериваються рекламою мила чи вина». Прогрес демократії зв'язаний із насправді позитивною свободою і дає змогу розвиватися творчості людини. Він не має нічого спільного з утечею від свободи, негативною свободою, що визначається як свобода «від» [146].

Війна, за словами Х. Арндт, є великою прелюдією до розпаду класів та їх перетворення на маси. Страждання величезної маси людей слугують доказом, що загальноприйняті правила та норми перестали діяти. Після війни з'явилася, як уже згадувалося, величезна кількість людей, викинутих зі своїх країн, позбавлених громадянства, котрі опинилися поза національними та соціальними групами, без глибокого соціального чи родинного коріння. Тому в них не було законослухняності й зобов'язань стосовно держави. Парадокс, укладений у втраті людських прав, такий, що ця втрата негайно перетворює людину на біологічну особину без професії, громадянства, думки чи індивідуальної справи, завдяки чому можна було б виокремити себе із собі подібних [5].

Політична дезінтеграція, сформована внаслідок пережитих воєнних дій не просто створила бездомних, безробітних, економічно зайвих, соціально обтяжливих та позбавлених соціальної ідентичності індивідів, вона спричинила, на думку Х. Арндт, нівелювання людських прав. Без підтримки з боку необхідних політичних гарантій ці права втрачають всяку значущість. Саме це стало передумовою формування концтаборів з наявним «божевільним масовим виробництвом трупів». Імперіалізм, як вважає Х. Арндт, призвів до розкладання суспільних класів, створення безкласового

суспільства мас, коли життєві стандарти людини визначаються не так приналежністю до певного класу, як впливами та переконаннями, які мовчазно поділяють рівнозначно усі класи суспільства. Загальний інтерес у масах відсутній, у жодному випадку вони з'єднані не свідомістю загальних інтересів. Складається ситуація, коли пригнічення, експлуатація не є головними причинами обурення мас, оскільки вони сприймаються у вигляді механізму, що змушує суспільство функціонувати.

Війна багато в чому зробила неможливим нормальне функціонування суспільства, зруйнувала соціальну ієрархію. «Крах класової системи, єдиної системи соціальної та політичної стратифікації європейських національних держав, – вважає Х. Арндт – безумовно, було однією з найдраматичніших подій у німецькій історії, сприяло зростанню нацизму.

«Масова людина», за словами ученої, опиняючись у ситуації безструктурності, схильна не вірити у реальність свого досвіду, вона не вірить вухам і очам, а вірить тільки своїй уяві [146]. Масами опановує бажання піти від реальності, що вважається незбагненною. Х. Арндт зауважує: повстання мас проти здорового глузду – результат втрати ними свого соціального статусу, комунікативних зв'язків. Річ не в тому, що маси дурні або слабкі: у ситуації загальної катастрофи тверда, фанатична віра у вигаданий несуперечливий світ навіть ціною жертв гарантує масам мінімум самоповаги. Спільна ізолюваність, самотність і створили атмосферу, яка уможливила поширення масового терору.

Тоталітаризм саме тому по-своєму організував маси, і для них це, стверджує Х. Арндт, виявилось формою самовбивчої втечі від реальності масової самотності. Основною метою політики тоталітаризму, на її думку є не революційна зміна суспільства, не перерозподіл світу, а трансформація самої людської природи. За такого завдання знищення людей стає нормальною процедурою. У концтаборах маси людей не просто були ізолюваними, їх розглядали уже неіснуючими. Тоталітаризм прагне не до деспотичного панування над масами, хоча терор постає інструментом

управління покірними масами. Проте, згідно з Х. Арендт, тоталітаризм прагне до встановлення системи, за якої маси стають непотрібними, зайвими, бо не відповідають пропонованим стандартам.

Викорінення всякої групової солідарності, наявність аморфної структури суспільства передбачає існування фюрер-принципу. Без нього «масовій людині» не вистачало б зовнішнього наочного уявлення і самовираження. Безформна орда, маси та вожді у тоталітарному суспільстві дзеркально відображають один одного. Х. Арендт вважає помилковим твердження про всесилля пропаганди. Причину її впливу на маси вона вбачає в тому, що в незбагненному, швидко мінливому світі «масова людина» опинилася у стані, коли вона готова вірити всьому і не вірити нічому, вірити, що можливо все, і вірити, що немає нічого справжнього. За цих умов можна було змусити людей в один день повірити у фантастичні плани. Наступного ж дня, отримуючи докази їхнього обдурення, самі люди запевнятимуть: вони знали, що йдеться про обман і вбачали у цьому тактичну мудрість лідера. «Масова людина» піддається впливу будь-якої ідеології. Однак у ситуації після Першої світової війни для мас найпривабливішими виявилися дві ідеології: ідеологія, що тлумачить історію як економічну боротьбу класів, та ідеологія, що трактує історію як боротьбу рас. В обох випадках власний народ виявляється неповторним, наділеним особливою історичною місією. Поняття безкласового суспільства передбачало підведення всіх під єдиний статус. Вигаданий світ, констатує Х. Арендт, допоміг «масовій людині», позбавленій соціальних коренів та ідентичності, позбутися нескінченних шоків ситуацій [146].

Предметом дослідження масове суспільство знову стає у післявоєнних 50-60-х роках ХХ ст., що мало свої причини. У ці роки водночас із масовим виробництвом виникало небачене за масштабами масове споживання, яке є водночас і джерелом, і продуктом масових форм задоволення. Масовий попит невіддільний від масової пропозиції. Масове виробництво тісно пов'язане зі стандартизацією предметів виробництва, запуском на конвеєр

однакових речей, отже, і зі стандартизацією предметів споживання. У другій половині ХХ ст. процес стандартизації поширюється на всі сфери життя.

Суспільство «загального блага», інакше кажучи, суспільство масового споживання з його помітним зростанням середніх верств, породило сучасне розуміння масового суспільства з його масовою культурою, зі стандартизацією смаків, уподобань, звичок, способу мислення, переважанням однакових стереотипів. Відбувається усереднення способу життя безлічі людей. Їх нівелювання незалежне від добробуту, професії, рівня освіти. Усі слухають радіо, дивляться телевизор і отримують більш-менш однакову інформацію. З розвитком засобів масової інформації, поява майже в кожному будинку газет, журналів, радіо і телевизора, а тепер – комп'ютера з мережею Інтернету, з'являється не просто масовий читач, слухач, глядач, а універсальна публіка, яка споживає однакову інформацію. ЗМІ зруйнували багато кордонів у культурі. Термін «омасовлення» відображає процеси нівелювання життєвих форм, поведінки, поглядів, характерних саме для другої половини ХХ ст.

Одночасно виникають і специфічні масові способи соціальної діяльності. Масове суспільство передбачає наявність рівних прав і обов'язків, існування масової мотивації суспільної діяльності. Воно значно пов'язане з масовою демократією, загальним виборчим правом, з уявленнями, що кожна людина може впливати на владу. Поява загального виборчого права тісно пов'язало інформацію і демократію. Інформація стала товаром, зазвичай одержуваного з других рук – засобів масової інформації. Так, у тоталітарному режимі участь громадян у політиці та у виборах повинні була лише створювати видимість легітимності влади. Масова політична поведінка – засіб мобілізації людей на підтримку режиму. Громадяни в жодному випадку не впливали на рішення влади, вони лише повинні були бути впевненими, що це можливо. Віра людей у можливість впливами на політичну ситуацію, створила «міф про ефективну масову участь». Масова політична поведінка у такому суспільстві була результатом ідеологічного

маніпулювання, перетворювалась на технологію, орієнтовану на виробництво політичних цінностей, лідерів, ідеологій. Вагомий вплив на становлення такої поведінки мав і чіткий класовий розподіл за принципом «свій –чужий (ідеологічний ворог)» [119]

На думку багатьох теоретиків, у масовому суспільстві спостерігається різке посилення влади бюрократії. Адже сама суть бюрократії, як підтвердив М. Вебер, пов'язана зі стандартним підходом до людей, наявністю стандартизованих людей. Самі ж соціальні інститути організовані так, що мають справу з анонімною людиною, людиною маси. Масові рухи складаються не лише з великої маси людей, об'єднаних найчастіше ідеєю протесту, але й часто підтримуються соціально неукоріненими, не введеними у класи [22].

Більшість авторів обґрунтовано пов'язують масове суспільство з масовою культурою. Ввівши визначення «масова культура» в науковий обіг, Д. Макдональдс зауважив: сучасна технологія не пов'язана ні з національними межами, ні з політичними системами, ні з характером економічного розвитку. Уніфікована технологія породжує уніфіковані потреби, смаки й уподобання [224].

Електронне століття призводить до стану загальної включеності, виникає нова громада – «глобальне село». Сучасна техніка і технологія, комп'ютери створили щільно взаємопов'язаний світ, в якому полегшуються здійснення мрій, запитів людини. Виникають «дикуни нової культури». Концепція масового суспільства відображає реальну проблему ролі й місця «масової людини» у сучасному житті суспільства. Виявляється, що маси у масовому суспільстві – це і породження існуючих відносин, і їхня жертва. Тому під час характеристики процесів «омасовлення» мають місце і позитивні, й негативні оцінки. За позитивної характеристики масового суспільства акцентується що в ньому збільшується середній клас населення, стираються класові відмінності або, «класових стилі». «Масовій людині» стає доступним багато дечого, з раніше недоступного. І хоча масове суспільство

різноманітне і багатостороннє, воно стає гомогенним, у ньому наявні спільні духовні цінності. Дестратифікація не заперечує диференціацію суспільства у межах певної єдності.

Більшість авторів, котрі аналізували масове суспільство, дотримувались позицій критики цього суспільства. Поліпшення матеріального добробуту мас, на їхню думку, супроводжується духовною деградацією, деперсоналізацією людини. Для «масової людини» сучасне життя виявилася занадто складним для розуміння, і вона вибудовує його за усередненою моделлю, підганяючи до шаблонів та звичних моделей.

Масова свідомість піддається небаченому маніпулюванню. Масовий характер демократії створює велику ймовірність функціонування некваліфікованої влади, її безвідповідальності. Настільки ж неоднозначна оцінка дається ролі ЗМІ. Американський соціолог М. де Флуе зазначав, що поширена думка про засоби масової інформації як про відповідальних за зниження громадських культурних смаків, упровадження психології злочинності, за сприяння моральному розкладанню суспільства й політичному усиплянню маси. Але існує і протилежний погляд. Згідно з ним ЗМІ допомагають викриттю аморалізму та корупції, сприяють свободі слова, надають розваги масам, втомлюються від повсякденної праці, інформують про події у світі, стимулюють через рекламу економічну діяльність, поширюють наукові, культурні цінності. Громадська думка перетворила на постійно діючий і дієвий елемент суспільного життя [260].

Під час оцінки ролі мас необхідно мати на увазі, що вони можуть виступати і консервативною, і прогресивною, і апатичною силою, і вельми активним суспільним чинників. Тому навряд чи правильно розглядати тільки засудження або лише вихваляння мас. Про неоднозначність процесу омасовлення писали вже у середині ХХ ст. Вельми цікаве у цьому сенсі трактування масового суспільства, визначене у працях Р. Гвардіні. Він прекрасно розуміє все негативне, що містить у собі безліч схожих одиниць,

але водночас констатує: «маса» не несе негативної оцінки. Для сучасної людини природно вбудовуватися в якусь організацію і користися програмі.

За Р. Гвардіні, маса, яка приховує у собі небезпеку абсолютного поневолення та використання людини, дає їй шанс стати цілком відповідальною особою, у випадку, коли вона зможе вирішувати завдання внутрішнього звільнення, самозагартування перед безособовими силами, які розростаються. Позитивну оцінку мас учений пов'язує з тим, що сучасні цілі оволодіння світом надто складні, й уже не під силу не лише індивіду, а й кооперації людей індивідуалістичного складу. Потрібні значні узгоджені дії, які припускають зовсім інший склад людини.

«Сьогодні цей процес, – наголошує дослідник, – супроводжується нечуваним приниженням людської гідності й насильством над людиною, і ми ризикуємо не помітити його позитивного сенсу. Товариство, якщо в основу його покладена особа, – добра новина маси, завдяки товариству знову можна буде знайти у нових умовах масового суспільства людські цінності добра, розуміння, справедливості» [26, с. 270-271].

Центральне питання, навколо якого повинна зосередитися майбутня культура, за Р. Гвардіні, – проблема влади, адже позитивне чи негативне спрямування влади залежить від цілей, для котрих вона використовується. Сучасна людина ще не осягнула правильного розпорядження владою, вона навіть не усвідомлює цієї проблеми. Повинно скластися духовне мистецтво управління, яке здійснює владу над владою [260].

У 60-х роках з вибухом ліворадикальних настроїв поширилось тлумачення лівого спрямування. Воно впливало з того, що маси, виступаючи проти існуючого ладу, звільняються від гніту влади, заборон, здійснюючи тотальний розрив з минулим. Ці установки простежуємо в працях В. Райха, Г. Маркузе, Е. Фромма. За Г. Маркузе, маси повинні почати з великої відмови від усього існуючого у сучасному суспільстві. Усі надії на перетворення світу він покладає на маси аутсайдерів, люмпенів, національних меншин, представників «третього світу». Лише вони не

інтегрувалися у сучасне масове суспільство, тому здатні його змінити. У наукових розвідках Е. Канетті простежуємо: всюдисущої небезпеки «омасовлення» не можуть уникнути й представники інтелігенції; цим синдромом «хворіє» також і еліта.

В ліберальних демократіях зустрічаються інші особливості масової політичної поведінки. Передовсім вона детермінована вірою та можливостями впливати на рішення, що приймаються, у той час коли в авторитарних суспільствах політична участь – це тільки спосіб покращити своє соціально-економічне становище [158].

Отже, можна сказати, що масова політична поведінка найбільше здатна нівелювати унікальність людської самості. У процесі розвитку масового суспільства індивід поступово стає самотнім, оскільки втрачає особистісне унікальне усамітнення через динамічний процес наростання рівності. Це призводить до формування масовості, однаковості, ригідності мислення, підпорядкування принципам партійної ідеології та досягає піку в цілковитій аполітичності індивіда, супровідними переконаннями якого є зневіра у соціальних інститутах і відсутності лояльності до представників провладних еліт. Зрештою такі настрої часто завершується різними неконвенційними типами поведінки – бунтами, державними переворотами, терактами, революціями, та ін. Ці форми поведінки в науці прийнято вважати масовими, адже вони потребують до себе залучення великої кількості людей. Перебування людей у певних групах згодом формують «колективну ідентичність», що за деякими переконаннями, є природною чи зумовленою генетично.

3. 2. «Масова людина» та особливості її масової політичної поведінки в індивідуалізованому суспільстві

Індивідуалізоване суспільство, будучи сформованим унаслідок модифікації та трансформації масового індустріального суспільства у постіндустріальне, розглядається багатьма дослідниками під різними

назвами. До прикладу, Д. Рісман, аналізуючи перспективи праці в новому суспільстві, вперше у післявоєнний період застосував термін «постіндустріальне суспільство». Водночас, із цим терміном використовують «постбуржуазне суспільство», «посткапіталістичний устрій», «постпідприємницьке суспільство», «постринкове суспільство», «суспільство відкритого доступу», «епоха другого модерну» та «посттрадиційне суспільство». Показово, що цей термін широко застосовують у сучасній теорії постмодернізму. Серед усіх цих понять ми надаємо перевагу поняттям постіндустріального, індивідуалізованого та постмодерного суспільства, оскільки вони не просто визначають однаковий тип суспільного устрою, а й розглядають одні й ті самі детермінанти його розвитку, що дає змогу поглиблено проаналізувати питання поведінкових аспектів політичної заангажованості «масової людини» у сучасному суспільстві.

Необхідним у дослідженні «масової людини» в індивідуалізованому суспільстві є врахування впливу на неї суттєво іншого, потужного, розвинутого інформаційного простору та практичної неможливості визначитись і науково обґрунтувати подальший розвиток цього суспільства, його взаємовплив з людиною маси. Тут йдеться радше про неможливість чіткої відповіді на питання, які саме особливості матиме зріле суспільство, яким буде його суб'єкт, чи залишиться у ньому місце для «масової людини», чи вона буде змушена поступитись індивідуалізованій людині нової епохи.

Такі процеси Д. Белл пов'язував ці з тим, що у постіндустріальному суспільстві виникає новий інтелектуальний клас, представники якого на політичному рівні є консультантами, експертами або технократами, що призводить у кінцевому підсумку до персоналізації культури. Автор пропонує власну концепцію постіндустріального суспільства: тут базовим феноменом постають знання й інформація; провідне місце посідають інтелектуальні технології; здійснюється якісно новий спосіб організації технологічної сфери; спостерігається цілковитий демонтаж класової структури і формування професійної диференціації; відбувається

реорганізація культурної сфери та її переорієнтація на інтелектуальні пріоритети; створюється індустрія знань [13].

Ці нові форми суспільного устрою дають змогу дійти висновку про впровадження нової діяльності людини, що змінюється з економічного виробництва на творчу, а відносини між людиною та природою трансформуються у новий виток міжособистісних спілкувань. Можна стверджувати: перехід від масового суспільства до постіндустріального, інформаційного, чи постмодерного детермінований змінами у структурі ціннісних пріоритетів індивідів, їх життєвих стратегій, мотиваціях поведінки й діяльності, практично повному нівелюванні ролі політичних інституцій у житті суспільства та ґрунтується на індивідуалізованому виробництві.

За словами відомого філософа М. Бердяєва, на етапі раннього феодалізму людина все ще перебувала в умовах корпорації, у певному суцільному просторі, де вона ще не відчувала себе ізольованим атомом, становила органічну частку цілого. Такий стан, на думку М. Бердяєва, припинив існування в період сучасної історії. В епоху становлення капіталістичної системи господарювання індивідуалізація людини інтенсивно розвивалась як феномен послаблення її залежності від соціального середовища і соціальних груп, від інших зовнішніх або суспільних детермінант. І в теорії, і на практиці індивідуалізацію розглядають як вищий рівень автономії індивіда, його свободи. Теоретичним, ідеологічним підґрунтям індивідуалізації як суспільного явища стають ліберальні теорії про людину, яка творить саму себе («self-made man»). Self-made man як феномен нового, капіталістичного часу не перебуває у жорстких тисках суспільних обставин і має більшу свободу для вияву свого «Я». Реальність є такою, що умови сьогодення продовжують інтенсифікувати становлення нового типу особистості. Йдеться про те, що в суспільстві кінця ХХ – початку ХХІ ст. соціальна пріоритетність належить вже не групам, партіям, класам, а персоніфікованим, автономізованим, індивідуалізованим особистостям. Інформаційні засоби та віртуальна комунікація стають

інструментами прояву громадянської та політичної позиції індивіда, її віртуалізації, анонімності і нерідко призводять до симуляції, прийняття індивідом чужих соціальних ролей. Масове суспільство і відповідно масова активність все більше концентрується в інформаційній та електронній сфері, а принципи їхнього функціонування зумовлюють появу нових форм масової політичної поведінки [14].

Традиційні форми масової політичної поведінки, передусім електоральної, змінюють безпосередні дії громадян у вигляді петицій, маніфестів, скарг, а також ток-шоу, відкритих дебатів, блогерства, де основними учасниками є молодь та представники середньої верстви. Комунікація та віртуальна сфера як інструменти невидимого, на перший погляд, маніпулятивного впливу влади на особистісний розвиток громадян, часто формують неправдоподібне бажання самореалізації й ілюзорні уявлення про індивідуальний вибір у тій чи іншій політичній ситуації. Це поглиблює розрив між реальним і віртуальним життям індивіда, трансформуючи масові форми політичної поведінки у двох напрямках: 1) втрата омасовлення та індивідуалізація політичної участі й активності; 2) радикалізація масової поведінки (заворушення, соціальні вибухи, новітні революції) під впливом маніпулювання державних інституцій чи політичних сил, у котрих індивід не може мати об'єктивних уявлень про власні інтереси та шляхи їх захисту і в умовах невизначеності найчастіше постає засобом реалізації чужих проектів.

Психологічні детермінанти, що вагомо впливають на формування «масової людини» є незмінними, адже психічні процеси відбуваються однаково, незалежно від історичного розвитку людства. Несвідоме, як і в ХІХ ст., піддається цілій системі психологічного впливу і маніпулювання, змінюються детермінанти, котрі ми називаємо політичними, тобто інституції, зокрема політичні цінності. Е. Тоффлер зазначає: щоб створити повноцінне емоційне життя й здорову психосферу для цивілізації, котра з'явиться завтра, ми повинні розпізнати три основні потреби кожного індивіда:

- потреба в спільності;
- потреба в структурованості;
- потреба в значущості.

Розуміння того, як суспільство Другої хвилі підриває ці потреби, наштовхує на думку про те, яким чином індивіди могли б почати проектування здорового психологічного осередку для спільного життя та майбутнього покоління. Для початку, зазначає Е. Тоффлер, будь-яке пристойне суспільство має виробити почуття спільності. Спільність встановлює противагу самотності. Вона дає людям життєво необхідне почуття приналежності. Все ж сьогодні інститути, від яких залежить спільність, розпадаються у всіх техносуспільствах, в результаті чого поширюється чума самотності [141].

Сила інституцій влади помітно слабшає і не має такого впливу, порівняно із масовим суспільством. Отже, індивід, перебуваючи у різних типах суспільства (масового, індивідуалізованого, інформаційного чи транзитного), зазнає однакових психологічних впливів у вигляді маніпулювання свідомістю, інформаційного перенавантаження, тому поняття «масова людина» дотепер актуальне. Проте, перебуваючи у суспільстві, детермінованому цілою низкою інноваційних змінних у формуванні політичної поведінки індивіда, сама його масова політична поведінка стає видозміненою.

Індивідуалізоване суспільство за своєю суттю нагадує «нову цивілізацію», яка протистоїть старій», відкидає бюрократію, зменшує роль національної держави, сприяє зростанню автономної економіки постімперського світу, формує нові уявленнями про світ з відповідними можливостями використання часу, простору, логіки та причинності [7]. Диференціація продуктів і сервісу відображає зростаюче розмаїття реальних потреб, цінностей та стилів життя у суспільстві. Йдеться про «демасовізацію» суспільства, що швидко прогресує. Замість універсальних і масових графіків процес виробництва індивідуалізується, успішно

розвивається персоніфіковане виробництво, яке поступово призводить до демасовізації ринку економіки.

Водночас із демасифікацією спостерігається трансформація політичної та культурної системи розвитку суспільства. Вони стають нестандартнішими, все більше віддаляючись від сформованої раніше ідеології, трансформується і система комунікативних зв'язків між індивідами. Технічний прогрес, швидкісний розвиток інтернет-технологій поступово знищує стандартизовані підходи, руйнує шаблони та стереотипи масової свідомості, перетворюючи бачення світу на індивідуалізоване. Це безпосередньо стосується долі масового суспільства, бо йдеться не про безпосереднє продовження індустріального суспільства, а про «радикальну зміну напрямку руху. Зіткнення двох цивілізацій несе у собі грандіозну небезпеку» [7, с. 525].

І що далі суспільство йде за межі індустріального (масового) суспільства, то більше поняття «клас» та «маса», як ознак однаковості людей втрачають своє значення, а «всі ті міцні зв'язки, які об'єднували індустріальне суспільство – закони, загальні цінності, централізованої і стандартної освіти та культури тепер руйнуються» [7, с. 232]. Нова цивілізація кидає виклик усім колишнім установкам і уявленням про функціонування суспільства. Кінець масового індустріального суспільства супроводжується і кінцем масової демократії, породженої індустріальним світом. Зростаюча соціальна неоднорідність руйнує саму основу масової демократії та суттєво видозмінює масову політичну поведінку.

Індивідуалізація сьогодні не лише означає новий етап емансипації індивідів, а й характеризує саму структуру відносин у суспільстві. Раніше сформована масовим суспільством «масова людина» поставлена у такі умови існування, де вона змушена діяти індивідуально, оскільки саме ця поведінка відповідає характеру праці й загальній соціокультурній та політичній ситуації [7, с. 16].

Перехід масового суспільства в індивідуалізоване характеризується загальними тенденціями індивідуалізації та фрагментації сучасного суспільства ґрунтуючись на трьох основних положеннях:

1. Детрадиційності соціальних класів, що відбулась унаслідок різкого покращення матеріальних умов життя. Представники народних мас і нижчих прошарків населення мають змогу задовольнити потреби вищого рівня так, як могли це здійснювати до того лише представники буржуазного класу. Політична свідомість поступово стає індивідуалізованою, що робить розмитою класову ідентифікацію. Класовий життєвий досвід змінюють індивідуалізовані життєві світи, і в цьому процесі люди стають вільними від соціальних форм індустріального суспільства – від класу, прошарку, сім'ї, від зумовлених гендером соціальних ролей тощо. Розчинення класів та індивідуалізація соціальних відносин спричиняє аналіз будь-яких проблем з огляду індивідуального вибору людини [7, с. 294-296];

2. Індивідуалізації свідомості й гострому переконанню про власний внесок у розвиток економічного становища суспільства без врахування ролі загальних суспільних змін, що глобально покращують благополуччя всього людства.

3. Трансформації соціальної мобільності. Різкий скачок соціальної мобільності у 60–70-х роках ХХ ст. призвів до диверсифікації життєвих положень і шляхів. Соціальна, географічна чи повсякденна (між сім'єю і робочим місцем) мобільність змінює поведінку та раніше сформовані життєві пріоритети індивіда. Соціальна мобільність втрачає колишню мотиваційну силу, притаманну масовому суспільству, сучасний індивід будує і реалізовує власні життєві стратегії самостійно, індивідуально, не вдаючись до обумовлених системою реальностей та цінностей, сприймаючи будь-які зміни.

Індивідуалізоване суспільство сформувалось під впливом глобалізаційних процесів та їх наслідків. Часто його трактують у вигляді суспільства, детермінованого соціальними та культурними чинниками, а не

лише економічними, що у свою чергу створює особливий стиль світосприйняття та мислення, вільних від ідеологічних інтерпретацій [7, с. 151-166].

Індивідуалізуючою силою постає невизначеність: вона розділяє, замість того, щоб об'єднувати; і оскільки неможливо сказати, хто може вийти вперед у тій ситуації, ідея «спільності інтересів» стає все туманнішою, урешті-решт навіть неосяжною. Сьогодні страхи, переживання та смуток, як уже зазначалося, сформовані у такий спосіб, що страждати доводиться на самоті. Вони не поєднуються з іншими, не акумулюються у «загальну справу», не мають «природної адреси». Це позбавляє позицію солідарності її попереднього статусу раціональної тактики і передбачає формування нової життєвої стратегії, порівняно із попередньою, яка не веде до створення організацій, що захищали права робітничого класу [7, с. 30–31].

Перед сучасна політологічною наукою постає питання, чи існує й досі «масова людина». Надзвичайно цікава у цьому сенсі думка американського вченого С. Грінера. Як зазначає дослідник, ХХІ ст. зіштовхується з двома протилежними поглядами. Перша зводиться до того, що настає епоха демасовізації, друга засвідчує тенденцію глобалізації мас. Проте Е. Тоффлер вважає: розвиток суперіндустріального суспільства характеризується не лише високим рівнем інноваційності, а й демасифікацією і дестандартизацією політичного життя.

Інтеграційні процеси всебічно охопили наше сучасне життя. Для задоволення потреб, отримання відповідей на актуальні питання достатньо ввімкнути екрани моніторів сучасних комп'ютерів чи гаджетів, указати в системі пошуку особливі побажання для тієї чи іншої послуги й отримання натомість спектр варіантів відповідей. Це нам допомагає зробити раціональний та менш персоналізований вибір. З одного боку, ми ніби перестаємо бути «людиною маси», з іншого – масово використовуємо сучасні технології, масово об'єднуємось у різного роду соціальні мережі, громадські організацій, групи за однаковими переконаннями, та ін. Ми масово

піддаємось психологічним технологіям маніпулювання, що наштовхує на думку: «масова людина» продовжує існувати, але сама суть цього поняття трансформується відповідно до розвитку суспільства, зміни його основних детермінант й здатності індивіда пристосуватись до актуальних умов зовнішнього середовища.

Поняття «масової людини» як поняття, що позначає приналежність індивіда до маси, залишається у новому суспільстві, проте взаємозв'язки та детермінанти прояву і формування масової політичної поведінки набувають абсолютно іншого вигляду, порівняно із попереднім суспільством. Так, у індустріальному суспільстві діяли актуальні вертикальні взаємозв'язки, які ґрунтувались на класових приналежностях. Натомість у постіндустріальному суспільстві ефективними стають горизонтальні, що нагадує мережу, основним принципом яких, власне, є відсутність цієї приналежності.

Сучасний індивід по суті – «свідок» другого великого водорозділу в історії, який можна порівняти з переходом від варварства до цивілізації. Суть нової ситуації полягає у нівелюванні колишніх соціальних інституцій та їхньої ролі у житті індивіда. Життя висуває перед індивідом складніші, нешаблонні завдання, змушуючи його діяти не за наказом згори, а брати відповідальність за ті чи інші свої дії та вчинки.

Процес соціалізації людини на сучасному етапі розвитку індивідуалізованого суспільства уособлює новий тип суспільного контролю, що не потребує участі великої кількості людей і засобів зовнішнього тиску. Саме це підтверджує необхідність заміни «масової людини» людиною індивідуалізованого характеру [7, С. 43-44].

Індивід перестає бути рольовим утіленням конкретних соціальних статусних груп. Одночасно за трансформації суспільства, яка набула небаченої інтенсивності в останні десятиріччя минулого століття і триває дотепер, глибоких змін зазнає особистісна компонента сучасної людини. Визнаний авторитет світової соціологічної науки Е. Тоффлер стверджує: «Було б нерозумно думати, що фундаментально змінювані матеріальні умови

життя не торкаються особистості, або, точніше, соціального характеру. Змінюючи глибинні структури суспільства, ми також змінюємо людей». Трансформація особистісної компоненти сучасної людини означає, що «людину невиразну», «таку, як усі» змінює особистість з «обличчям не загального виразу», а з власним, автономізованим «Я».

«Суперіндустріалізм потребує і створює, – за словами Е. Тоффлера, – не стандартну «масову людину», а людину, яка відрізняється від інших, індивідуалів, а не роботів». Звернемо особливу увагу й на те, що за сучасних умов різко знижується залежність особистісної компоненти людини від природжених статусних характеристик – класового стану, місця проживання, етнічності, статі, конфесії та ін. Різко зростає значущість особисто набутих якісних характеристик – освіти, навичок, досвіду, життєвої позиції, мотиваційних настанов, особистісних компетенцій. Сучасна персоніфікована, індивідуалізована особистість дедалі менше, як уже згадувалося, ідентифікується з певними соціальними групами та стає самостійнішою, самобутньою у поведінці, мисленні, способі життя. Автономізація й індивідуалізація особистості безпосередньо пов'язані з такими феноменами та життєвими характеристиками, як суверенізація [141].

Відбувається поступове ускладнення суспільства, різко зростає кількість і вид організацій до котрих може залучитися індивід. Проте, порівняно із індустріальним суспільством, участь у цих організаціях не обов'язкова і має індивідуалізований характер. Загалом зникає потреба в продукуванні однакових людей. Більшу цінність у постіндустріальному суспільстві становлять творчі індивіди. Залишаючись на політичній арені, «масова людина» перестає бути одноманітною та конформною, набуваючи рис різноманітності, індивідуальності й закритості водночас. З одного боку, спостерігається індивідуалізація суспільства, індивіда та його поведінки у будь-яких її типах, видах та проявах. Видається, що участь в організаціях, масових акціях, протестах чи індивідуальна політична поведінка є раціонально обдуманною та визначеною наперед індивідом, тобто результатом

її індивідуальних рішень. Однак, з іншого боку, З. Бауман зауважував: «Як це не парадоксально, але внутрішні прагнення особистості керувати своєю долею на власний розсуд, підкріплені зовнішнім впливом, можуть призвести до зменшення залежності долі людини від її власної волі. Оскільки узагальненість є ворогом спільноти, то прагнення і цей тиск відводять думки та вчинки людей від колективно установлених умов, визначаючи цілі й перспективи їх індивідуалізованих рішень і дій. Ці прагнення та тиск знижують значення соціальних причин і колективних дій, призводять до того, що стан суспільства загалом не рахується з людиною під час складання її життєвих планів. Вони підштовхують людину до думки, що колективні, узгоджені дії не можуть принести їй жодної користі, що якщо особисте життя може будуватись на власний розсуд, то закони, а якими живе суспільство, визначені раз і назавжди та не піддаються свідомому реформуванню» [7, с. 28].

Індивідуалізація, відособленість, поодинокі самотнє існування індивіда радикально протиставляє «масову людину» індивідові, що прагне сам керувати своєю долею та відповідати за власні дії та вчинки, тим самим підтримуючи вихід індивіда з маси. Це зумовлює кризу колективних форм політичної поведінки та самоорганізації, характерних для індустріального суспільства, і відповідно – безпорадність інституцій, які формували колективні дії партій, профспілок, громадських організацій. Ті ж масові об'єднання, котрі створюються у сучасному суспільстві, потрібні для вирішення короткотермінових проблем, що потребує від них тимчасовості й динамічності.

У цьому сенсі цікавою виявилась концепція М. Маффесолі. Учений активно досліджує «взаємодію на публіці», акцентуючись на формуванні невеликих груп і тимчасових угруповань, членом яких індивід є упродовж одного дня. Мислитель розвиває концепцію «неотрайбалізму», що має на меті здійснювати навчання цих груп за допомогою опису їхньої соціальної структури, етики й символічного життя. Автор вважає неоплемена

центральною та ключовою соціальними фактами нашого досвіду в повсякденному житті. Йдеться про внутрішній аналіз «соціальності» в суспільстві, яке часто, на думку М. Маффесолі, реалізується лише через «симулякри» статистичної демографії. Сучасне життя характеризується появою постмодерних, або псевдоплемен, особливістю котрих є приналежність до багатьох об'єднаних на засадах почуттів взаємопов'язаних між собою груп, які не мають стійкої структури, позбавлені чіткого визначення та в яких роль людини стає джерелом тимчасової ідентичності [225].

Це перетворює людей на індивідуалістів не за власною волею: те, що визначає їхню індивідуальність, їхню обмеженість в особистих ресурсах, особисту відповідальність за результати прийнятих рішень, не є предметом їхнього особистого вибору. Суспільство, де проживає індивід сьогодні, позбавляє його будь-яких альтернатив та орієнтацій на майбутнє. Багаточисленні надії на масові заходи та віра в те, що суспільство може зробити життя кращим, зазнали краху. Незважаючи на це, потреба у спільності й досі відіграє важливу роль для індивіда нового типу, а задоволення цієї потреби потребує більше, аніж просто емоційного задоволення, отриманого шляхом побудови міжособистісних стосунків.

Вагомим для її задоволення є безпосередня міцність зв'язків вірності не тільки внутрішньоособистісного характеру, а й із зовнішніми організаціями та групами до котрих належить певний індивід. Сьогодні, зазначає Е. Тоффлер, мільйони людей почувають себе відрізаними від суспільного устрою, часткою якого вони є. Відчувають потяг до інститутів, котрі, на їхню думку, варті поваги, любові й відданості. Це тепле відчуття участі найчастіше з'являється у момент кризи, пережитого стресу, або повстання. Наприклад, зазначає автор, студентські страйки 60-х років породили гостре відчуття спільності.

Один ключ до відгадки феномену самотності криється в нашому зростаючому рівні суспільних відмінностей. Завдяки демасифікації

суспільства, завдяки тому, що більше акцентуються відмінності, ніж подібності, ми допомагаємо людям індивідуалізувати самих себе. Ми створюємо можливості для кожного з нас, аби він чи вона в повному обсязі розкрили свій потенціал. Але ми також робимо людський контакт складнішим. Адже чим ми індивідуалізованіші – тим дедалі важче знайти чоловіка (дружину) або кохану (коханого), котрі б мали цілком схожі шлюбні інтереси, цінності, плани чи уподобання. Друзям теж усе важче завітати в гості. Ми стаємо розбірливішими у своїх соціальних зв'язках.

У своїх розвідках Ж. Бодрійяр розглядав поняття сучасної людини як активної особистості, яка виявляє свої індивідуальні якості в процесі споживання в умовах, високого економічного розвитку, де первинні потреби індивіда уже забезпечення. Йдеться про визначення споживчої, досить універсальної вартості матеріальних речей, а про його високоіндивідуалізовану символічну цінність. Речі в такій системі відносин не можуть бути порівнянні один з одним за ознакою еквівалентності, більше того, цінність кожної окремої речі не є закріпленою, але довільно встановлюється в межах індивідуальної системи потреб.

За таких умов людина стає вільнішою у реалізації повсякденних потреб, спілкуванні та освіті, в пристрасті до розваг і збільшення вільного часу, в одязі, танцях, навіть у нових способах лікування, мета яких звільнення свого власного «Я». Сьогодні успіх асоціюється не з володінням речами, а з якістю життя, а сам гедонізм персоналізується і орієнтується на «милування власною душею». При цьому гедоністична етика 60-х з її активним опором пуританства та відчуженню праці, і безоглядним зануренням у «еротично-психопатичну» масову культуру змінюється помірними ідеалами, засудженням «споживчої всеядності», неприйняттям урбанізації і стандартизації життя.

Культ духовності, та спортивного розвитку замінив собою контркультуру; толерантне і екологічне просте життя зайняло місце пристрасті володіння; нетрадиційна медицина, заснована на застосуванні

медитації, трав, спостереження за власним організмом і своїми біоритмами вказують на дистанцію, яка відділяє нас від гедонізму в первісному його варіанті.

Ця система цінностей, яка означала подолання колишньої системи матеріальної, економічної мотивації і формування постматеріальних, постеконічних потреб, визначених не зовнішніми, а внутрішніми спонукальними стимулами до діяльності, була названа «постматеріальною» або «постеконічною».

Намагаючись визначити характер і специфіку постіндустріального та інформаційного суспільства, перш за все, необхідно враховувати еволюційний, а не революційний характер розвитку суспільства, що, зокрема, підтверджує і зміст самої постіндустріальної теорії, де всі етапи соціального розвитку (доіндустріальний, індустріальний і постіндустріальний), переходять один від одного у спадок й не виявляються у чікій хронологічній послідовності.

Вчений зауважує, що кожен з етапів розвитку формується в межах попереднього, де нові тенденції не заміняють попередні громадські форми як стадії суспільної еволюції, проте співіснують, поглиблюючи комплексність суспільства і природу соціальної структури, де нові економічні, соціальні та політичні форми взаємодіють з усталеними, приводячи до значного ускладнення всієї соціокультурної системи [16].

На захист тези про перехідний стан сучасної економіки і культури можна також відзначити, що багато тенденцій розвитку суспільства, заснованого на знанні й інформації, ще не стали широкою практикою. І це не дозволяє говорити про них як про переважаючих, очевидних і домінуючих. Так, за спостереженнями М. Кастельса, зростання роботи через телекомунікації є звичайним допущенням, що стосуються впливу інформаційної технології на великі міста, і останньою надією плановиків міського транспорту, майже готових змиритися з неминучістю мегапробок".

Автор не без гумору зазначає, що є більше людей, досліджують роботу через телекомунікації, чим фактично працюючих [59].

Можна навести дані, які дозволяють серед працівників через телекомунікації виділити три категорії:

а) людей, які замінюють роботу, який раніше виконував у традиційній виробничій обстановці, роботою вдома;

б) самозайнятих осіб, що працюють on-line з дому

в) "осіб, що беруть на будинок зі свого офісу додаткову роботу".

З них перша категорія охоплює між 1 і 2% загальної робочої сили, причому, як показало національне обстеження 1991 року, проведене в США, менше половини з них користувалося комп'ютерами, а інші працювали з телефоном, пером і папером.

Великі плани тут зв'язуються з двома іншими категоріями, які стають все більш перспективними і відкривають можливості дезагрегації праці та формування віртуальних ділових мереж, що передбачає диверсифікацію робочих місць, особливо для самого динамічного професійного сегмента населення.

Не змінюють принциповим чином соціокультурної реальності і багато видів діяльності, які здійснюються on-line, в тому числі телемагазини, які, швидше, замінюють традиційні каталоги замовлень поштою, банківські операції за допомогою телекомунікацій, яким в більшості випадків перевага продаж фінансового продукту шляхом персоналізованих відносин, медичні послуги в реальному часі. Незважаючи на досить широкі можливості мережевих комунікацій, використовуються вони досить обмежено, на противагу сфері електронних розваг, які продовжують виступати в якості однієї з найбільш прибуткових галузей економіки.

Якщо ж розглянути соціальну структуру суспільства, заснованого на знанні й інформації, то можна відзначити, що кількісне зростання управлінських, професійних і технічних страт, що представляють собою ядро нової структури, не є єдиною тенденцією. Процес активного розвитку сфери,

пов'язаної зі складними технологіями, супроводжується зростанням некваліфікованих занять у сфері послуг на нижніх щаблях соціальної драбини.

Причому, за абсолютною чисельністю ці робочі місця становлять істотну частку і постіндустріального та інформаційного соціального організму, утворюючи разом з розширюється інтелектуальної та управлінською елітою поляризуючою соціальну структуру, взаємодії між складовими якої досить напружені і суперечливі.

Співвідношення між цими стратами за рівнем доходу починаючи з 80-90-х років радикально змінилося і початок стійко визначатися рівнем освіти. Якщо в 60-ті роки, коли домінували індустріальні тенденції, реальний дохід, наприклад, американців практично не був пов'язаний з освітнім рівнем, то в 80-ті розходження в заробітках між людьми з незакінченою середньою освітою і випускниками коледжів обчислювалася 49%, а в 90-е наблизилося до 90%. Саме освітній рівень у великій мірі починає визначати і соціальний статус [17].

Матеріальні цінності поступаються постматеріальним і все більше людей стають носіями постматеріалізму як ціннісної орієнтації, вирізняючись вищим рівнем освіти і доходів, політичною активністю та цілеспрямованістю.

Реалізуючи політичну поведінку, індивід постійно зіштовхується не стільки із питанням вибору, скільки з надлишком варіантів цього вибору та можливостей, подарованих йому індивідуалізованим суспільством. Важливим у процесі реалізації політичної дії чи активності (незалежно від масової або індивідуальної форми) є трансформація системи цінностей, а саме – перехід від потреби задоволення матеріальних потреб до задоволення психологічних, духовних та ірраціональних, позбавлених інституційного впливу й економічних норм і правил. Поширення егалітарних цінностей та свобод, інтеграція «масової» та «високої» культури у феномен інтернет-середовища й трансформація індустріального суспільства у

постіндустріальне зумовлює виникнення прагнення індивіда до побудови індивідуального стилю життя, прийняття рішень, управління власними діями та вчинками, що позначається на процесі поступового виходу індивіда з маси й індивідуалізованої масової політичної поведінки.

Тепер можна жити не так, як усі. На формування політичної поведінки впливає зменшення ролі минулих ідеологічних обмежень у системі поведінки, підкріплене розвитком новітніх технологій та їхнім масовим споживанням. Відбувається така собі гуманізація-психологізація влади і поява президентів з «людським обличчям». Вони снідають з простими прибиральницями, обідають з простими громадянами. Індивідуалізоване суспільство продукує виникнення нових цінностей, якими стають сердечність, довірливість, щирість, чарівність, риси демократичного ставлення, оскільки саме вони найбільше користуються масовим попитом [75, С. 44-45].

Сучасне суспільство перебуває у тому стані, коли соціальні інституції, великі цінності й кінцеві цілі яких створювались попередніми епохами, поступово залишаються без свого змісту. «Що це, якщо не масове спустошення, яке перетворює суспільство на обезкровлене тіло, на знищений організм?» – пише Ж. Ліповецький [75, с. 58].

Сучасна людина нагадує радше активну особистість, яка виявляє свої особливі, індивідуальні якості у процесі споживання, чому активно сприяє високий економічний розвиток, його здатність забезпечити первинні потреби людини. Інакше кажучи, отримання речей, ступінь їх корисності визначається не споживною вартістю, а високоіндивідуалізованою символічною цінністю. Речі у такій системі відносин не можна порівнювати одні з одними за ознакою еквівалентності. Окрім того, цінність кожної окремої речі не є закріпленою, а довільно встановлюється у межах індивідуальної системи потреб. За таких обставин людина стає вільнішою у реалізації повсякденних потреб, спілкуванні й освіті, у прихильності до розваг і

збільшенні вільного часу, в одязі, танцях, навіть у нових методах та підходах до лікування, метою яких є вивільнення власного «Я».

Значно впливають на трансформацію масової політичної поведінки і соціокультурні особливості сучасного суспільства, зміна стилю життя, «домоцентризм», «індивідуалізм», введення у світ сучасних засобів масової комунікації, зокрема масового підключення до Всесвітньої мережі інтернет. Кіберактивність сучасного індивіда проявляється у захоплюючих образах масових демонстрацій, оповідань про здійсненні подвиги, як правило у контексті інтерпретацій, розміщених у соціальних мережах, пов'язаних із конфронтаційними діями, порушеннями закону, насильства, інтернет записів про сутичок між демонстрантами та поліцією, та ін.

Перехід до постмодерну та сучасної системи цінностей – не перший випадок культурного зсуву. Так, перехід від аграрного суспільства до індустріального у свій час також характеризувався трансформацією світогляду, детермінованою економічним застоєм, неприйняттям соціальної мобільності. У цьому світосприйнятті акцентувалося на традиційності, успадкуванні соціального статусу, відчутті відповідальності перед громадою, що було підкріплено абсолютними релігійними нормами. Сформувався світогляд, який заохочував економічні досягнення, індивідуалізм та інновації.

Сучасні ж індустріальні суспільства, на думку Р. Інглегарт, трансформують свої соціально-політичні траєкторії через дві важливі детермінанти – систему цінностей та інституційну структуру. Така інтерпретація загальної системи цінностей засвідчує її тісний взаємозв'язок із масовою політичною поведінкою. Тобто, за цією логікою, сучасний індивід, перш ніж брати участь у різних масових акціях (протестах, бунтах, революціях), повинен приймати рішення, керуючись власними індивідуальними внутрішніми переконаннями та цінностями, поєднаними із принципами постмодерного суспільства, а не бажанням задовольнити потреби соціального середовища, в якому він перебуває [53].

Прийнято вважати, що насичуючи маси інформацією, їх структурують, що з допомогою інформації та послань звільнюється прихована у них соціальна енергія (сьогодні рівень соціалізації вимірюється не стільки рівнем розвитку інституційних зв'язків, скільки кількістю циркулюючої інформації та тим, який її відсоток поширюється через телебачення, радіо, газети тощо). Насправді все якраз навпаки. Замість того, щоби трансформувати масу в енергію, інформація далі продукує масу. Замість того, аби інформувати, тобто, відповідно до її призначення, надавати форми та структури, вона ще більше ослаблює – «поле соціальності» від її дії безперервно зменшується. Створювана нею інертна маса стає все більшою і абсолютно невідконтрольною для класичних соціальних інституцій, а також абсолютно не сприймає змісту самої інформації, стверджує Ж. Бордіяр, – раніше панувало соціальне – і його раціональна сила руйнувала символічні структури; сьогодні на першому плані постають mass media й інформація – та їх «ірраціональний» шал руйнує вже соціальне. Бо, власне, завдяки їм ми маємо справу саме з нею – цією складеною з атомів, ядер та молекул масою» [16].

Будучи однією із форм вияву масової політичної поведінки, соціальна мобілізація поступово втрачає силу, перестаючи керуватись державними інституціями. Активна політична участь громадян, зазначає В. Климончук, дає можливість забезпечити реалізацію політичних свобод. Це стає можливим, за умови, якщо автономна особа, яка володіє свободою, водночас усвідомить себе частиною спільноти рівних собі громадян [63]

Тепер складно створити такий прошарок суспільства, який за потребою можна залучити до організації масового протесту чи штучно створити масу, якою легко керувати, маючи для цього відповідні вміння та навички. Проте це – досить суперечливий момент, що має достатньо таки амбівалентний характер. Так, з одного боку, індивідуалізація суспільства й демасифікація свідомості індивіда детермінує формування критичного мислення та глибшого аналізу щодо політичних подій сучасності. З іншого –

впровадження сучасних інтернет-технологій і той технічний скачок, який зробило людство практично за останні два десятиліття років, породжують нові методи мобілізації широких верств населення. Варто лише застосувати інтернет-технології, аби підняти все суспільство для бунту, повстання чи простого виявлення спротиву до певних політичних подій. Це швидко, бюджетно та якісно, єдине, що може затягнути процес такої онлайн мобілізації, – необхідність дослідити аудиторію користувачів та знайти тих, кого найлегше буде мобілізувати. Ще одним складним моментом у такій організації масових акцій є інформаційне перенасичення. Адже через постійний потік інформації та практично щогодинне її оновлення в інтернет-мережі складно утримувати увагу величезної кількості людей, оскільки фізичні можливості людини до одержання інформації обмежені.

Суттєвим аспектом сучасних методів формування масової мобілізації є анонімність того, хто її формує, порівняно із масовим суспільством, де була чітко прописана ідеологія та реальний лідер (вождь), який управляв ними. Тому можна сказати, що формування мас для забезпечення певної дії чи реакції за допомогою Інтернету повинне бути або добре продуманим і систематичним, або ж найкраще застосовуватись у певних ситуативних бунтівних реаліях.

Суть сучасного постмодерного суспільства полягає в його відкритості, плюралізмі, можливості враховувати бажання індивідів і збільшенні їхньої свободи вибору. Як зауважив Ж. Ліповецький, «все, що має характер неповноцінності, каліцтва, пасивності чи агресивності повинне зникнути заради прозорості, нейтральності та об'єктивної мови. Такою є остання стадія індивідуалізму» [75, с. 40].

Сучасний етап розвитку цивілізації сприяє розвитку індивіда у такий спосіб, що з часом він відмовляється від раніше заданих норм та правил масової політичної поведінки, підтримуючи нові, вибираючи для себе ті, які допомагають його виходу за межі звичного бачення світу. Для людини нової формації мобільність стає принциповим моментом, що у період стрімких

трансформаційних процесів і нових способів освоєння світових норм та правил набуває статусу виживання. Адже для освоєння у сучасному індивідуалізованому світі недостатньо просто дотримуватись поведінкових стандартів, які напрацьовані ще у минулому. Потрібно відшукувати все нові й нові шляхи вирішення проблемних ситуацій, необхідний постійний рух, реактивність, вміння користуватись методом проб і помилок тощо.

Наступною детермінантою трансформаційних процесів у створенні постмодерну Р. Інглегарт називає інституційну структуру. В масовому суспільстві масова політична поведінка формується під впливом бюрократичної держави, профспілкових об'єднань застарілого зразка, масового виробництва й ієрархічності корпорацій, які мали надзвичайно важливе значення у мобілізації, організації енергії мас та побудові сучасної держави. Здійснивши задані ролі, ці соціальні інститути дійшли до моменту, коли їхня функціональна ефективність та масове сприйняття досягли граничного стану. Тепер у політичній сфері спостерігаємо втрату поваги до політичних інституцій, посилюється акцент на участі й самовираженні. Ці дві тенденції по-різному спрацьовують в авторитарних і демократичних суспільствах. Так, в авторитарних суспільствах спостерігається формування процесу демократизації, натомість у суспільствах, які вже є демократичними, – розвиток демократії в напрямі більшої партиципаторної орієнтованості на конкретній проблемі, що суттєво ускладнює становище правлячої еліти [53]. В демократичних суспільствах влада змушена реагувати на вимоги громадян, оскільки вона безпосередньо залежить від масового волевиявлення. Хоча електоральна поведінка в демократичних режимах стає все менш масовою, спостерігається певна закономірність: у тих хто ходить голосувати формується громадянська компетентність. Громадяни менше орієнтуються на особистісні симпатії, а більше – на політичні позиції, професійні й ділові якості політиків. Виявились і нові політичні навички, набуті у протестних акціях, пікетуваннях, революціях та багатьох інших формах політичних дій [119].

Знову ж таки довгострокова тенденція до зростання масової участі не лише триває, а й набуває нового характеру. В суспільстві постмодерну акцент зміщується з голосування на активніші форми масової політичної поведінки. Масова прихильність, яка була підкріплена ієрархічними політичними партіями, розмивається, не бажаючи стати дисциплінованим військом, громадськість переходить до автономніших видів участі, кидаючи виклик елітам.

Попри те, що участь у виборах зменшується, люди, з погляду Р. Інглегарт, продовжують брати масову участь у політичному житті суспільства. Проте ці методи здійснення масової політичної поведінки можуть мати у чомусь небезпечні форми для держави або суспільства. У цих діях вбачають не просто можливість досягнути стану економічної безпеки, а й здійснити таке, що можна розглядати як вираження власної самоцінності.

Отже, процес трансформації індивідуалізованого суспільства характеризується: появою інформаційного виробництва; виникненням широкого сектора «інтегрованих комунікацій»; переходом від масового до спеціального виробництва; фрагментарною соціальною структурою; підвищенням ролі постматеріальних цінностей; посиленням впливу культури, індустрії, естетизації повсякденного життя; конструюванням ідентичностей на основі індивідуалізованого вибору; різним досвідом часу і простору; цінностями самостійності, конкуренції; суттєвим зменшенням соціальної ролі держави. Відповідно в індивідуалізованому суспільстві простежується трансформація традиційних форм політичної поведінки: традиційне голосування, як уже згадувалося, замінюють прямі дії громадян у вигляді петицій, маніфестів, скарг, політичних заходів, ток-шоу, відкритих дебатів, де учасниками переважно є молодь.

На перший погляд, це – можливість для особи самоствердитись у сучасному суспільстві, розширити поле діяльності й урізноманітнити політичну поведінку. Однак З. Бауман зауважує: «Здатність індивідуалізованих людей до самоствердження, зазвичай не відповідає

потребам їхньої справжньої самореалізації» [7, с. 61]. Під дією сучасних умов суспільного життя, впливу влади на особистісний розвиток громадян нерідко формуються неправдоподібні бажання у самореалізації та міфічні уявлення про особистісний вибір у тій чи іншій політичній ситуації. Це зменшує масовість політичної поведінки, адже не позбавляє людину піддаватись методам психологічного впливу та маніпулювання.

Як відомо, важливість маніпулятивних психологічних впливів у соціальних групах полягає у прагненні об'єкта маніпуляції створити «потрібну» поведінкову реакцію чи дію, змінити вже існуючі переконання та ставлення до актуальної, переважно політичної ситуації.

Показовим у використанні психологічного маніпулюванням є те, що практично всі категорії соціальних груп людей піддаються цьому впливу. Попадаючи у певне середовище, яке можна розглядати у вигляді маси чи натовпу, кожна людина має великий шанс не лише перестати контролювати властиві їй емоції, думки та переконання, а й, піддаючись цьому впливу, змінити їх, навіть тоді, коли вони суперечать їй раніше сформованим ідеалам та переконанням.

Найкраще та найлегше застосовувати маніпулятивний вплив серед великої аудиторії людей. Ще Х. Ортега-і-Гассет розподіляв суспільство на маси, позбавлені власної думки, й обрані еліти, які формують необхідні думки та керують масами. [99, с. 16]. «Масову людину» філософ вважав посередністю, що не зважаючи на свій величезний вплив на інституції влади у ХІХ ст., усе-таки потребувала лідера, який міг би вести за собою. Переважно такі лідери, використовуючи маніпулятивні технології, керували емоційною та поведінковою сферою мас, запобігаючи тим самим появі анархії у суспільстві та порушенню раніше встановленого ладу.

Процес маніпулятивного впливу на масу зазвичай має певні особливості. Так, під час здійснення маніпуляції завжди застосовували психологічний вплив. Аудиторія для маніпулятора постає звичайним засобом досягнення особистих цілей та прагненням отримати власну вигоду. Масі

здебільшого складно розпізнати прихований характер цього психологічного впливу та його вектора. Натомість маніпулятор, використовуючи психологічну силу як чинник майстерності у підготовці та здійсненні маніпулятивних дій, грає на слабостях публіки, її влучному стимулюванні й мотиваційному забарвленні.

Досліджуючи феномен маніпуляції у соціально-політичному контексті, С. Кара-Мурза ототожнює такий процес зі способом духовного впливу на людину за допомогою програмування її поведінки. Учений вважає, що маніпулювання завжди спрямоване на психічні конструкти людини та, зазвичай здійснюється потай, маючи на меті зміну думок, переконань і цілей людей у потрібному владі напрямі [56, с. 47].

Ще одна особливість маніпуляції – впровадження ілюзорного світосприйняття. Згідно з цим твердженням можна припустити: існують певні психологічні характеристики, притаманні індивідам, котрі легше, ніж інші, піддаються маніпулятивним впливам: недостатньо розвинене логічне мислення, чутливість, слабка психічна активність, підвищена емоційність, нерішучість, низька самооцінки, почуття власної неповноцінності, сором'язливість, надмірна довірливість. Знову ж таки, складно впливати на індивіда, впевненого у собі, здатного відстояти свої права і переконання, та такого, що має вже чітко сформоване світосприйняття [56].

У сучасному ж світі практично кожен індивід піддається новим маніпулятивним процесам, оскільки той інформаційний розвиток, який супроводжує сьогодення є кардинально іншим, більшим та небезпечнішим ніж у попередні два століття. При дослідженнях масової політичної поведінки завжди особливу увагу приділяли ролі інформації, як «ціннісному продукту» (товару, предмету, джерела впливу, тощо). Нею намагалися заволодіти та використовувати в своїх цілях представники державних інституцій чи певні посадові особи задля вдалої організації та управління мас чи натовпу. У добу поширення кібер-простору за поширення інформації, відповідно і здійсненні маніпуляцій над свідомістю людини борються

численні інтернет-портали, соціальні мережі, Інтернет-видання, тощо. Використовуючи свій статус та користуючись можливістю прихованого впливу, що суттєво відрізняє маніпуляцію від пропаганди і агітації, які діють прямо і відкрито, сучасні засоби масової інформації можуть бути орієнтовані на формування інертності мас.

Відомий представник постмодерну Ж. Бодрійяр розглядає культуру, як набір знаків, які не відображають дійсність, а симулюють її. В той момент, коли знаків стає занадто багато, люди перестають розуміти їх послання, а ті, в свою чергу втрачають свій сенс. Інформація перестає сприйматися і починає просто споживатися. Особистості перетворюються в знеособлені маси, які, за Ж. Бодрійяром, уособлюють мовчазну більшість, безлику юрбу, за яку все вирішують «сильні представники світу». В них поєднується, з одного боку, надкерування, а з іншого – абсолютна неконтрольованість і некерованість. У такій ситуації ускладнюється цілісність сприйняття реальності, оскільки в умовах величезної кількості інформації між мисленням і діями людини постають технології, що відокремлюють одне від іншого. Цю ситуацію можна назвати ідеальним сприятливим середовищем для здійснення маніпуляції [17].

Аналізуючи причини прояву маніпулятивних дій в сучасному суспільстві, Ф. Уебстер вказує на наявність боротьби між різними впливовими групами, які переслідують свої власні інтереси і домагаються зміцнення своїх позицій. Лідери цих груп прагнуть впровадити свої особисті, як правило «вузькі», корпоративні інтереси, видаючи їх за інтереси чи потреби мас. Таким чином, апарат «керуваного омасовлення» переслідує не гуманістичні цілі та ідеї, а приховані матеріальні інтереси [144, с. 204]. Як зауважує Л. Кучма, фактори, які здійснюють ефективний маніпулятивний вплив, позначені на всіх рівнях. Це і діяльність засобів масової інформації (маніпулювання інформацією, творення та втілення політичних міфів та стереотипів, маніпулювання символами) і характер ведення, наприклад виборчої капманії (процесуальні та психологічні маніпулятивні технології),

адмінресурс, та ін. Йдеться про те, що конкретна політична позиція індивіда залежить від його політико-ідеологічних настанов, які формуються у процесі маніпулятивного впливу, що йде від засобів масової комунікації, так і від міри контролю з боку владних структур, інституцій, які також мають можливість впливати на політичні орієнтації індивіда [72].

Американський соціолог М. де Флуе вважав засоби масової інформації відповідальними за зниження громадських культурних уподобань, впровадження психології злочинності, сприяння морального занепаду суспільства, політичну нейтралізацію мас. Вправно використовуючи рекламу ЗМІ здатні впливати та змінювати масову свідомість громадян, а відтак, формують їхню певну поведінку. Реклама апелює не до розуму, а до почуття; як і всяке гіпнотичне навіювання, вона намагається впливати на свої об'єкти емоційно, щоби змусити їх підкоритися інтелектуально. Усі ці методи в основі ірраціональні. У такій рекламі міститься елемент мрії, повітряного замку, внаслідок чого вона приносить людині певне задоволення, наприклад, як і кіно, але водночас посилює її почуття меншовартості й безсилля [260].

Отже, масова політична поведінка, детермінована суперечностями процесу індивідуалізації суспільства, набуває нових характеристик. Передусім формується масова культура як інтеграція «масової» та «високої» культури у феномені телебачення, віртуального простору, соціальних мереж. Актуалізується індустрія естетизації повсякденного життя, конструювання ідентичностей на засадах індивідуалізованого вибору, різного за досвідом, часом і простором; посилюються цінності самостійності, конкуренції, суттєво зменшується соціальна роль держави. В індивідуалізованому суспільстві, що характеризується домінуванням інформаційного виробництва, виникає потужний сектор «інтегрованих комунікацій», підвищується роль постматеріальних цінностей. З-поміж них відрізняється цінність самореалізації, в якій емоційний, репрезентативний аспект часто вагоміший за раціональні інтереси, що пов'язані зі соціальним та колективним.

3. 3. Віртуальні прояви та типи масової політичної поведінки.

Симулятивні форми масової політичної поведінки

Виокремимо три основні моменти, які формують індивідуалізацію соціальних відносин у сучасному суспільстві, що відображені передусім у масовій політичній поведінці. Початковим етапом є період створення формування масової культури у першій половині ХХ ст. він збігається із розвитком правової свободи індивіда, поширенням егалітарних цінностей, утратою екзистенційного рівня спілкування, розчиненням індивіда у масовому суспільстві, деградацією форм суспільної інтеграції. Другий етап розпочався від 60-х років ХХ ст., і триває аж до початку ХХІ ст. характеризується інтеграцією «масової» та «високої» культури у феномен телебачення, трансформацією індустріального суспільства у постіндустріальне. Надзвичайно популярною стає філософія постмодернізму, спрямована на нівелювання ролі будь-якої опозиційної сили, через знаходження нової методології означення світу поза межею класично онтології. Індивідуалізація стає такою собі «нормативною одиницею поведінки людини», що співвідноситься не тільки з процесом демократизації у кранах Західної Європи, а й закладенням інтерактивних комунікацій індивідуалізованих соціальних проєктів.

Останній, третій період переходу до індивідуалізованого суспільства – формування «кібернетичної ідентичності». Це поняття Е. Рейд визначає як певну втрату своєї соціальної чи іншої ідентичності, сформованої під впливом постійного перебування індивіда у кібер-просторі [111].

У суспільстві, де основним чинником соціальних трансформацій стає виробництво і використання інформації, неминучого суттєвого оновлення зазнає не тільки економіка, але й сам індивід. Через нове постіндустріальне суспільство та його характеристики можна визначити основні детермінанти цих трансформацій: знання й інформація постають базовими основами розвитку всієї нової епохи; провідного значення набувають інтелектуальні

технології. Простежується також формування якісно нового способу організації технологічної сфери, демонтуються класові структури, їхнє місце посідають професійні диференціації. Спостерігається реорганізація культурної сфери з пріоритетом на інтелектуальні здібності людини, формується індустрія знань.

На місце відповідного класового світу приходять безліч індивідуалізованих світів, які звільняють індивіда від жорстких соціальних норм індустріального суспільства. Індивід стає вільним від приналежності до класу, прошарку, сім'ї, від писаних норм та правил поведінки, від статевої приналежності тощо.

З розвитком засобів масової інформації поява майже в кожному будинку газет, журналів, радіо і телевізора, а тепер і комп'ютера, з'являється як уже зазначалось не просто масовий читач, слухач, глядач, а універсальна публіка, яка споживає однакову інформацію. ЗМІ своїм масштабом та інтеграцією зруйнували культурні межі, окреслені масовим суспільством, зумовлюючи формування зовсім іншого типу мислення. У цій специфікації мислення футуролог Е. Тоффлер бачить перспективу формування здатності індивіда до сприйняття величезних масивів інформації, пульсуючих і зростаючих потоків даних, що співвідносяться з вимогами нової соціальної та технологічної реальності. Подібна структура інформаційної сфери, яка змінила стару, перевантажену і «зношену», була спочатку обумовлена збільшенням обсягу й швидкості оновлення інформації, необхідної для підтримки стійкості соціальної системи, проте в подальшому, для успішної соціальної та інформаційної адаптації в якісно змінених умовах, суб'єкт нової культури змушений постійно оновлювати свою власну «базу даних».

За таких обставин стає реальністю неминучий у сучасній ситуації перехід до особистості нового типу – інформаційно-адаптованої, основними характеристиками якої можуть бути природне залучення до інформаційних процесів, здатність до адекватного сприйняття отриманої інформації та налаштованість на її ефективне використання у своїй діяльності.

У новому суспільстві під індивідуальні споживчі потреби підпадає і культура, специфіку якої Е. Тоффлер розглядає досліджуючи категорії «пристосування до зростання життєвого рівня» й «вдосконалення технологій», що дозволяють знизити собівартість «культурних продуктів». Оскільки, як зауважує вчений, задовольняється все більше і більше основних потреб покупців, можна твердо передбачити, що економіка буде енергійніше йти назустріч тонким, різноманітним, персональним потребам покупця. Це можуть бути потреби в красивих, престижних, індивідуалізованих і приємних для нього продуктах [141].

Отже, за Е. Тоффлером, рівень споживаної культури стає іншим: масова культура продовжує існувати як унікальний механізм, що володіє компенсаторною й рекреативною активністю, задовольняючи потреби значної частини суспільства. Проте, вона перестає бути єдиною культурою, яка утримує монополію на масову свідомість. Елітарна ж культура втрачає своє значення, стає класово чужою та недоступною масам, але натомість починає виконувати роль культурного зразка і посідає в ієрархії цінностей гідне місце. Саме цей феномен учений і позначив як індивідуалізацію особи і демасифікації культури [141].

Розвиток сучасного суспільства дедалі частіше залежить від інтернет-середовища. Кіберпростір активно впливає на формування політичної ідентичності, що часто постає мотиваційним компонентом організації суспільно-політичних рухів та ініціатив. Як засвідчують результати психологічних досліджень, існує дві кардинально протилежні особливості впливу кіберпростору на індивіда. З одного боку, є певні позитивні аспекти «перебування» індивіда в інтернет-середовищі: анонімність спілкування й «розчинення» себе в електронному просторі, де індивід – набір технічних даних, зафіксованих у ір-адресі; крім того інтернет сприяє доланню географічної дистанції, расових, вікових, статевих і фізіологічних перешкод комунікації, відкриваючи якісно новий спосіб асинхронних комунікацій, знімаючи в свою чергу обмеження часових поясів і розпорядку дня. Інтернет-

спілкування розвиває взаєморозуміння, толерантність і готовність прийняти погляди інших, їхні відмінності, сприяє виробленню спільних цінностей. Проте з іншого боку – інтеграційні процеси, пов'язані із формуванням масової політичної поведінки у кіберпросторі, впливають на прояви масової політичної поведінки в реальному житті, передусім на поведінкові форми неконвенційного характеру.

З появою інтернету, який дає змогу користувачам робити активний внесок у наповнення його вмісту через розміщення власних коментарів, відео, або інших матеріалів на веб-сайтах, віртуальна поведінка постійно набуває нових форм, актуалізується та досягає абсолютно нового рівня. Так, Інтернет суттєво може полегшити завдання мобілізації масового руху географічно, соціально і фахово «розпорошених» однодумців, котрі не мають у реальному житті модних інших зв'язків, окрім онлайн-спілкування, радикально знижуючи організаційні й інформаційні витрати.

За даними останнього прес-релізу Міжнародного об'єднання електров'язку, станом на 22. липня 2016 року, кількість користувачів інтернету становила 3,5 млрд. Від 2000 р. до 2015 р., кількість користувачів збільшилась майже у 7 разів – з 6,5% до 43% світового населення [206].

Через поліфункціональність, яку зараз виконують електронні носії, комп'ютеризація викликає підвищений інтерес багатьох теоретиків, знаходячи відображення в інтерпретаційних моделях трансформації сучасного суспільства й одночасно постаючи ключовою тенденцією цієї трансформації. Інформація – це комунікація, операція трансляції символів, що спонукає до дії – констатує Д. Іванов. У глобальній мережі інтернет не створюється жодного знання, але багаторазово збільшуються можливості здійснення комунікацій» [50, с. 11]. Причому цьому, автор наголошує на важливості інформації, яка виконує суттєвішу роль порівняно з матеріальними цінностями. За допомогою сучасних інтнет-технологій створюються образи відповідних товарів і послуг; за сприяння маніпулятивних технологій, відбуваються мобілізаційні процеси, що

породжують афективні реакції та спонукають індивіда до дії (купівлі продукту, підписання петицій, формування незаконних організацій, та ін.). Зауважимо: аналіз громадянської активності в онлайн режимі вимагає більш точного дослідження порівняно з минулими десятиріччями. Зокрема це пов'язано із відсутністю можливості надати індивіду відчуття повної інформаційної безпеки у кіберпросторі. Як зауважує Л. Дорош, забезпечення інформаційно-психологічної безпеки безпосередньо пов'язане з використанням інформації, нормативне регулювання, якої відповідає вимогами конституційних норм, та відображене у законодавстві, пов'язаному з інформацією. Проте у цих нормативно-правових актах немає статей, які б безпосередньо торкалися інформаційно-психологічної безпеки особистості, суспільства та держави, зокрема у її міжнародному вимірі [40].

Складність нормативно-правового регулювання інформаційно-психологічної безпеки пов'язана насамперед із розпливчастістю та недосконалістю чинного законодавства. Насамперед це пов'язано з відсутністю гранично чітких операційних і практично застосовуваних формулювань і термінів, пов'язаних із регулюванням використання інформаційних технологій, що відкриває шляхи для різноманітних зловживань під час оперування ними. «Широка» прогалина у правовій системі зумовлена і недосконалістю системи законодавства загалом і зокрема існуванням «подвійних стандартів», під час застосування яких звинувачення у використанні «брудних» інформаційних технологій та в аморальності можуть висувати особи, які самі активно порушують законодавство, використовуючи подібні технології [40].

Польський дослідник Я. Новак, стверджує: «нові засоби масової інформації є достатньо функціональним інструментом для політичної мобілізації. Завдяки інтернету легко забезпечити технічну інфраструктуру, існує можливість дешево, зручно і швидко побудувати безконечний автономний простір публічної дискусії, а також забезпечити миттєвий, практично вільний глобальний зв'язок» [241, с. 129]. На його думку, інтернет-

технології виступають чимось, на кшталт інструменту політичної мобілізації, формуючи новий об'єкт наукового дослідження – е-мобілізацію. Як правило, на думку ученого, активісти використовують найновіші технології для формування мобілізаційних заходів. Інтернет-активізм та е-мобілізація – питання надзвичайно широкі і різноманітні. Перш за все, «використання Інтернету» в цьому випадку означає не тільки використання комп'ютерів, підключених до глобальної мережі, а й використання нових засобів масової інформації. З одного боку, нові інтернет-медіа – інструмент, який підвищує ефективність традиційних способів дії як, наприклад, додатковий канал зв'язку (відкритий для збільшення масштабів діяльності або для більш ефективної координації масових дій). З другого боку – йдеться про дії, що відбуваються лише в інтернеті, наприклад, хакерство.

Онлайн-мобілізацію А. Чадвік трактує як «використання інтернету, за допомогою визначення груп, сформованих відповідно до своїх інтересів, з метою формування громадських рухів, політичних переконань, організації і кампанії» [206, с. 114]. Попри чітке визначення онлайн-мобілізації, варто наголосити, що на сучасному етапі розвитку віртуального простору та глобального використання інтернету це поняття виконує набагато ширшу роль у своєму функціонуванні. Сьогодні ми використовуємо онлайн форми для написання листів, лобювання певних пропозицій чи висунутих думок, підписання електронних петицій в автономному режимі. Проте кількість «спотворених» дій, які ми здійснюємо у віртуальному світі, можуть мати масову мету, наприклад, прагнення мобілізувати власну аудиторію для присутності на мітингах чи демонстраціях.

Упродовж останнього десятиріччя класичні типи масової поведінки доповнились онлайн-еквівалентами. що перетворює інтернет на основу формування нових масових дій та вчинків. Як зазначає Т. Постмен, за допомогою простого користування інтернетом, практично неможливо залучити велику кількість людей, але транслявання певних новин через Всесвітню мережу таки здатне мобілізувати населення до дії. Існуючі рухи й

угруповання успішно застосовують інтернет у вигляді засобу масової інформації для досягнення глобальної аудиторії [246]. Паралельно спостерігається величезне зростання кількості незалежних постачальників новин, масово висловлюють альтернативні погляди на поточні політичні події. Прикладами можуть слугувати різні неінституційні організації, групи інтересів, терористичні угруповання, та ін. Зауважимо: кількість населення, яке проживає у зоні покриття мобільного зв'язку, сягає 95 % світового населення. Отже, можна собі лише уявити, з якою швидкістю зростає кількість людей, котрі є споживачами тих чи інших новин.

Інтернет змінює активність громадян на глибокому рівні: він відкриває нові можливості для формування модерної масової політичної поведінки, сприяє її трансформації та зміцнює вже існуючі форми. Найфундаментальнішою зміною активності громадян є використання інтернету з метою зміни повноважень учасників масових рухів та політичних активістів. По суті, повідомлення, залишені ними у соціальних мережах, дають їм змогу відігравати роль легальних ЗМІ. Унаслідок постійного та глобального впливу новин, альтернативних думок, віртуалізації субкультур, поширених за допомогою Інтернету, відбувається глобальна мобілізація людей, яка може перерости у серйозні масштабні масові дії громадян.

Доведено, що інтернет значно впливає на формування масової онлайн-мобілізації. Проте, зі соціально-психологічного погляду, ми спостерігаємо певний парадокс: середовище, що виконує функцію ізоляції індивіда від соціуму водночас надихає його, спонукає до масової дії. В багатьох соціально-психологічних дослідженнях було виявлено: соціальні мережі й використання опосередкованого методу комунікації істотно зменшують соціальні сигнали, нівелюючи соціальні й нормативні впливи на окремих осіб або групи людей. інтернет будує індивідуалізоване середовище.

Проте, як зазначає Т. Постмен, цей парадокс можна пояснити тим, що соціальна поведінка формується не лише завдяки безпосередній комунікації з іншими особами. Багато аспектів соціальних навичок, введених до соціальної

ідентичності, ми засвоюємо, будучи ізольованими від навколишнього соціуму [246]. Соціальна ідентичність належить до частини нашого самовизначення. Вона похідна від конкретного членства в групі, а ми є членами численних соціальних груп, які впливають на формування тих самих ідентичностей.

Сучасні дослідження співвідношень Інтернету та соціальної ідентичності дають змогу стверджувати, що соціальні мережі й кіберпростір можуть стати платформою для вираження соціальної ідентичності, яка в сучасному суспільстві все менше і менше залежить від держави та соціальних груп, де перебуває індивід. Живучи у світі, що дає змогу скорочувати кількість підзвітних користувачів, індивід здатний демонструвати власну поведінку, своє ставлення до тієї чи іншої політичної події, виявляти свою соціальну ідентичність. Одночасно у нього немає страху бути покараним порівняно із реальним життям. Відносна автономність й ізоляція, які є характеристиками кібер-діяльності можуть спричинити певне знеособлення у середині групи, що засвідчує значне відчуття спільної ідентичності чи спільного досягнення їх визначеної мети.

Загалом у сучасному суспільстві прийнято розрізняти такі форми віртуалізації прояву масової політичної поведінки: астротерфінг, організація та проведення політичних флешмобів, подання й реєстрація петицій, віртуальне голосування, поширення демотиваторів і медіавірусів.

Глобальний розвиток електронних мережевих комунікацій, з позиції С. Туронока, невід'ємний від широкого загалу культурних, соціальних, економічних та політичних змін, масштаб яких допомагає їх характеризувати революційними, епохальними змінами, котрі відкривають нову еру в історії людської цивілізації [142, с. 51]. Взаємозв'язок між доступом до інтерактивних комунікацій і розвитком політичного процесу має не тільки статистичний, а й змістовний характер вираження. Сенс масової комунікації учасників кіберпростору полягає в тому, що кожен індивід, який отримує інформацію з допомогою мережевого каналу, здатний брати участь у

творенні й просуванні громадського дискурсу, тобто має можливість чути і бути почутим.

Феномен глобальної мережі по-новому акцентує на обґрунтуванні більш ранніх концепцій технологічного детермінізму – уявленні про зниження ролі політичних еліт та інституційних посередників. Політична функція інтернету, відповідно до цієї концепції, полягає у забезпеченні постійного суспільно-політичного диспуту з можливістю електронного зворотного зв'язку в реальному часі між владою та громадянами [206]. Суть концепції полягає у тому, що громадяни стають менше залежними від державних чиновників, експертів, політичних організацій, груп інтересів, асоціацій і ЗМІ у питаннях збору, організації й обміну інформацією, формуванні громадської думки, мобілізації політичної участі та ін. У найекстремальнішій формі вимальовується картина самоврядування зі застосуванням електронного опитування громадської думки без участі професійних політичних комунікаторів.

Домінуючою соціально-психологічною основою для мережевих спільнот стали принципи індивідуалізму, свободи самовираження та самопрезентації, прагнення рівного і вільного доступу до будь-якої інформації. Фактично єдиними обмеженнями постають правила й закони спілкування, писані самими інтернет-ресурсами (протоколами).

Інтернет відкриває унікальні можливості осмисленої політичної ідентифікації для масових політичних рухів та ініціатив, передусім неконвенційного спрямування, що не мають стійких зв'язків у чинних інституційних структурах і усталених соціальних нормах та правилах. Існування кіберпростору спрощує мобілізацію народних мас у реалізації політичних й неполітичних проблем. Він здатен об'єднувати «розпорошених» однодумців, які не мають у реальному житті інших зв'язків, окрім Інтернету, тим самим радикально знижуючи організаційні й інформаційні витрати та надаючи безпрецедентні можливості зі збору

коштів, прямого маркетингу суспільно-політичних ідей і підтримки вільного дискурсу.

Свого часу У. Ліппман, критикуючи технологічний оптимізм «епохи радіо», зазначав, що ідея поінформованих громадян, які відіграють роль колективних лідерів громадських справ, є утопією. Адже така ідея передбачає існування «надкомпетентних» індивідів, спонукає інформаційні й комунікативні медіа до виконання найскладніших функцій держави і громадянського суспільства. За У. Ліппманом, інформаційні медіа не спроможні «транслювати весь обсяг суспільного життя людства так, аби кожен індивід міг висловити компетентну думку з кожного питання» [223, с. 362]. Ще один негативний чинник масштабності інтернету – різке зниження якісних характеристик його аудиторії, що сприяє зниженню освітнього, вікового, фахового, матеріального і культурного рівня всього суспільства. Загальнодоступний характер мережі робить її об'єктивним дзеркалом суспільства, яке відображає інколи негативні сторони людської природи.

Можливість доступу до інформації активістами, незалежно від фінансових та інституційних можливостей, знижує залежність політичної активності від стабільних публічних інституцій. Ця ситуація може призводити до зростання нестабільності й непередбачуваності політичного процесу. Вочевидь, нові можливості та проблеми, породжені інформаційно-комунікативною революцією і сучасними технологіями інтернету, будуть привертати увагу і цікавість наукової, політичної та економічної спільноти, а також широкої громадськості.

Варто наголосити на тому, що до важливих причин політизації образу мережі належить формування принципово нової картини світу за допомогою інтернету. Це проявляється не лише у створенні нових форм і способів комунікації між людьми, а й у формуванні принципово нової стадії розвитку масової свідомості. Посткласична парадигма політичного світу поставила вагоме питання про зняття самої категорії політичного простору в рамках класичного уявлення про національність держав, паралельно забезпечивши

трансляцію національних символів і брендів у віртуальне поле у вигляді символічного та міфологічного капіталу національної культури.

Вплив віртуального політичного простору позначається як впровадження специфічної мови у структуру масової свідомості, створення сукупності виразних засобів і образів, що надають політичному життю, політичним діям та формам політики іншого змісту й іншої інтерпретації. Мова віртуального політичного простору – це узагальнення в різному ступені суспільного досвіду величезної кількості анонімних користувачів мережі.

Емоційне зараження, яке є головним чинником і механізмом формування різних масоподібних політичних явищ (масові політичні настрої, масове стихійне політичну поведінку), може відбуватися без прямої взаємодії між людьми і за цілковитої відсутності невербальних натяків [10]. Постмодернізація масової свідомості людини у віртуальному просторі вирізняються деперсоналізацією, індивідуалізацією, архаїзацією масової свідомості, спрощенням картини світу, зростаючим значенням нематеріальних потреб. Необов'язковість, випадковість, епізодичність і дискретність взаємодії індивіда з віртуальним середовищем починає переноситись ними й на політичну сферу. Для людини постіндустріальної епохи стала актуальною не ідентифікація з групою, державою чи суспільством, а прагнення відмежуватись від політики, унаслідок чого політична діяльність професіоналізується, а суспільство – деполітизується. Як стверджує німецький соціолог У. Бек, у сучасних західних демократіях паралельно зі зростанням впливу віртуального політичного простору збільшилася частка «змінних виборців», котрі на кожних виборах голосують по-новому, що суттєво ускладнює передбачення майбутнього для політичного процесу. Адже через них політичний процес стає непередбачуваним [10].

Одним зі сучасних методів впливу на масову політичну поведінку в інтернет-середовищі є астротерфінг – створення суспільної думки, яке здійснюється унаслідок використання сучасного програмного забезпечення з

метою витіснення реальних людей на веб-форумах. Анонімність мережі дає численним організаціям і органам влади змогу проводити астротерфінгові операції, тобто штучні кампанії, орієнтовані на широкий загал, що створюють враження, ніби велика кількість людей вимагає чогось або виступає проти чогось. Форуми наповнюються коментарями нібито незацікавлених осіб, котрі пропагують якість політичного продукту або гідність політичного актора, водночас дискредитуючи інший продукт чи актора. Коли форум «кишить» коментарями «за», що на перший погляд, належать різним людям, виникає видимість широкої підтримки політичного дискурсу. Насправді ж усі коментарі зазвичай написані однією людиною, яка приховується за різними ніками. Тому виникає складність відрізнити реальну людину від такої, що «працює» на формування певної громадської думки. Астротерфінг використовують у випадках розбіжності інтересів громадськості й представників влади чи політичних партій. Цей метод як засіб вирішення конфлікту через продукування штучної або неправдивої громадської думки у кінцевому підсумку формує реальну громадську думку, вигідну для суб'єкта впливу [233].

З метою розуміння суті астротерфінгу варто звернути увагу на існування у суспільстві політичних масових конвенційних та неконвенційних акцій. Зазвичай такі акції формуються й управляються або інститутами влади, або представниками політичних партій, або активістами громадянського суспільства. Астротерфінг розглядають як створення штучної суспільної думки, що здійснюється з допомогою використання сучасного програмного забезпечення для витіснення реальних людей на веб-форумах. У політичній сфері це явище набуває все більшого і більшого резонансу. Так, часто послугами астротерфінгу користуються політики, симулюючи спонтанну підтримку з боку свого потенційного електорату або поширюючи неправдиву інформацію про політичних опонентів, з метою завдати непоправної шкоди їхній репутації та політичному рейтингу [233].

Явище астротерфінгу розглядається також як використання послуг неструктурованих і економічно нерозвинутих організацій задля маніпулювання політичними цілями громадян. Здійснюється він за допомогою використання зв'язків із громадськістю (аналіз політичної аудиторії, засобів масової інформації, реклами тощо) з метою формування відповідної політичної думки серед великої маси населення. Астротерфінг імітує мобілізацію інституціоналізованих організацій, психологічно впливаючи на думки й організацію діяльності населення у такий спосіб, що навіть досвідченим користувачам інтернету складно відрізнити хибну інформацію від правдивої [233, с. 167].

У випадку успіху астротерфінгових кампаній може здійснюватись масштабна мобілізація населення до дії. Унаслідок умілого застосування послуг астротерфінгу формуються враження, нібито населення здатне виконувати ті функції політики, які до цього часу здійснювала державна влада. Водночас астротерфінг не потребує жодної необхідності у традиційній мобілізації. Його застосовують тільки для досягнення конкретної мети, визначеної конкретним політиком чи політичною силою. У більшості випадків використання астротерфінгу не має подальших перспектив, пов'язаних з існуванням або розширенням прав і можливостей громадян поза певною акцією [233, р. 167-168].

Надзвичайно популярним є також флешмоб (англ. flash mob – спалах натовпу). Він розглядається заздалегідь спланованою через соціальні мережі масовою акцією, в якій велика група людей раптово з'являється у громадському місці; упродовж декількох хвилин учасники акції виконують раніше обговорений сценарій дії й одночасно швидко розходяться.

Політичний флешмоб яскраво засвідчує, що у сучасному інформаційному суспільстві політична та соціальна активність неможлива поза форматом ігрового шоу. Популярність подібних акцій означає послідовне проникнення ігрових технологій у політичну сферу життя суспільства і сприяє її карнавалізації.

Постійний розвиток віртуального політичного простору змінює фокус уваги мас. Дедалі частіше у фокусі уваги масової свідомості опиняється не реальна, а символічна політика. За визначенням С. Поцелуєва, символічна політика – це «особливий вид політичної комунікації, спрямованої не стільки на раціональне осмислення, скільки на навіювання стійких переконань за допомогою інсценування візуальних ефектів. Символічна політика – це не просто дія зі застосуванням символів, сама дія постає символом» [5, с. 62]. Суть символічної політики у віртуальному політичному просторі полягає у високотехнічній маніпуляції масовою свідомістю за допомогою впровадження стійких стереотипів через використання аудіовізуальних і графічних ефектів.

Під час написання та масовому електронного підпису петицій спрацьовує самоорганізація як один із основних механізмів функціонування мережових спільнот. Інтеракція у мережі припускає наявність спільних поглядів на певну соціальну чи політичну проблему. Спільнота, що формується у кіберпросторі, консолідує колективні інтереси, які визначають атмосферу спілкування та соціальні зобов'язання. Тому можна стверджувати: мережева спільнота – це специфічна форма соціальної структури, встановлена емпіричними дослідженнями у вигляді атрибуту інформаційної епохи.

Поширення у віртуальному політичному просторі політичних мемів і демотиваторів також розглядаються як форми масової віртуальної поведінки. Демотиватор – це зображення з провокаційним інформаційним наповненням, що містить реальний або нереальний сатиричний образ на злобу дня, руйнує який-небудь зі стереотипів, нав'язаних з політичною рекламою чи гостро висміює соціальні та економічні проблеми сучасного суспільства. За допомогою демотиваторів у масову свідомість проникають образи та світоглядні штампи [2].

До форм віртуальної політичної поведінки належать медіа-віруси. Їх можна аналізувати як політичні міфи, що стають технологією маніпуляції

масовою свідомістю і є своєрідним транзитним середовищем, через яке відбувається екстраполяція необхідної інформації для здійснення зміни масового сприйняття певних політичних подій. І. Ейдмен, детально досліджуючи процес трансформації масової свідомості в умовах еволюції політичного кіберпростору, допускає ймовірність появи нового різновиду контреліти, що відіграватиме роль інтернет-революціонерів. Основною функцією інтернет-революціонерів буде організація масових дій користувачів мережі з визначенням для них цілеспрямованості та ефективності [6, с. 337].

Сьогодні масова політична активність у віртуальному просторі є однією з найважливіших сфер політичної реалізації сучасної людини. Інтернет має вагомe значення у формуванні різних аспектів масової свідомості. У сучасній постмодерній, інформаційній реальності такі поняття, як новини, факти, істини втрачають первісне значення. Створюються політично заангажовані мегарозповіді (наративи), легітимація котрих ставиться під сумнів. Їх варто сприймати радше не як інформацію, подану ЗМІ, а як елементи вистави, що народ приймає на віру. Тут спрацьовує ефект мас: їм не тільки дуже важко виокремити правду, вони й не хочуть її почути. Крім того, у них майже не працюють процеси пам'яті. Це робить учорашню брехню вже нікому не потрібною, вона забувається, і забувається бажання її викрити. Такий стан суспільної амнезії створюють не лише цілеспрямовані маніпуляції свідомістю, а й цілком природні особливості епохи гіперреальності, за якої інформаційні потоки дають людині змогу «ковзати» від однієї новини до іншої, заважаючи їй включати критичне мислення і проникнути у глибину проблем. Як це не парадоксально, але прогрес інформації спричиняє зниженню інформованості. Унаслідок збільшення кількості інформації знижується якість і народжується псевдоінформаційний спам, зростає ентропія.

Ідентифікація для людини постіндустріальної епохи перестала бути пов'язаною з групою та державою і полягає радше у прагненні

абстрагуватись від політичного життя суспільства, у зв'язку з чим відбувається професіоналізація політики та деполітизація суспільства. Як зазначає У. Бек, у сучасних західних демократіях паралельно зі зростанням впливу віртуального політичного простору збільшилась частка «змінних виборців», котрі на кожних виборах голосують по-іншому. Через цей фактор політичний процес стає непередбачуваним. Так, якщо всього кілька десятиріч тому цей «мандрівний електорат» знаходився в межах 10%, то на початку XXI ст. його частка становила уже 40% від загального числа виборців. [10, с.287–288].

У віртуальному політичному просторі масова свідомість зазнає потужного тиску стереотипів, міфів, ілюзій, забобонів, чуток, симулякрів, які у вигляді структурованих когнітивних моделей (мемів, медіавірусів і мемокомплексів) забезпечують вигідну тим чи іншим політичним силам інтерпретацію поточної політичної дійсності.

Новою формою маніпулювання масовою свідомістю широких верств населення у віртуальному політичному просторі стає медіакратія, що становить собою механізм заміщення реального політичного процесу віртуальним – однобоким, спрощеним, стереотипізованим і ангажованим симуляцією. Унаслідок такого процесу ЗМІ починають підміняти собою політичні партії, суспільно-політичні організації, формувати власні політичні міфи, стереотипи і настрої у межах свого медіаполя. «Коли медіакратія стає реальністю, – акцентує А. Дугін, – вона починає глобальну симуляцію всіх соціальних, політичних і економічних процесів. Фактично ЗМІ, зокрема сучасні електронні, претендують на те, щоб виступати моральним арбітром у питанні про те, що є позитивним, а що негативним; однак і в глибшому вимірі засоби масової інформації сьогодні визначають, що є, а чого немає» [44]. Ж. Бодрійяр метафорично визначив: «симулювати означає робити вигляд, що маєш те, чого немає насправді». [17].

Інтенсивність комп'ютеризації повсякденного життя зумовлює використання віртуальної реальності як комп'ютерної симуляції реальних

речей і вчинків. За допомогою технологій віртуальної реальності відтворюється видимість інституційного обміну, який здійснюється як симуляція – віртуальний аналог реальної соціальної взаємодії. Віртуалізація інституційних форм становить характерну особливість в інших видах віртуальної взаємодії – віртуальних спільнотах, організаціях, розвагах, злочинності, тощо.

Можливість доступу до інформації активістів, незалежно від фінансових та інституційних можливостей, знижує політичну активність стабільних публічних інституцій. Така ситуація може сприяти зростанню нестабільності й непередбачуваності політичного процесу. Вочевидь, нові можливості й проблеми, породжені інформаційно-комунікативною революцією та сучасними технологіями інтернету будуть привертати увагу і цікавість наукової, політичної та економічної спільноти, а також широкої громадськості.

Активне використання інтернет-технологій передовсім має соціальний зміст – заміщення соціальної та політичної реальності комп'ютерними симуляціями. Цей соціальний аспект розвитку комп'ютерних технологій значно домінує над технічним. Виявлення соціального змісту розвитку технологій віртуальної реальності породжує ідеї застосування поняття віртуальності у поясненні суспільно-політичних змін. Активне використання соціальних мереж у повсякденному житті симулює не тільки реальне життя кожного індивіда, воно змінює поняття ідентичності особи. В одному зі своїх інтерв'ю З. Бауман зазначив: «Питання ідентичності трансформувалося з того, що є схожим на завдання: ти мусиш створити власну спільноту. Але створюється не спільнота, маєш ти її чи ні; те, що можуть створити соціальні мережі, є заміником» [6].

Як зауважує філософ, перебування у соціальній мережі формує в індивіда відчуття, ніби він спільнота, яка створена ним і йому належить, на відміну від реальної соціальної спільноти, до якої він належить. Проте через відсутність потреби виробляти навички соціальної комунікації, насправді

індивід стає замкнутішим, ніж сам того очікує. З. Бауман нагоошує на можливості отримання корисної інформації зі соціальних мереж, але все-таки вважає їх пасткою.

Сучасні інтернет-технології можна розглядати і своєрідним «демократичним потенціалом» чи «інструментом для повалення авторитарних режимів, і заохоченням до свободи та демократії» [6]. Мобілізаційний потенціал інтернет-технологій належить до важливих інструментів формування масових дій та акцій. Однак, попри популярність масових акцій, організованих за допомогою соціальних мереж, залишаються майже недослідженими масові кібер-дій, особливо симулятивні. Інакше кажучи, нові форми масової політичної поведінки, в основу котрих покладено інформаційні технології, недосліджені ґрунтовно» [7, с. 366]. Як констатує Дж. Фрідленд, нові інформаційні інтернет-технології повністю видозмінили основу колективних дій» [214, с. 2]. У реальному житті вони долають фінансові перешкоди не у формуванні масових настроїв. Сучасні типи онлайн-платформ дають змогу ефективно обдумувати, комунікувати й організовувати різні питання у межах політичних організацій тих чи інших масштабів.

Проте серед науковців існують думки, що ефекти масової поведінки, детерміновані інтернет-платформою, дещо перебільшені й примарні. Наприклад, Д. МакАдам стверджує: масові дії не можуть інтегруватися в успішні, міжнародні соціальні рухи, оскільки неможливо водночас створити і зберегти адекватні міжособистісні зв'язки онлайн. Крім того, без міжособистісної взаємодії індивідів тет-а-тет, нереально побудувати довготривалий соціальний рух. Йдеться також і про те, що віртуальні демонстрації не можуть задовольнити учасників протестних акцій емоційного пориву і гострих відчуттів, які дають реальні фізичні дії [229]. Хоча часто трапляються приклади успішно організованих масових акцій за допомогою інтернет-ресурсів. Такі моменти зазвичай починають породжувати нові дискусії, щодо самої теорії масової політичної поведінки.

Скажімо, постає питання стосовно взаємозв'язк кіберпростору та формування мас, тобто йдеться про те, чи можуть масові акції або дії, організовані за допомогою інтернет-комунікацій, бути такими ж ефективними, як і реальні, чи наскільки традиційна парадигма колективних дій може пояснити сучасні політичні явища суспільства.

Попри численні дискусії щодо питання впливу інтернет-комунікацій на сучасні форми масових рухів, стає зрозумілим: масова політична активність у віртуальному просторі належить до найважливіших сфер політичної реалізації сучасної людини. У сучасній інформаційній реальності, як уже зазначалось поняття «новини», «факти», «істини» втрачають первісне значення.

У своїх працях Ж. Бодрійяр акцентується на масштабності й характері функцій усіх типів засобів масової інформації сучасності. Особливе значення він надає функції посередництва носія інформації, що розуміється як технічна продуктивна сила, що народжує симулякри. Сама ж мова, будучи символічною системою, перетворюється в медіум (лат. *medium* – по середині, середній), на рівні знаку та рекламного дискурсу [7, с. 13].

Медіум постає своєрідним транслятором моральних цінностей, носієм моральної інформації та засобом формування симулякрів, моделлю для котрих є різноманітні феномени моралі. Грандіозне та масштабне поле формування симулякрів виступає медійна сфера, здатна вплинути на будь-які інші сфери існування індивіда: політичну, біологічну, медичну, психологічну тощо [2, с. 13].

Уміле використання політиками інтернет-комунікативних технологій дає змогу формувати те чи інше ставлення до політичних подій, симулювати ту чи іншу політичну поведінку, чим породжує симулятивну поведінку користувачів інтернет-ресурсу. Тут важливі є дві стратегії – відвернути увагу аудиторії від серйозної проблеми здійснити заміщення політичних подій новими, що витіснять політичні реалії. Основна ідея дуже проста. Інколи достатньо залишити політичну подію такою, якою вона є насправді, але

подати її під тим контекстом, який вигідний для правлінських верств населення. Факти не змінюються, змінюється лише тло, на якому ті факти подаються.

Загалом інтернет-технології сучасності повинні були би виконувати інформативну функцію, застосовуючи правдиві факти та прозорі події, здійснюючи формування політичних цінностей у суспільстві. Натомість спостерігаємо штучно створені політичні іміджі й видовища. За допомогою інтернету створюються політично заангажовані наративи, легітимація яких ставиться під сумнів. Їх слід сприймати радше не як інформацію, подану ЗМІ, а як елементи вистави, які народ приймає на віру. Тут спрацьовує ефект мас, адже їм не тільки дуже важко виокремити правду, вони і не хочуть її почути. Крім того, у них майже відключена пам'ять, що робить вчорашню брехню вже нікому не потрібною, вона забувається, і забувається бажання її викрити. Цей стан суспільної амнезії створюють не тільки цілеспрямовані маніпуляції свідомістю, але і цілком природні особливості епохи гіперреальності, при якій інформаційні потоки дозволяють людині «ковзати» від однієї новини до іншої, не даючи їй можливості включати критичне мислення і проникнути вглиб проблем. Якби це не звучало парадоксально, але прогрес інформації призводить до зниження інформованості [233].

Інформація, яка подається мас-медіа, більше не має нічого спільного з «реальністю». Тобто події, історії, культура, ідеї виробників більше не мають живого досвіду існування, всі вони виробляються за допомогою елементів коду і технічної маніпуляції медіума.

Масова симулятивна поведінка сучасного суспільства, не залежно від того, реальна вона, чи віртуальна, перш за все має тісний зв'язок з установками масової свідомості людей, яка характеризується неоднорідністю, внутрішнім протиріччям, аморфністю, лабільністю і розмитістю. Вона схильна підпадати під психологічний вплив зі сторони вже сформованих стереотипів масової культури та ЗМІ (в нашому випадку – кіберпростору), котрі і формують ці стереотипи. Величезний психологічний

вплив на формування та прояви симулятивної поведінки мають вдало підібрані техніки маніпулювання людською свідомістю.

Маніпуляція у сучасному світі перетворилася у засіб потужного інформаційного впливу на маси, який формує динамічні процеси в суспільстві. Якщо врахувати особливості криміногенної ситуації сучасних суспільств (розгортання релігійного і політичного екстремізму), то феномен маніпуляції, виведений за рамки буденного життя і наповнений науковими підходами, стає могутньою зброєю. Маніпулювання масовою свідомістю визначається психічним насильством, тобто деструктивним впливом на свідомість і протікання психічних процесів у людини з боку іншої людини або групи людей, які спонукають її діяти відповідно до прихованих цілей і інтересів маніпуляторів.

Маніпулювання масовою свідомістю індивідів, як правило виступає системою засобів ідеологічного і психологічного впливу з метою нав'язування певних ідей, установок, політичних переконань, цінностей, які своєю чергою формують наперед задані моделі політичної поведінки. Для цього використовують різні способи пропаганди та ідеологічної обробки громадян. Метою такого впливу є досягнення стійкого результату у формуванні громадської думки в заданому маніпуляторами ключі, закладання патернів поведінки – стійких механізмів, при впливі на які формується (очікувана) реакція в підсвідомості.

Маніпуляція на даний момент перетворилася у засіб потужного інформаційного впливу на маси, який формує динамічні процеси в суспільстві. Якщо врахувати особливості криміногенної ситуації сучасних суспільств (розгортання релігійного і політичного екстремізму), то феномен маніпуляції, виведений за рамки буденного життя і наповнений науковими підходами, стає могутньою зброєю. Маніпулювання масовою свідомістю визначається психічним насильством, тобто деструктивним впливом на свідомість і протікання психічних процесів у людини з боку іншої людини

або групи людей, які спонукають її діяти відповідно до прихованих цілей і інтересів маніпуляторів.

Психологічний маніпуляційний вплив на масову свідомість відбувається на кількох рівнях: потребнісно–мотиваційному, на якому модифікують та формують переконання, ціннісні орієнтації, очікування і бажання; інтелектуально-пізнавальному, що відповідає за емоції, почуття, настрої та вольові процеси; комунікативно-поведінковому, який визначає особливості міжособистісних відносин, соціальних взаємодій та міжособистісне сприймання. Вдало підібрані маніпулятивні технології, з використанням необхідної інформації можуть змінити всі три сфери розвитку індивіда. У випадку комунікативно-поведінкової сфери, можна формувати співпрацю або ж, навпаки, конфліктну ситуацію.

На думку В. Ільїна, існують такі чинники формування маніпулятивної поведінки: культура (суспільний контекст), товариство (сукупність соціальних контекстів), спілкування (міжособистісний контекст), технологія (контекст діяльності та її операційного складу) [50].

Маніпулювання є хиткою казуальністю, зазначає Ж. Бодрійяр, в якій позитив і негатив породжують і перекривають один одного, казуальністю, в якій більше немає ні активу, ні пасиву. Добровільний перехід один в одного витків цієї спіралі казуальності робить можливим збереження принципу політичної реальності. Через симуляцію обмеженого, умовного поля перспективи, в рамках якого причини і наслідки якої-небудь дії або події можна прораховувати, і може зберегтися політична правдоподібність. Якщо розглядати повний цикл будь-якої дії чи події в системі, в якій більше не існує лінійної послідовності і діалектичної полярності в просторі, розладнаному симуляцією, де зникає детермінованість, то кожна дія тут завершується із закінченням циклу, розсіюючись у всіх напрямках і стаючи прийнятною для всіх.

Отже, масова політична поведінка у сучасному суспільстві як ніколи раніше до того носить симулятивний характер. Завдяки сучасним методам

маніпуляції і психологічного впливу на масову свідомість індивідів трансформуються не тільки політичні переконання та цінності, нівелюється здатність фільтрувати отриману інформації; перенасичення інформаційним простором мають наслідком симуляції. В цілому, варто наголосити на тому, що маніпуляція масовою свідомістю трансформувалася з малопомітного явища в потужну технологію влади, своєрідну інформаційну зброю, яка широко використовується мас-медіа, політичними партіями, корпораціями та іншими організованими угрупованнями в своїх, часто, корпоративно-егоїстичних цілях. Спрощені моделі масової політичної поведінки і думки приводять до нівелювання загальнолюдських цінностей. Руйнування і заміна макрокультурного середовища чимось аморфним, як правило може призвести до деградації суспільства загалом.

Висновки до розділу 3

Грунтовний аналіз таких понять як процес індивідуалізації, психологічні особливості становлення індивіда протягом його життя, схильність до підпорядкування, свобода, тощо, дають змогу говорити про важливість врахування психологічної детермінанти у формуванні «масової людини» як в масовому так і індивідуалізованому суспільстві. Теорія З. Фрейда наголошує на тому, що індивід змінюється тільки під час зміни сили тиску на особистість людини зі сторони суспільства (як приклад можуть бути актуальний правлячий режим, система інституцій держави), тощо.

У своєму розвитку індивідуалізоване суспільство характеризується інформаційним виробництвом, виникненням обширного сектору «інтегрованих комунікацій», переходом від масового до спеціального виробництва, «демасофікацією», фрагментарною соціальною структурою, підвищенням ролі постматеріальних цінностей, збільшенням значення культури, індустрії, естетизації повсякденного життя, конструюванням ідентичностей на основі індивідуалізованого вибору, різним досвідом часу і

простору, підвищенням цінності самостійності, конкуренції, суттєвим зменшенням соціальної ролі держави.

Відбувається зміна традиційних форм масової політичної поведінки під дією трансформаційних умов суспільного життя, а саме від масового до індивідуалізованого суспільства та завдяки невидимому на перший погляд впливу влади на особистісний розвиток громадян.

«Масова людина» продовжує існувати та виступати одним із найбільш типових суб'єктів соціальної дії. Проте основні положення і її роль в індивідуалізованому суспільстві змінюються, оскільки індивідуалізоване суспільство характеризується не тільки зміною характеру виробництва, але і, в першу чергу, трансформацією потреб та ціннісних орієнтирів людини. Згідно з прогнозами, твердженням теоретиків постіндустріалізму та постмодернізму, сучасна епоха є епохою демасифікації суспільства, дестандартизації культури і персоналізації людини.

Отже, можна зробити висновок, що сучасне суспільство, як і будь-яке інше, потрапляє під потужні впливи психологічного маніпулювання. Новими засобами ж його здійснення є сучасні інформаційні технології які одного боку, виступають необхідною умовою і джерелом існування суспільства, з іншого - активно використовуються у маніпулювання масовою свідомістю.

Психологічні детермінанти, що мають вагомий вплив на формування «масової людини» є незмінними, адже психічні процеси протікають однаково не залежно від історичного розвитку людства. Несвідоме так само як і в XIX ст., піддається цілій системі психологічного впливу і маніпуляціям, змінюються ті детермінанти, які ми називаємо – політичними, тобто інституції, в тому числі політичні цінності, сила інституцій влади помітно стає слабшою, і тепер немає такого впливу, у порівнянні із масовим суспільством. Отже, можна сказати, що індивід перебуваючи у різних типах суспільства (масового, індивідуалізованого, інформаційного, чи транзитного), підпадає під однакові психологічні впливи у вигляді маніпулювання свідомістю, інформаційного перенавантаження, чим поняття

«масова людина» і досі є актуальним. Проте, перебуваючи у суспільстві котре детерміноване цілим рядом інноваційних змінних у формуванні політичної поведінки індивіда, сама його масова політична поведінка є видозміненою.

Численні дослідження соціально-політичних наук, вказують на те, що в правильних умовах стратегічні методи використання Інтернету можуть перетворити його з потенційно індивідуалізованого середовища на платформу для формування масових рухів та дій. Забезпечуючи вияв соціальної ідентичності особи та підтримуючи певні стратегічні плани щодо формування соціальних груп, Інтернет може мобілізувати людей і суттєво виступати стимулюючим фактором масової політичної поведінки.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що розвиток кіберпростору зумовлює формування та прояви нових, абсолютно інших форм масової політичної поведінки. Інформаційно-комунікативні технології мають змогу знижувати величезні матеріальні витрати на мобілізацію та організацію колективної дії, з якими постійно стикаються політичні лідери, опозиціонери, активісти та ініціативні люди. Найбільшого розвитку така тенденція може набути у групах, які знаходяться поза рамками традиційних інституцій. Хоча, варто вказати і на те, що сучасні політики, можновладці, навіть відомчі органи намагаються йти «в ногу з часом», створюючи свої інтернет-сторінки чи профілі у соціальних мережах, даючи тим самим доступ до інформації широким колам суспільства. Мережеві технології активно сприяють зменшенню інституційного впливу на розвиток сучасного суспільства, а одним із факторів, що обмежує можливості отримання і осмисленого аналізу актуальної інформації, буде вже не стільки контроль політичних еліт-посередників, скільки інформаційне перевантаження, «шум» в якому будуть губитися дійсно цінні та об'єктивні повідомлення. Оскільки постійний розвиток кіберпростору породжує нові форми масової політичної поведінки, стає зрозумілим, що даний процес впливатиме на якісну зміну інституційних норм, порядків та сформованих механізмів політичного процесу.

Стійка, конструктивна масова політична поведінка зазвичай спостерігається у стабільних суспільствах. Однак ці властивості не дозволяють характеризувати таку поведінку як активну, швидше навпаки: громадяни йдуть на вибори, беруть участь у референдумах як політично слухняні особи. У них немає потреби брати активну участь у діяльності громадських об'єднань, рухів, політичних партій тощо, оскільки вони не пропонують радикальних змін, а громадяни зосереджують свою активність на неполітичних інтересах.

Нестабільні суспільства, позначені глибокими соціально-економічними, політичними, духовними зламами та трансформаціями, характеризуються або високою політичною активністю громадян, або ж глибокою апатією та соціальною аномією. Перша передуює радикальним політичним змінам, коли громадяни покладають на них величезні очікування та сподівання. Друга, навпаки, пов'язана з кризою цих очікувань та втратою віри у зміни на краще. Інтерес до політики як сфери життя суспільства різко знижується, що негативно впливає і на прояви масової політичної поведінки.

Основні положення розділу викладено автором у таких публікаціях: [117, 118, 119, 120, 122, 126, 127, 128, 129].

РОЗДІЛ 4

ОСОБЛИВОСТІ МАСОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ В СУСПІЛЬСТВАХ ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ

4. 1. Неконсолідованість ціннісно-інституційної системи як детермінанта масової політичної поведінки у транзитних суспільствах

Початок ХХІ ст. вирізняється радикальністю соціокультурних процесів, які тісно переплітаються з первинними рисами організації соціально-політичного життя індивіда та його активності, що проявляється зокрема, у масовій політичній поведінці. Загальна соціокультурна ситуація потребує від індивіда проявів індивідуалістичніших дій, у порівнянні із попереднім століттям, де головною ознакою було «омасовлення». Індивідуалізація сьогодні означає не лише новий етап емансипації індивідів, але й характеризує саму структуру відносин у суспільстві Постмодерну, вказуючи на панування гедоністичної моралі, що за Ж. Ліповецьким, призводить до формування нарцисизму, як нової стадії індивідуалізму [75, с. 78]. Сучасний індивід, на переконання філософа, орієнтований на надмірну увагу до самого себе і свого тіла, та реалізацію власних бажань у сфері споживання. Водночас основними проблемами сучасного суспільства є, власне, ускладнення економічних процесів і фрагментація людського існування, що детермінує формування антигуманізму та повної дезорієнтації, обмеження й безпомічності сучасного індивіда. Саме в цьому, на думку автора ховається основна причина того, що сучасне суспільство просякнуте антигуманізмом, а сучасні індивіди стають дезорієнтованішими, обмеженішими та безпомічнішими.

В індивідуалізованому суспільстві втрачають традиційне значення солідарність, колективна соціалізація; відбувається процес атомізації суспільства. З. Бауман у монографії, яка дістала світове визнання, індивідуалізацію розглядає як заперечення форм соціальності. При цьому автор виокремлює три основні ознаки індивідуалізованого суспільства:

- 1) втрата людиною контролю над більшістю значущих соціальних процесів;
- 2) зростаюча невизначеність і прогресуюча незахищеність особистості перед неконтрольованими змінами;
- 3) прагнення людини відмовитись від досягнення перспективних цілей заради одержання негайних результатів, що в кінцевому результаті дезінтегрує як соціальне, так і індивідуальне життя [7].

Коллективні цінності, які досить часто нав'язуються провладними силами чи інститутами влади є прикладом утвердження та закріплення особистих уявлень у свідомості широких верств населення, цілком ігноруючи їхні принципи і навіть намагаючись їх заборонити, проте такі цінності можна брати до уваги лише випадку коли суспільство насправді є вільним та має високий рівень культури.

Трансформація ціннісної системи індивіда відбувається одночасно із зміною всієї системи інститутів держави, консолідацією в них демократичних прав та свобод, забезпечення індивіду гідних умов життєдіяльності, та ін. Проте, як зауважує В. Климончук: «Розпад старої системи ще не означає наявності об'єктивних і суб'єктивних умов, достатніх для появи принципової нової системи. Демократія, пріоритет прав і свобод людини, навіть коли вони закріплені в чинній Конституції країни, не обов'язково є метою правлячих еліт і лідерів» ст.39

Т. Парсонс аналізує цінності у вигляді вищих принципів, на основі яких підтримується згода і в малих соціальних групах, так і у суспільстві загалом. Цінності, котрі характеризуються як «неемпіричні об'єкти», що викликають побожне ставлення, повагу (йдеться передусім про релігійного порядку) надають відповідні якості моральним нормам, які до них апелюють, надаючи їм загальнообов'язкову значущість. Цінності, згідно з переконаннями Т. Парсонса, є продуктом культури, культурною традицією, «це загальноприйняті уявлення про бажаний тип соціальної системи, насамперед про суспільство в уявленні його членів» [103, с. 18.].

Цінності, які так чи інакше регулюють правила поведінки, зберігають і контролюють прояви цієї поведінки всередині сформованої соціальної групи аналізують У. Томас та Ф. Знанецький. Правила поведінки, виконуючи роль соціальних цінностей, на думку авторів становлять не внутрішню духовну структуру особистості, а зовнішню стосовно індивідів структуру, яка обов'язково матиме свій характер вираження та провідне «емпіричне значення та зміст.» [140, с.343-347]. Видатний соціолог ХХ ст. П. Сорокін, акцентуючись на ролі цінностей в житті суспільства, зазначав, що будь-яка міжособистісна взаємодія в соціумі без культурних цінностей мала би вигляд суто біологічного, а не соціального явища. Без вивчення ціннісно-інституційної системи у наукових розвідках масової політичної поведінки практично неможливо аналізувати ті соціальні норми, котрі регулюють взаємодію між індивідами та детермінують поведінковий аспект політичного життя суспільства.

Одним з типових визначень цінності можна, з нашого огляду, вважати визначення А. Ручки про те, що цінність – матеріальний або ідеальний предмет, що має життєву значимість для певного соціального суб'єкта, тобто здатний задовольняти його потреби та інтереси [116, с.132], Подібного тлумачення дотримується В. Оссовський [100, с. 49], Л. Юлдашев [178].

Загалом, детально розглянувши особливості ціннісно-інституційної системи, та ситуацію, в якій перебуває сучасна соціокультурна реальність, можна виокремити основні моменти її консолідації. Так, на думку Г. Касумової, у сучасній системі ціннісних координат чітко простежуються три групи цінностей:

- 1) базові;
- 2) інноваційні;
- 3) псевдоцінності.

Базові постійно зазнають трансформації, згідно зі соціальними умовами, у котрих перебуває індивід, вимогам, що диктує йому суспільство й інституційні норми. Ця система допомагає індивідові проявляти гнучкість у

поведінковій сфері, адаптовуватись до змін та відповідати соціальним очікуванням. Базові цінності виконують роль створення цілої ціннісно-інституційної системи індивіда. Їх практично неможливо зберегти у первинному вигляді, оскільки сучасному індивідові важко сприйняти переконання та норми, сформовані у попередню епоху, тому вони не можуть бути основою формування масової політичної поведінки. Незаперечний також факт, що створення базових цінностей залежить від того, на яких саме засадах вони ґрунтуються, і які їхні передумови. Це також той рівень ціннісно-інституційної системи, коли формується уся система, включаючи в себе і соціальні очікування, і індивідуальні переконання й орієнтації, і інституційні норми, впровадженні державним апаратом [60].

Не менш важливою детермінантою трансформації ціннісно-інституційної системи індивіда є відпрацьовування у ній інноваційних цінностей, здійснюваних під впливом сучасного суспільства, його функціональності й глобальних інтеграційних процесів. Це засвідчує: формування інноваційних цінностей здатне суттєво трансформувати всю ціннісну систему – що більша кількість і масштаби інноваційних змін, то важче новим цінностям інтегруватись в існуючий традиційний контекст системи, то більше процес трансформації супроводжуватиметься конфліктами. Попри все, інноваційні цінності становлять необхідний елемент поведінкової детермінанти у сфері політичного життя індивіда. Це передусім зумовлено викликом глобальних процесів, формуванням нових принципів транскультурної взаємодії, хоч зазначений процес і супроводжується зіштовхненням двох ціннісних систем – традиційної, створеної на засадах раніше пережитих історико-культурних подій, і сучасної, яка виникла унаслідок трансформації суспільства.

Зазначимо, що заміщення однієї ціннісно-інституційної системи іншою відбувається упродовж тривалого часу, інколи – протягом всієї історії людства. Г. Касумова стверджує, що цей процес є обов'язковий, оскільки він відображає розвиток культурної системи загалом. На сучасному ж етапі

суспільства, з погляду багатьох дослідників, він супроводжується, передусім глобалізованими явищами, які суттєво трансформували раніше усталену систему комунікацій усього світу [60].

Створення глобального комунікативного простору ґрунтовно змінило сам механізм формування нових культурних цінностей і темпи їхнього входження в ієрархічну структуру існуючої раніше ціннісної системи. Нові цінності виникають і поширюються надто швидко і їх практично неможливо адаптувати чи перевірити часом або істиною, що спричиняє появу так званих псевдокультурних цінностей, певною мірою наділених амбівалентністю. Одним із проявів таких цінностей є криза ідентичності як результат ослаблення соціо-культурних інститутів.

Початок ХХІ ст. супроводжується певними труднощами адаптації індивіда, що перебуває в умовах, які спонукають його до індивідуалістичних дій, оскільки саме так він найкраще підтримуватиме імідж загальної соціокультурної ситуації. У зв'язку з глобалізацією ціннісна система індивіда є досить мінливою і часто зазнає трансформаційних змін, що відбувається набагато частіше ніж ми можемо собі це уявити, та супроводжується низкою зовнішніх детермінант, таких як соціальні умови життя, психологічні чинники, економічний стан розвитку країни, тощо.

Ідею про зміну ціннісних орієнтацій упродовж життя людини підтримав і американський політолог Р. Інхлегард. «Особисті ціннісні орієнтації та пріоритети індивіда відображають ті умови, в яких відбувалася його соціалізація – стверджує вчений, - тобто основні політичні ціннісні орієнтації людини формуються у ранньому віці, як реакція на соціоекономічні умови, особисті й соціальні того періоду, і, сформувавшись, зазвичай залишаються непохитними перед настанням усіх наступних змін в умовах життя» [52]. Політична соціалізація – двоєдиний процес. З одного боку, вона фіксує перехід вимог політичної системи, створеної суспільством, у внутрішню структуру особистості у формі певних норм, цінностей, очікувань. З іншого – демонструє, наскільки вибірково особистість засвоює

ці традиції, погляди, політичну культуру, закріплюючи їх у тих чи інших формах політичної поведінки, властивих малій соціальній групі, до якої вона належить або ж прагне належати.

Ціннісна система суспільства – не просто сума ціннісних ієрархій індивідів, а структурна цілісність. Її становлять надіндивідуальні, статусно-рольові (насамперед політичні, закріплені у формальних нормах із інклюзивними властивостями) та персональні цінності, що проявляються на громадському, груповому й індивідуальному рівнях самосвідомості. Ціннісна система суспільства не лише впливає безпосередньо на політичний вибір, форми політичної поведінки, ступінь залученості до політичного процесу, рівень групової комунікації, політичну сферу інтереси та потреби різних соціальних груп й відчуває на собі вплив функціонування політичної системи.

Система цінностей індивіда формує і транслює особистісні уявлення, переконання та свідоме ставлення до соціально-політичного життя. Вона сприяє створенню та вияву масової політичної поведінки, відіграє роль основного каналу трансформації політичних цінностей у стимули й мотиви практичної поведінки, водночас посідаючи місце між соціально-політичним середовищем і системою ціннісно-смислових утворень, між мотиваційно-потребнісною сферою та внутрішніми установками на моделі політичної поведінки. Можна сказати, що у транзитних суспільствах за умови адекватного відображення мотиваційної системи й колективної життєдіяльності, які мають історичне та національне підґрунтя, ціннісна система, будучи ідеологічною конструкцією здатне виконувати функцію консолідації демократичних свобод.

Проте результати більшості наукових досліджень часто засвідчують: можливість надійного інституційного закріплення, що може забезпечити ефективне відтворення демократичних цінностей на різних рівнях, і підсистемах суспільства, принципово залежить від того, як на такі цінності будуть орієнтовані інститути здійснення влади. Щодо ситуації в Україні, то

про масштабне поширення демократичних цінностей говорити складно та зарано.

За своєю сутністю система політичних цінностей виконує подвійне функціональне значення у формуванні світоглядних орієнтирів сучасного індивіда. Так, з одного боку – вона є основою формування і збереження у свідомості індивіда установок, які обумовлюють його позицію, точку зору та критичне мислення, з іншого – вона постає у вигляді мотивів політичної діяльності й поведінки, оскільки політичні орієнтації неминуче співвідносяться з цінностями, світоглядом, що увійшли в структуру особистості індивіда. Дотримуючись цього твердження, можна припустити: ціннісно-інституційна система відіграє роль детермінанти та регулятора масової політичної поведінки, визначаючи напрям здійснення її мети.

Транзитне суспільство зазвичай супроводжується ціннісною делегімітацією інституційних нововведень. Обмежена соціальна база трансформації політичної системи стимулює вкорінення принципу «обміну ресурсами» у створенні відносин принципово нового режиму та формуванні регіональних і економічних еліт, які компенсували дефіцит масової підтримки.

Показником успішності політичної трансформації є глибина багаторівневого інтеграційного процесу. Вона охоплює консолідацію демократії, яка забезпечує незворотність демократичних перетворень і формується розвитком низки інших процесів, передбачає досягнення процедурного, ціннісного й поведінкового рівнів консенсусу в суспільстві. Однак, процедурний консенсус, стабілізуючи розвиток політичної системи, не набуває іншого якісного стану. Адже режимна консолідація не тільки має обмежений ціннісний фундамент (базового функціонально-цільового консенсусу не досягнуто), а й позбавлена поведінкових підстав (рівень політичної суб'єктності має не відповідає потребам створеної інституційної структури).

Ціннісна система задає межі трансформації інституційної підсистеми і саме тому визначає інноваційний потенціал суспільства. Водночас результативність трансформаційного процесу залежить також від характеру й інтенсивності змін ціннісної системи суспільства, яка здатна виконувати роль як каталізатора, що пришвидшує політичні процеси, так і бар'єра, який їх істотно сповільнює. Ігнорування основних особливостей ціннісної системи, зокрема, не лише призводить до виникнення різних інституційних спотворень, а й загалом впливає на дисфункціональність результату трансформації. Тому розвиток політичної системи суспільства спричинений її здатністю поєднувати як інституційні, так і соціокультурні аспекти свого функціонування.

Отже, між трансформацією політичної системи та зміною ціннісної системи суспільства існують коеволюційні відносини. Тобто інституційна система розвивається разом із процесом розвитку політичної системи. У випадку, коли цей процес неодномірний і деструктивний, може виникнути певний розрив, що суттєво ускладнює процес демократичного транзиту.

Ціннісні системи формуються зазвичай у трансформаційних умовах, тому всякі перетворення у суспільстві мають своє ціннісне вимірювання, унаслідок чого потребують ціннісного аналізу. Специфіка, динаміка й тенденції трансформації ціннісної системи відображаються в особливостях формування нових політичних інститутів, окреслюючи адаптаційний та інноваційно-реформаторський потенціал масових і елітних груп. Процес засвоєння особистістю цінностей, базових для конкретного суспільства, ґрунтується на комплексі складних соціокультурних механізмів (політична соціалізація, формування системи ідентичностей, адаптація та ін.). Їхня реалізація здебільшого залежить не лише від функціональності політичної системи, а й від ступеня розвитку політичної інфраструктури, що відіграє роль посередника у взаємовідносинах суспільства й влади та створює конкурентне середовище перетворень, де відбувається зіткнення різних

політичних акторів, що відрізняються своїми ціннісно-нормативними стратегіями.

Невід'ємний компонент системної трансформації – процес комплексних, багаторівневих змін в уявленнях індивідів, груп та верств населення про пріоритетні цілі й способи розвитку суспільства (тобто процес аксіологічної трансформації, що призводить до виникнення нових якісних характеристик ціннісної системи і пов'язаних з ними моделей трансформаційної масової політичної поведінки). Причому аналіз аксіологічної трансформації повинен урахувати темпоральні й просторові, структурні та функціональні особливості цього процесу. Основним механізмом реалізації аксіологічного трансформації постає ціннісний багатоскладовий конфлікт, який відображає ситуацію неминучих інституційних спотворень, пошуку нових норм, дисонансу традиційних та інноваційних орієнтацій.

У різні фази кризового періоду механізм трансформації традиційних цінностей розгортається за схемою: фаза соціальної дезінтеграції притаманні сумніви у цінностях та їх значущості; фаза біфуркації відкриваються варіанти – повернення до традиційних цінностей або відмова від них, вибір нових чи комбінація цих варіантів; для фази мобілізації сил характерні активність у форматі домінуючих цінностей, переважання позицій індивідуалізації, самовизначення.

Під час такого руху відбувається трансформація цінностей, утворюється новий баланс традиційних цінностей й інновацій, що сприяє вирішенню наявних протиріч, успішній адаптації акторів до соціальних умов. Завершення кризового періоду, стабілізація соціальних умов супроводжуються інституціоналізацією цінностей, закріпленням їх в якості регулярних і довгострокових соціальних практик, які санкціонуються і підтримуються за допомогою важливих для суспільства норм. По-новому інтегрована в межах самоідентифікації якість цінностей вибудовується на засадах максимальної адекватності й збалансованості з модерним типом

соціальної реальності, тим самим породжуючи потенціал нових протиріч та трансформації.

В. Климончук зазначає, що формування громадянського суспільства вимагає більшого, ніж змін у самому лише інституційному устрої. Демократичні перетворення також вимагають змін у глибоко укорінених звичках думати і діяти. Громадяни режимів, які демократизуються, повинні починати думати інакше про природу політичної гри та влади, переходити від жорсткої політики «хто кого» до політики, орієнтованої на компроміс і створення механізмів залучення населення до політики [64]. Вочевидь, для радикальної трансформації необхідна відповідальна участь громадян у суспільно-політичному житті, інакше кажучи, розвитку громадянського суспільства. Зауважимо, що у процесі трансформації Україна вирішувала питання розбудови національної держави. Проблема становлення держави, констатує поступово відсунула проблему становлення громадянського суспільства, забезпечення прав і свобод особистості. Вважалося, що позитивне розв'язання національних проблем не зашкодить розв'язанню соціальних проблем. Накопичення соціальних проблем, їх нерозв'язання привело до відчуження державної влади від народу, недовіри народу до держави, втрати нею соціального капіталу. Народ не може контролювати владу. А влада не зацікавлена в розбудові громадянського суспільства, оскільки це обмежує владні можливості [64]. Зауважимо також: за надмірного захоплення «все більш впевненими трансформаційними змінами» сам феномен трансформації, що є лише інструментальною цінністю, перетворюється на універсальну цінність, якій підпорядковуються і людина, і її свобода, і право, і закон [64].

В умовах успішної трансформації досягнення ціннісного та поведінкового рівнів суспільного консенсусу, необхідних для консолідації демократії, ускладнене нерівномірністю цього процесу. Адже сприйняття нових норм і реалізація інноваційних стратегій поведінки істотно диференціюються залежно від приналежності до різних соціальних верств,

вікових когорт, політичних субкультур. Отже, подальший демократичний розвиток суспільства буде залежати і від якості ціннісної системи (ступеня її гомогенності, співвідношення акультуральних / інкультуральних складових, специфіки адаптаційного / інноваційного потенціалу), так і від подолання проблем, пов'язаних з формуванням політичної суб'єктності мас (обмеженість соціального капіталу в суспільстві, дефіциту демократичних акторів, неузгодженість ціннісних пріоритетів різностатусність груп, вираженість у масовій свідомості орієнтацій на сильного лідера).

У випадку, коли традиційні цінності сформовані у стійку систему, тоді знову створюється система цінностей, якій не притаманний володіє такий системний характер. Відсутність системності робить сучасну ціннісну систему нестабільною, позбавляє її характеру основоположної, базисної як в особистісній, так і в суспільній сфері в цілому. У цьому одна з головних причин реальної відсутності цілісної системи цінностей сучасної людини. Усе сказане дає підстави стверджувати, що у сучасному світі панує ціннісно-інституційна амбівалентність, а сучасний світ втратив ціннісні підстави своєї життєдіяльності.

Отже, можна дійти висновку: що транзитне суспільство супроводжується делегітимацією нових ціннісно-інституційних норм унаслідок дефіциту масової підтримки, а подальший демократичний розвиток суспільства залежить від формування спільних цінностей – основи нових інститутів. Зауважимо, що ціннісно-інституційна система як структурна цілісність містить надіндивідуальні, політичні й індивідуальні цінності. Втілена на соціальному, груповому чи індивідуальному рівні свідомості, вона формує політичні вподобання, моделі й форми здійснення масової політичної поведінки, рівень міжгрупової комунікації, водночас потрапляючи під вплив інститутів влади.

Важливими показниками ефективної інтеграції оновленої ціннісно-інституційної системи є врахування рівня її гомогенності, співвідношення акультуральних та інкультуральних складових, специфіки адаптаційного й

інноваційного капіталу, ціннісних пріоритетів, які відповідають певним соціальним групам, тощо.

4. 2. «Кольорові революції» як вияв сучасної масової політичної поведінки

Багато дослідників розглядають революцію як подію, що відбувається в умовах активізації та мобілізації мас під впливом загального невдоволення результатами провадження політики представниками еліти та намагання підтримати активістів, як приклад альтернативної влади у державі. У цьому випадку до такої теорії можна віднести: завоювання однією державою іншої; визвольну боротьбу за незалежність або політичну автономію суспільства; мобілізацію опозиції й оволодіння нею певними фрагментами державного апарату, а також процес повалення жорсткого режиму влади. Проте у цьому контексті революція втрачає винятковість й міфологічний ранг, набуваючи характеристики звичайного «продовження політики іншими засобами».

Під час революції збільшуються показники актуалізації політичної поведінки громадян, що супроводжується масовими соціальними рухами, мобілізацією значних сегментів суспільства і, як наслідок – відображенням та збереженням цих подій у колективній пам'яті суспільства. Революція охоплює всі сфери життя: економіку, політику, культуру, повсякденне та приватне життя індивідів, що в свою чергу детермінує виникнення цілого ряду змін, адаптація до яких проходить досить важко та повільно.

Суспільство досить часто опиняється у ситуації, коли реальність післяреволюційних подій супроводжується певним парадоксом – революції зазвичай приносять результати, прямо протилежні цілям, визначеним під час самої революції. Наприклад, раціональне вирішення проблем поступається місцем насиллю, свобода слова – терору, впровадження реформ – різке зниження матеріального забезпечення населення середнього класу, та ін. [150, 561]. Адже, для зміни соціальних умов життя, необхідно трансформувати кожен ланку розвитку самого революційного середовища.

Йдеться про трансформацію інституційної системи, впровадження реформ, побудову нової стратегії управління державою, інколи – зміну Конституції та переписання основних законів. Усі ці трансформаційні процеси, які необхідні для ефективного здійснення революційних цілей, дуже часто не підтримують у тих індивідів, котрі були першими, хто виступав за їхнє впровадження.

Звернемо увагу, що самій революції передуює революційна ситуація, ґрунтована на вираженому посиленні масового невдоволення, протесту, соціального неспокою як наслідків економічної, фінансової чи політичної кризи. Цю ситуацію особливо відчуває інтелігенція, яка у політичних дискусіях представляє громадські прагнення й очікування, агітує за реформи, обґрунтовує необхідність боротьби з режимом, формує революційні доктрини та створює революційні ідеології, під впливом яких створюється і поширюється революційна самосвідомість широких мас. Оборонна реакція панівного режиму виявляється у спробах здійснення часткових реформ у політичній лібералізації, в економічних поступках. Результат їх переважно протилежний до поставленої мети: прийняті реформи сприймаються як сигнал слабкості уряду, який відступить під натиском соціального протесту.[150, С. 14–15].

Численні дослідження поняття революції акцентують на основних характеристиках – «швидка, фундаментальна і насильницька зміна домінуючих цінностей і міфів у суспільстві, політичних інститутах, соціальних структурах, лідерстві й політиці держави» [150, с. 264]. Отже, революція характеризується п'ятьма особливостями:

- 1) насильницькою зміною існуючого політичного режиму, основою його легітимності і символіки;
- 2) заміною недієздатної політичної еліти або правлячого класу іншими соціальними групами;
- 3) далекосяжними змінами у всіх найважливіших інституційних сферах, в першу чергу в економіці і класових відносинах;

4) змінами, які спрямовані на модернізацію більшості аспектів соціального життя, на економічний розвиток та індустріалізацію, централізацію та розширення кола осіб, які беруть участь у політичному процесі;

5) радикальним розривом з минулим; на підставі своїх вкрай ідеологізованих уявлень учасники революції вважають, що революція здійснює не тільки інституційні та організаційні перетворення, але й вносить зміни до моральності та виховання, які вона створює, або породжує, нової людини.

У своїх наукових розвідках Дж. Голдстоун виступав за збереження принципу потенційної автономії держави, розмежовуючи процеси державного розпаду (state breakdown), та майбутньої боротьби за владу і державну реконструкцію. Він констатував, що кожен із цих процесів частково незалежний і потребує конкретного каузального аналізу [30, с. 37]. Учений виокремив виділити три основні джерела революції:

1) проблеми з фінансуванням та виснаження державних ресурсів, що передбачає зменшення видатків і зобов'язань відносно ресурсів потенційних внутрішніх і зовнішніх суперників;

2) відчуження і конфлікт всередині самої еліти, тобто наявність осіб, які мають вагомий вплив, та обіймають ключові посади у державних структурах, що передбачає наявність протидії існуючому політичному курсу, створення коаліції та висунання вимог системних реформ;

3) високий потенціал мобілізації населення, який виявляється у бажанні покращити свої соціальні та статусні позиції за допомогою актів прямих політичних дій [30, С. 38–40]

Усі теоретико-методологічні підходи до вивчення поняття революції ґрунтуються на двох наукових традиціях: історіософській та соціологічній, вибудовуючи різні уявлення про саму суть революції. І якщо перша розглядає революцію в контексті тривалого історичного процесу, як приклад істотного розриву історичного сталості, радикальної зміни «логіки»,

«напрямую» і «сенсу» колишніх дій, що передує розвитку, то друга – відмовляється від історичної перспективи і вважає революцію комплексом процесів, що відбуваються усередині суспільства, активно використовуючи масові соціальні рухи, та сприяє принципових змін та перетворень основних соціальних структур: ієрархії влади, класового устрою, соціальної стратифікації, нормативних систем, суспільної свідомості і культури, тощо.

Для сучасного трактування поняття революції важливо поєднувати наукові традиції обох підходів, інтегруючи уявлення однієї традиції в іншу, що дозволяє врахувати масштабність революційних подій, масову мобілізацію, швидкі темпи розповсюдження революційного настрою, та раптовості самого ходу змін [30, с. 562] або, як пропонує С. Крапивенський, розглянути революцію, у вигляді перевороту в економіці, політиці, культурі, морального прогресу, ідеологічного та психологічного перетворення суспільства.

Отже, можна дати кілька визначень поняття революції – швидка, фундаментальна і різка зміна, що розповсюджується на панівні цінності і соціальні міфи, політичні інститути, соціальні структури, форми керівництва та урядову діяльність; швидке перетворення основних державних і класових структур, що детермінується бунтами нижчих верств; насильницьке захоплення влади керівниками масових соціальних рухів, які згодом використовують цю владу для ініціювання важливих соціальних реформ. В інтерпретації американського історика та соціолога Ч. Тіллі революція – це «здійснюваний із застосуванням сили перехід контролю над державою з одних рук в інші, у ході якого принаймні два конкуруючих політичних блоки роблять спрямовані один проти одного серйозні спроби заволодіння таким контролем, а значна частина населення, що підлягає юрисдикції цієї держави, заявляє про свою підтримку того чи іншого блоку».

Підсумовуючи сказане, можна визначити низку детермінант виникнення революційних подій: суспільно-політична криза; поширення утопії й широка її пропаганда, як приклад іншого способу майбутнього, у

порівнянні з тим, який пропонується владою; розкол еліт та їх готовність перевести внутрішній конфлікт в масове зіткнення; конфронтаційна агітація й пропаганда; зовнішній тиск.

Кожне покоління має свою власну інтерпретацію того, що саме детермінує революцію. Порівняльна школа «природної історії революцій», представником якої вважається Дж. Голдстоун, дає змогу визначити революцію як приклад нової ери, що радикально нівелює роль старого режиму у створенні нових суспільних порядків, або виконує роль розриву між старим поколінням X і новим поколінням Y [30]

Схоже до своїх попередників, друге покоління аналізує модернізацію та структурний функціоналізм у вигляді частини визначення революції. Проте представники цього покоління поміркованіше аналізують революцію як «швидку, фундаментальну та насильницьку внутрішню зміну домінуючих цінностей та міфів суспільства, його політичних інститутів, соціальної структури, лідерства, державної діяльності та політики»[30]. Третя генерація розглядає соціальні революції за допомогою структурного підходу та ймовірних комбінацій революційних особливостей, які визначені попередніми поколіннями. Наприклад, Т. Скокпол тлумачить соціальну революцію як «швидкі основні трансформації суспільного стану та класових структур, які супроводжуються повстаннями нижчих верств населення й відрізняються від інших видів конфліктів і трансформаційних процесів, передусім через поєднання двох збігів: зміною соціально-класової структури, що супроводжується переворотами та політичними й соціальними, трансформаціями» [].

Загалом, порівняння «кольорових» рухів з класичними не дають чіткості, оскільки «кольорові революції» можна пояснити різними способами. З одного боку, їх можна визначити як революції, отже – здійснити перегляд та трактування класичного поняття революції, що спровокує впровадження п'ятого покоління революційних теорій. Альтернативою цього може бути аналіз «кольорових революцій», як

підгрупи революцій, без використання прикметника. З другого боку, можна відхилити термін «революція», оскільки «кольорові революції» супроводжуються зовнішнім втручанням. Показовим є те, що така суперечка щодо того, чи є «кольорові революції» справжніми революціями суттєво ускладнює процес їх розуміння. Теорія революції має лише обмежену здатність створити загальне визначення та надійне пояснення того, що таке революція, адже революції детермінуються абсолютно різними чинниками, набувають різноманітного розвитку, виконуються різними учасниками, послідовно впроваджуючи динамічні переваги потужних недержавних суб'єктів у процедуру здійснення державної політики та встановлення нових «правил політичної гри», тим самим створюючи нову інституційну структуру. Це припущення привертає увагу як до державних, так і позадержавних акторів, які є достатньо потужними, щоб спричинити зміни в суспільстві. Підсумовуючи, Дж. Голдстоун зазначає, що процес вивчення революцій перевантажене різноманітним чинників, обставин, змінних та понять, які прагне охопити практично кожен дослідник. Проте, варто зауважити, що кожна революційна хвиля виникала в різних регіонах, в різні періоди часу і мала свої причини, процеси та наслідки [30].

Від 80-х років з'явилася ціла ланка чинників, які сприяли появі та збільшенню шансів формування ненасильницького спротиву, основною ціллю котрих є повалення режимів. По-перше, варто розуміти, що відбулась трансформація глобальних стандартів легітимності, а тепер для її підтвердження необхідним елементом є проведення виборів. Навіть у країнах із диктаторською політичною системою важливість виборчого процесу становить вагомий елемент здійснення політики хоча і часто сфальсифікований. По-друге, сучасні засоби масової інформації, наприклад YouTube, Facebook; Twitter, інші соціальні мережі, а також доступ до міжнародного телебачення суттєво спростили для опозиційних сил завдання отримання і поширення інформації про зловживання влади актуальною політичною елітою. По-третє, опозиційні сили мають змогу долучити до

поширення демократичних цінностей та навчання методам здійснення ненасильницьких методів спротиву серед широких мас політичних активістів, представників міжнародних організацій. Урешті-решт, закінчення холодної війни суттєво ослабило бажання більшість країн до військового втручання з метою збереження влади правлячої еліти, і тим самим виступати проти всезагальної волі більшості народу.

Унаслідок цього за останні роки ненасильницькі революції стали домінуючими у процесі зміни політичних режимів і поширенні демократичних свобод. Інколи такі революції називають демократичними чи електоральними, однак найчастіше – «кольоровими». Як зазначає Д. Шарп у своїй роботі «Від диктатури до демократії», наслідки ненасильницької боротьби відображені не лише у поваленні диктаторського режиму влади, а й у переданні влади пригнобленим. Це дає змогу людям, котрі раніше почувалися лише пішаками або жертвами, безпосередньо здійснювати владу і власними зусиллями домагатися ширшої свободи і справедливості [156]. Такий досвід боротьби має важливі психологічні наслідки для тих, хто раніше почувався безпорадним, утверджує їхню самоповагу і впевненість у своїх силах.

Один із вагомих довгострокових наслідків ненасильницької боротьби за встановлення демократичного суспільства полягає у тому, що суспільство набуває здатності долати сьогоденні й майбутні труднощі та проблеми – зловживання владою уряду, корупцію, неприпустиму поведінку тієї чи іншої соціальної групи, економічну нерівність, а також нівелювання демократичних ознак політичної системи. Маючи досвід політичного спротиву, населення буде менш вразливим до можливих загроз у майбутньому. Досвід ненасильницької боротьби після досягнення свободи забезпечить способи для збереження демократії, громадянських свобод, прав національних меншин і привілеїв державних, регіональних та місцевих урядових і неурядових інституцій. За допомогою цих засобів окремі особи чи групи можуть також мирно висловлювати незгоду з нагальних питань, через

які опозиційні групи іноді вдаються до терористичних актів чи партизанської війни.

Незважаючи на революційні події, що час від часу відбуваються у цілому світі, на межі XX-XXI ст. процес переходу до демократичних форм правління в багатьох країнах (Ірані, Україні, Грузії, Киргизстані, Португалії, Лівані, та ін.) часто супроводжувався революційними безкровними подіями. «Кольорові революції» називали: революцією гвоздик, революцією троянд, Помаранчевою революцією, джинсовою революцією, та ін. Основним спрямуванням такого виду революцій є підтримання процесу консолідації демократії, інституціалізація демократичних механізмів здійснення влади, інтеграція демократичних цінностей тощо.

Часто нестійкість політичних систем спричиняє масові виступи проти влади, рухи громадянської непокори, повалення непопулярних правителів і взяття влади іншими політичними силами. Крім того, усім «кольоровим революціям» початку XXI ст., попри широкий спектр політичних та інших особливостей у кожному окремому випадку, притаманний набір схожих ознак. Це відбувалося, зокрема і тоді, коли йшлося про: їхню генезу, яка передючала відносно мирний перебіг громадянських виступів і чільну роль громадських організацій; зміну влади після президентських або парламентських виборів, результати котрих оголошували сфальсифікованими, що ставало поштовхом до акцій протесту та громадянської непокори; залученість західних міжнародних і російських структур, які підтримували, відповідно громадські організації, котрі брали участь в антиурядових виступах; непопулярні пострадянські уряди.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що різні аспекти дослідження «кольорових революцій» розглядають насамперед історики, філософи, політологи, геополітики, соціологи та психологи. Сьогодні політологи активно вивчають феномен «кольорових революцій», оскільки ті стали доволі ефективним механізмом перерозподілу влади у нестабільних регіонах світу.

Перед усім заважимо: нині не існує чіткої відповіді на питання, чи можна «кольорові революції» вважати революціями. Дехто з науковців інтерпретує їх як тип революцій, що мають тісний взаємозв'язок із установленням демократичних інститутів та норм у перехідних суспільствах, і засобом незадоволеного політикою еліт населення інтенсифікації демократичних реформ. У цьому сенсі революції становлять об'єкт вивчення транзитології. Інша група вчених вважає «кольорові революції» технологічними проектами еліти, яка використовує різноманітні засоби для мобілізації мас, з-поміж котрих найбільший вплив мають психологічні. У контексті такого підходу, безперечно, «кольорові революції» є спробою зміни правлячої еліти, використовуючи енергію незадоволення, розчарування, гніву та інших негативних емоційних станів суспільства.

З погляду С. Кіршенблат, «кольорові революції» були іншим шляхом демократизації посткомуністичного регіону після перших демократичних трансформацій 90-х років. Одна з найважливіших рис цих революцій – масові протести проти масштабних фальсифікацій виборів представниками панівного режиму. Спрямованість протестних реакцій на захист демократичних прав громадян сприяла легітимізації цих революцій серед населення та міжнародної спільноти [61].

На думку С. Наумкіної, сучасної революції передбачає поступову зміну таких фаз: революційна ситуація – безпосереднє здійснення виступу народних мас (отримання влади) – перетворення після захоплення влади. Найвагомішою фазою здійснення революції є стадія перетворень у суспільстві після захоплення влади [93].

Як стверджує Д. Юсупова-Фарзалієва, «кольорові революції» – це політичний феномен, що становить сукупність політичних подій, котрі засвідчують глибоку кризу самої концепції демократії, очевидний розпад її класичних інтерпретацій – комплексна політична технологія та метафора державного перевороту, де вирішальним фактором стає фінансування, планування й організація «квіткового путчу», духовно-ідеологічної агресії та

гуманітарної інтервенції ззовні, що розгортаються за допомогою інформаційно-комунікативних технологій під виглядом народно-визвольного руху або демократизації з метою руйнування держави й установлення наднаціонального латентного зовнішнього управління, вважає [181].

Так, російська дослідниця З. Вердіханова, аргументує: «кольорові революції» – як політичний феномен ХХІ ст. – є багатовимірним процесом комплексної взаємодії політичних сил, що проявляється як різновид політичного конфлікту. Він характеризується особливостями революції у вигляді комплексу політичних змін з участю мас, державного перевороту як процесу зміни влади унаслідок боротьби політичних еліт, що відбувається ненасильницьким шляхом (мітинги, акції протесту) [23]. Натомість С. Гриняєв та його послідовники вважають «кольорову революцію» особливою формою боротьби, спрямованою на створення конфліктного потенціалу з метою зміни державної влади, її легітимності, що призводить до геоекономічної та геополітичної переорієнтації держави [32]. Інший російський дослідник О. Карпович визначає «кольорові революції» як технології здійснення державних переворотів і зовнішнього управління політичною ситуацією у країні в умовах політичної нестабільності, коли тиск на владу відбувається у формі політичного шантажу молодіжного протестного руху [58].

Отже, «кольорові революції» – це певною мірою механізм позбавлення правлячої еліти її основних функцій, що отримав легітимізацію завдяки широкій підтримці мас. Це дає нам змогу розглядати «кольорові революції» як приклад вияву масової політичної поведінки у сучасному світі, враховуючи механізми формування такої поведінки, основні детермінанти прояву та мобілізації великої кількості населення з метою здійснення революційних цілей.

Більшість дослідників вважають «кольорові революції» механізмом установлення демократичного режиму «знизу», оскільки вони супроводжуються гаслами, що пропагують не лише зміну політичного

режиму, а й впровадження громадянських свобод широких народних мас. Проте, хвиля «кольорових революцій» «привела до революції в єдиному сенсі – перевернула парадигму транзиту». Зазвичай, раціональні люди рідко нападають на добре укріплені споруди, якщо не мають для цього відповідної можливості, як, наприклад, порушень проведення виборчої кампанії, наявність опозиційних партій і незалежних джерел розповсюдження опозиційної інформації, сильну громадськість із вираженою національною ідентичністю та зовнішню підтримку інших країн чи впливових міжнародних організацій. «Кольорові революції» уособлюють спробу опозиції використати вибори як вид суперництва для повалення диктаторських форм правління. Тому з погляду декотрих науковців такі типи революцій можуть відбуватись лише у гібридних режимах, де поєднуються авторитарні й демократичні інститути та практики їхнього впровадження і поширення у суспільстві [].

Тобто «кольорова революція» – своєрідний інструмент для реалізації «шокової доктрини». Адже саме шок, паніка та дезорганізація суспільства, у тому числі його інститути й інституційні норми, цінності та моральні орієнтації, становлять основну мету очільників та лідерів «кольорових революцій».

За відсутності єдиного підходу до інтерпретації «кольорових революцій» серед наукових кіл прийнято розглядати їх процесом зміни правлячих режимів, який відбувається під тиском масових вуличних акцій протесту при підтримці та фінансуванні зарубіжних недержавних організацій; як переворот, який здійснюється у демократичній країні, що має внутрішні проблеми із розвитком суспільства, і який керується інтересами третьої геополітичної сили; постелекторальні масштабні рухи опозиційних сил, спрямовані на відновлення проголошених інституційних основ демократичних свобод, що були порушені у ході виборчої кампанії. Ключовим у розумінні поняття «кольорові революції» є ототожнення цього поняття із «комплексом процесів, імітуючих соціально-політичну

революцію», які перетворюються з позиції Е. Пономарьової, на симулякри революції.

«Кольорові революції» «церемоніальним обрядом переходу, який символізує вододіл між двома чітко роздільними періодами, що визначає нових національних героїв й антигероїв, і відновлює національні традиції». Чи цей «обряд» насправді може привести до демократії – залежить від політичної волі акторів революції. Паралельно побутує думка: головним досягненням «кольорових революцій» є висока ймовірність, що лідери гібридних режимів більше не робитимуть спроб фальсифікувати результати виборів без урахування можливості повторного революційного протесту. Отже, у такий спосіб постає висновок: організатори «кольорової революції», зазвичай мають на меті глобально трансформувати суспільство.

Подібну думку до способу зміни правлячої еліти зустрічаємо у роботах Д. Лейна. Він розглядає «кольорові революції» як нелегітимний метод зміни політичного режиму та показник неефективності результатів революційних подій для загального розвитку суспільства. учений стверджує, що «кольорові революції», є революційними переворотами, оскільки високий рівень участі еліти та контреліти, і масова участь громадян сприяють оновленню правлячої еліти, але в жодному випадку – не політичним чи соціально-економічним змінам. Проте «кольорові революції» третьої хвилі, які зруйнували посттоталітарні режими і дали поштовх демократичним транзитам у країнах Східної Європи, можна вважати успішними з погляду результату. Адже відбулась не лише зміна еліт, а й трансформація політичної системи та модифікація політики, незважаючи на ненасильницький характер[.]

У вивченні «кольорових революцій» як прояву сучасної масової політичної поведінки, особливу увагу варто приділити характерним ознакам, що різнять цей феномен від звичайної революції. Передусім, на відмінну від класичних революцій XIX–XX ст., які передбачали політичний, соціальний, ідеологічний або ціннісний переворот у масовій свідомості, «кольорові революції» не мають нових ідей. У них відсутні умови, що можуть

формувати революційну ситуацію, Крім того «кольорові революції» висувають перед собою завдання – трансформувати політичний устрій чи соціальну систему, що виступає основною метою класичних революцій.

Така революція запрограмована лише на зміну політичних режимів, яка дає змогу здійснити її на умовах «ненасильного» перехоплення влади у представників правлячої еліти, котрі не наважуються використати владу або застосувати легітимне, але цілком легальне масове насилля. Яскравим прикладом такої революції П. Родькін вважає саме українську «Помаранчеву революцію» 2004 року. За його словами, ця революція сформувала і закріпила у масовій свідомості канонічний образ технології ненасильного повалення влади Частково, на думку науковця це відбулось завдяки зразковості «кольорової революції» – тріумфом Постмодерн над класичними формами влади і держави. ст 16.

Дії «кольорових» революціонерів мають експресивний і швидкісний характер через масове застосування фінансових та інформаційних ресурсів. Ще одна своєрідна ознака «кольорових революцій» – створення з використанням технології мережевого маркетингу безлідерських рухів і рекламного менеджменту гігантських партій големів, що охоплюють значну кількість протестного електорату всіх спектрів. Такі партії здебільшого одноразові, бо, їхнє створення необхідне для залучення та проведення масових акцій, а після досягнення головної мети «кольорової революції», можуть бути повністю ліквідовані.

Описуючи особливості «кольорових революцій», А. Самброс акцентує, що вони зазвичай відбуваються лише у тих суспільствах, які ще не розподілені на класи за капіталістичним принципом або ж ще не усвідомили цього розподілу. Формою вияву «кольорової революції» є переважно масові мітинги, демонстрації та пікетування, котрі очолюють представники опозиційних сил невдоволені результатом проведених виборів. Унаслідок масових протестів відбувається повторне голосування або силове захоплення влади натовпом протестуючих. Тоді правлячу еліту замінюють представники

опозиційних сил, «кольорові революції» здійснюються під антикорупційними та радикально-демократичними гаслами; у передреволюційному стані в державі утворюються численні молодіжні організації, що згодом формують так звані польові загони революції. Самі ж «кольорові революції» мають безкровний характер [112].

Головним моментом дослідження «кольорових революцій» є не тільки розуміння цього поняття й основних його характеристик. У нашій дисертації найвагоміший момент становить акцентування саме на формах вияву поведінки мас як носія масової політичної поведінки. У класичному варіанті дослідження форм прояву масових дій під час проведення «кольорових революцій» дозволяє виокремити такі ненасильницькі дії, як вивішування прапора, використання символічних квітів, ношення символів, молитви і богослужіння, передача символічних об'єктів, роздягання в знак протесту, знищення своєї власності, символічне запалення вогню у формі факелів, фонариків, свічок, виставка портретів, малювання, встановлення дорожніх знаків і назв вулиць, символічні звуки, символічне освоєння території, грубі жести, тощо. Багато із цих прийомів активно використовувались у багатьох «кольорових революціях».

Враховуючи символічне наповнення, котре супроводжує ці революції, М. Будіна виокремила серед них: семантично нейтральні («оранжевая революція» в Києві 2004 року – оранжевий колір практично не використовувався в національній символіці і культурі України); національні («революція кедрів» або «кедрова революція» у Лівані 2005 року – на національному гербі і прапорі вміщено зображення ліванського кедра зеленого кольору); архетипічні (наприклад, «революція пірамід», одна з назв революції в Єгипті 2011 року – архітектурні пам'ятники Стародавнього Єгипту, з якими зазвичай асоціюють Великі Піраміди, розташовані у Гізі, неподалік від Каїра); ілюзорні «білострічкова революція» (зустрічається варіант: «сніжна революція») в Москві 2011–2012 років – білі стрічки означали чистоту виборів, початок «з чистої сторінки», чесність, та ін.»;

ситуативні («бульдозерна революція» в Югославії 2000 року – бульдозер був використаний для штурму будівлі центрального телебачення) [21].

Проте символізм сучасних «кольорових революцій», стверджує П. Родькін, вирізняється саме системним використанням фірмового стилю, перенесеного в політичний простір із корпоративного маркетингу і брендингу. Поява і інтенсивність використання технології «кольорових революцій» збіглися з активним розвитком комунікацій, зміна статусу котрих детермінувала виникнення нових патернів масової політичної поведінки. Так, з-поміж технологій інтегрованих комунікацій можна виокремити шість абсолютно нових для суспільства форм поведінки: мультимедизацію, як базову технологію у способі передачі інформації, що полягає у суміщенні в рамках одного контенту різних способів передачі і репрезентації інформації; візуалізацію, як ключову технологію сучасних інтернет-комунікацій; адаптацію використання нових гаджетів та мобільних телефонів, що стрімко набрало статусу технології управління розвитком сучасного інформаційного простору; гейміфікацію, як технологію управління інформаційними потоками, що сприяє управлінню увагою та комунікативною поведінкою споживача інтегрованих комунікацій; твітерізацію, як комунікативну кліповість, виведену на рівень одного із найважливіших глобальних форматів комунікації; багатоплатформність, як спробу створювати «парасолькові структури, які контентно об'єднують різні за технологіями трансляції контенту комунікаційні платформи; костюмізацію, як запит чи автоматично виконану адаптацію отриманого контенту до маніфестуючих інтересів користувача, які можуть бути прихованими або неусвідомленими, що робить цю технологію найбільш небезпечною серед усіх згаданих [112].

Усі згадані явища і технології так чи інакше були реалізовані, хоча це звучить парадоксально, під час проведення «кольорових революцій», у процесі запровадження їх у реальному житті. Однак, низка технологій посправжньому використовується лише зараз. Наприклад, гейміфікація як один із елементів «кольорових революцій», що сприймаються їхніми учасниками у

вигляді гри, особливо яскраво виявилася у сфері соціальної благодійності. Значно поширився і резонанс у вигляді флешмобу «Ice Bucket Challenge» (дослівно – «Виклик крижаною водою») або «Крижаний» флешмоб.

На цьому феномені зупинимось трохи докладніше. Хоча він і не належить до технологій «кольорових революцій», але достатньо показовий у сенсі зміни суспільного середовища і технологій впливу на них. «Крижаний» флешмоб засвідчує, що у сучасному західному суспільстві соціальна та гуманітарна активність неможлива поза форматом ігрового шоу. Привернути увагу до проблеми не можна без участі бізнес та шоу-бізнес еліти. До інших форм прояву соціальних проблем суспільство «глухе» та байдуже. При цьому проведення подібних акцій фактично є відведенням від проблеми, яка не вирішується на системному рівні. Адже всі інтелектуальні, виробничі і людські ресурси набувають споживацького статусу.

На глобальному рівні масове поширення та популярність «крижаного» флешмобу означає повільне, але послідовне проникнення ігрових технологій в усі сфери життя суспільства. Гра впроваджується в освіту, бізнес, споживання; ймовірно, незабаром грою буде сприйматися і війна. На медійному рівні змістовна сторона «крижаного» флешмобу повністю зійшла нанівець. На першому плані постали всілякі знаменитості: від лідерів ІТ-індустрії до голлівудських зірок шоу-бізнесу (завдяки яким, власне, флешмоб і отримав популярність). На певному етапі могло виникнути враження, що акція була взагалі задумана як піар зірок, де вся увага прикута до них, натомість доля важкохворих людей, заради котрих планувалася акція, вже мало кого хвилювала [112].

Схожий ефект даний флешмоб мав і в Україні після революції Гідності, під час якого учасники масового шоу перераховували кошти на проведення АТО у зоні бойових дій. Відео, які поширювались в інтернеті представляли головними героями цього дійства відомих політиків, лідерів партій, громадських організацій та звичайних членів українського суспільства, що

створювало ефект усезагальної долученості до проблем країни та спробу здійснити вплив на формування демократичних свобод сучасної країни.

Набувши вигляду вірусної соціальної гри, «Крижаний флешмоб» досить швидко втратив свою актуальність. Частково це відбулось через інформативну швидкість кібер-простору, адже на зміну цього флешмобу прийшли інші способи реалізації масової поведінки. Наголосимо: шоу-благодійність, як і шоу-політика, звільняє людину від усякої моральної відповідальності й співпереживання, стає веселим видовищем, а проблема у суспільному сприйнятті виявляється автоматично «вирішеною» з першим переглядом відповідного відео.

Отже, доходимо висновку, що поняття «кольорові революції» було розроблене для аналізу реалізації «демократизації» або «побудови» громадянського суспільства без залучення масового насилля, наповнюючи цей процес усунення корумпованості провладної еліти, поширенням свободи слова, трансформацією ціннісної та загалом інституційної системи. Однак варто пам'ятати: провладна еліта завжди виступає природним носієм, відповідає за зберігання та розподіл національного багатства й суспільного блага, а найефективнішим моментом розвитку корупції у провладних колах постає процес залучення до реформ, які змушена провести нова політична сила в країні після звільнення суспільства від «тиранії». Здебільшого кожна революція пропагує зміни соціального устрою, охоплюючи всю систему життєдіяльності індивіда. Проте така обіцянка «раю на землі», зазвичай правило не виконується. Адже вимоги, що маса висуває перед очільниками держави під час «кольорової революції», згодом нівелюються новою правлячою елітою, частково через ті реформи, котрі мають відбутись у суспільстві, частково – через вимоги, які встановлюють перед новою елітою представники міжнародних фондів та організацій.

Проте, «кольорові революції» надалі залишатимуться актуальними там, де збігатимуться умови: економічної кризи; розколу, і відчуження еліт від суспільства; коаліції груп населення, яких хвилюють різні проблеми; поява

переконливого наративу опору; сприятливе для революційних перетворень міжнародне середовище.

4. 3. Форми та прояви масової політичної поведінки в Україні на основі аналізу революційних подій 2013–2014 рр.

Трансформація українського суспільства сьогодні є детермінована низкою складних процесів у всіх сферах суспільного життя. Важливим чинником суспільних змін є події 2013–2014 рр., які отримали назву Революції Гідності й стали феноменом Майдану – явища властивого українській політичній культурі й ментальності, що відображене у відповідних типах масової поведінки. Л. Найдьонова пропонує вживати термін «майдан» для опису комплексного явища, яке виникає під час політичних подій, пов'язаних із формою волевиявлення масового суб'єкта, що охоплює самоорганізаційні й організаційні аспекти.

Як зазначає В. Климончук: 2013–2015 рр. стали доленосними для України в розумінні і становленні політичних та громадянських свобод у суспільстві. [64]. Передумовами революційних подій був той соціально-економічний стан, який формував психологічні настрої, що ґрунтувались на задоволенні потреб. Впровадження демократичної системи управління в українських реаліях у період з 2004 по 2013 рр. не виглядало достатньо ефективними та успішним процесом для українського суспільства.

Другою передумовою революційних подій був низький рівень довіри громадян України до держави. Основною причиною, що змусила людей вийти на площі міст, була відмова В. Януковича від підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом.

Феномен українського Майдану знайшов відображення у дослідженнях багатьох як українських так і закордонних науковців, частина з яких має ідеологічний або суб'єктивістський характер. Особливо це стосується безлічі публікацій російських політологів, які називають ці події метафорою «українська криза».

У своїх наукових розвідках, відомий український вчений Ю. Шведа зазначав, що серйозне загострення ситуації, тотальна корупція, планомірне згортання демократичних прав і свобод, неможливість розв'язання наявних проблем законними методами та демократичними процедурами – чинники, які підштовхнули людей до революційних виступів. Причина такої швидкої трансформації громадського спротиву – крайнє критичне ставлення населення до тодішньої влади та до політики, яку вона реалізовувала.

За оцінкою В. Ткаченка, Майдан варто сприймати не як революцію в її класичному розумінні: зміна суспільно-політичного ладу, а як «морально-громадянську революцію», що зумовлює долання імперського минулого й наповнення гасла «Україна – це Європа» конкретним практичним змістом».

На думку Т. Метельової, Майдан – змістовний осередок й референтний символ подій, що мають певні ознаки революційних, а також багатопланове й неординарне явище глобалізованого світу. Заслугуючи, а точніше, потребуючи комплексних досліджень як особливий соціокультурний та історичний феномен, він передусім постає, з одного боку, як специфічна синтетична форма протестного руху, що акумулює й синтезує інші, менш активні рухи, а з другого боку, як форма прямої демократії, що ґрунтується на історико-культурних традиціях та відродженнях втрачених можливості архаїчних форм у сучасному світі через широке використання технологій забезпечення комунікативного ресурсу інформаційного суспільства [88].

Майдан є закономірним результатом розвитку протестних рухів в Україні, а зіставлення притаманних йому рис із загальними особливостями трансформування цих рухів у світі демонструє його відповідність нинішнім глобальним революційним трендам. Це унеможливорює розгляд феномену Майдану як політичної випадковості, ігнорування його як потужного чинника політичного життя й потребує від української влади певних організаційних, управлінських і законодавчих рішень та їхньої імплементації.

Аналізуючи Майдан, А. Шеховцов, говорить про релевантність цього явища з національною та європейською революцією. Завдяки ньому

громадянське суспільство прагнуло вибудувати дійсно незалежну українську та європейську націю. Одним із чинників формування Майдану, автор називає розуміння українцями необхідності переформатування політичної системи для досягнення повної незалежності держави [161].

Російський дослідник В. Радзієвський, вивчаючи феномен Євромайдану, описує основні аксіологічні концепції, культурні коди та специфіки ментальної парадигми рушійної сили Євромайдану в контексті базових соціокультурних рефлексій у сучасному культурно-історичному дискурсі України. Вчений доходить висновку, що Євромайдан 2013–2014 рр. – важлива подія в культурному просторі України. За розмахом, масовим резонансом, культурними і політичними наслідками та значенням, агресивністю у внутрішньому протистоянні й кількістю учасників Євромайдан значно перевершив Майдан 2004–2005 років [108].

Часто російські політологи, як і подекуди українські, з метою наголосити на нелегітимності зміни влади та посиленні інформаційної війни, що постійно ведеться сусідньою країною, використовують поняття «державний переворот». Безперечно, проблема співвідношення ролі еліт і масової активності об'єктивно відображає реальність здійснення подібних революцій.

Поняття «Революція Гідності» нині вже впевнено увійшло в лексикон сучасного вітчизняного та міжнародного бачення оцінки історичних подій. Це події, які ще донедавна здавалися неможливими і навіть такими, що їх важко уявити. Проте і в середовищі самих активних учасників недавніх бурхливих протестів, і серед політиків, культурологів, політологів, громадських діячів, і серед широких суспільних верств побутує думка: революція не закінчилась; на теперішній момент вона лише починає набувати обертів і ті завдання, які висував перед собою Майдан (Площа Незалежності у Києві), що став символом радикальних змін у суспільстві та його нового революційного духу, тільки «взяв перепочинок» щоб підготуватись до нового вибуху. Врівноважує такі рішучі настрої в

середовищі самих же радикалів розуміння, що наступний Майдан зруйнує економіку країни, а в умовах неоголошеної війни Росії проти України спричинить її окупацію північним сусідом. Зауважимо: з часу «Революції на граніті» (жовтень 1990 року), «Помаранчевої революції» (листопад-грудень 2004) та протестних акцій самого Майдану (Євромайдану), що почались у грудні 2013 року, безперервно тривали протягом року і призвели власне до самої «Революції гідності», результатом якої стала втеча Президента В. Януковича і усунення його від влади рішенням Верховної ради України від 22 лютого 2014 року, то в Україні за короткий історичний час відбулись події, зміст, сенс та наслідки яких несуть у собі підґрунтя якісно нової суспільної організації, державності й людських відносин, тому дослідження паростків нового типу громадянського суспільства, яке прочитується з самої назви революції (на відміну від попередніх, вона несе у назві чітку вказівку її сутності) постає не тільки актуальним завданням комплексу суспільно гуманітарних наукових досліджень, але й вимагає встановлення і прояснення генетичного зв'язку цих подій з напрямком соціокультурного розвитку, вибір якого і послугував точкою відліку самої революції. Адже саме різка зміна курсу на євроінтеграцію стала детонатором соціального вибуху на Майдані у листопаді 2013 р. в Україні.

За суттю, революція – це успішна спроба повалити чинний політичний режим, фундаментально трансформувати політичні інститути і легітимізувати політичну владу, яка здійснюється протизаконними або насильницькими діями народних рухів і хоч би частково відповідає висунутим ними вимогам. У подій, які відбувались в Україні є дві величезні характерні риси: формування ідентичності та самоорганізованість і організованість маси. По-перше, завдяки участі у протестних акціях, відбувалась колосальна не тільки національна ідентичність, але і ідентичність із Європою. Майже кожен українець, котрий йшов на майдан намагався ідентифікувати себе із членом європейської спільноти, шукаючи в собі європейські цінності та переконання і прагнучи кращого, ніж він мав на той

час, європейського життя. М. Вебер влучив: «усвідомлення людиною своєї ідентичності – потужний мотиваційний чинник широкомасштабності мобілізації особи до дії», що дає змогу дійти висновку, що однією із рушійних сил масових акцій протесту на майдані з листопада 2013 року по лютий 2014 року було формування ідентичності їх учасників.

По-друге, спостерігаючи за мобілізацією громадян на головній площі столиці, та й не тільки було чітко видно момент самоорганізації та організації. Одним із закликів зі сцен були заклики «Майдан без політики», що вказувало на те, що народ не готовий до того, щоб певні політичні сили підтримували його, тут спрацьовував величезний показник недовіри до представників, навіть опозиційних сил. Надзвичайно потужною силою у формуванні майданівської маси відіграв Інтернет. Люди самі, через соціальні мережу домовлялись про зустрічі, організовували перевезення людей до столиці, постачали харчі, організовували медикаменти, теплий одяг. Протестувала вся країна. У якийсь момент країна нагадувала «мурашник». Постійно всі кудись рухались і щось робили. Одні їхали у столицю, інші їхали в обласні центри. На момент 2013/2014 років в Україні сформувався, чи не найпотужніший напрям роботи волонтерської служби, в якій брали участь політики, підприємці, вчителі, медики, юристи, прості громадяни без освіти, люди, від шкільного до пенсійного віку. Відповідно, пізніше майдан набув характеристики організованості, коли опозиційна влада намагалась очолити мітенгувальників та стати їхніми лідерами. Так із іншими гілками відгалуженого протесту утворились лідери автомайдану, волонтерського руху, медичної допомоги, тощо. Попри те, що настрої майдану кілька разів змінювались з позитивних, мирних до негативних, неконвенційних(коли було зруйновано численні адміністративні будівлі по цілій Україні), психологія участі людини у масових акціях залишається незмінною.

Грунтуючись на дослідженні Г. Лебона, звертаємо увагу на функціонування таких механізмів масової поведінки у учасників протестних рухів під час Революції Гідності, як навіювання, зараження та наслідування.

Усі названі механізми колективної дії, що їх розглядав соціальний психолог стосуються залучення індивіда до колективної дії в результаті зовнішнього впливу, коли ініціатором колективної дії є не сам індивід, а натовп, група, колектив чи соціум.

Також варто звернути увагу на роботу польського політолога Я. Щепанського, який описуючи загальні соціально-психологічні умови виникнення протестних акцій, говорить наступне: «...Якщо в якому-небудь суспільстві якась частина людей не може задовольнити свої економічні, культурні, політичні чи інші потреби – байдуже, за яких причин і чим зумовлений такий стан речей (це можуть бути зміни, обумовлені технічним або економічним розвитком або культурною дифузією), – тоді незадоволені потреби викликають невдоволення, фрустрацію, перемикання психічної енергії, мобілізовані для досягнення засобів задоволення потреб, на боротьбу проти дійсних чи уявних перешкод, інакше кажучи, виникає стан емоційного напруження, психічного занепокоєння, яке завдяки контактам, порозумінню, усвідомленню більшістю людей спільності свого становища перетворюється на стан соціального неспокою».

Вартим уваги також є дослідження емоційної сфери громадян, як одного із психологічних чинників участі громадян у масовій політичній акції. Так, Л. Найдьонова, досліджуючи емоційні стани учасників масових політичних дій, звертає увагу на формування такого поняття як емпauerменту. Він виникає коли людина включається в боротьбу замість того, щоб терпіти й відчувати себе жертвою, коли вона відстоює не тільки свої індивідуальні інтереси, а й починає пізнавати власні негаразди як результат суспільної системи і, виступаючи проти пригноблення, захищає спільноту. Цей феномен полягає в тому, що, відчуваючи себе уповноваженою від спільноти, людина долає своє відчуття жертви, почуває себе сповненою додаткової сили, сенсу, ресурсу, здатною до влади [236].

Також вагомим вкладом у розуміння психології масової політичної поведінки є дослідження Дж. Друрі та С. Рейчер, які показали тісний зв'язок

між емоційними станами учасників протестних акцій та особливостями розвивальної ідентичності, що виникає в процесі колективної участі. Емпауермент вони визначають як соціально-психологічний стан довіри, віри у власну здатність кинути виклик існуючим владним відносинам, які домінують у суспільстві [210].

Сам факт масової політичної поведінки стає основою для виникнення дуже сильних емоційних переживань, причому конструюються образи спільнот, які протистоять одна одній і щодо яких можна зафіксувати когнітивну асиметрію, схожу на явище когнітивного дисонансу та інгрупового фаворитизму – аут-групової дискримінації. Колективні акції можуть надихати як індивіда, так і масу, що типово супроводжується позитивним афектом. Особливістю колективної участі є висока емоційна насиченість, переживання значущості ситуації, почуття єдності, відповідальності, надії та протистояння. Зміст емоційних станів зосереджується навколо відчуття справедливості, права щодо спільноти. Так, можна відзначити, що початок революції Гідності досить довгий час супроводжувався позитивними настроями. Проте, після брутального побиття бійцями загону «Беркут» мирних протестувальників на Майдані Незалежності акція набрала якісно іншого вигляду – із студентських протестів проти невіддання угоди з ЄС вона перетворилася на масову акцію спротиву владі. Майдан суттєво розширив свої границі, і знову набрав позитивного забарвлення. Люди мобілізували звідусіль допомогу, танцювали, співали. Катастрофічної зміни емоційним настроям громадян завдали події 18-20 лютого 2014 року. В просторах українського інтернет-простору згадуючи події кінця лютого 2014 року, зустрічаємо таке: «Ненависть. Саме точне визначення настрою на Майдані після 20 лютого. Вона палала в очах задимлених бійців з передової. Стискала серця тих, хто носив ранених, будував барикади і розливав по пляшкам коктейлі Молотова. Вона здавлювала горло тим, хто дізнавшись тривожні новини, примчався на

перетворений на братську могилу майдан. Вона переповнювала душі тих, хто спостерігав за побоїщем по телевізору.

В одних гнів запалював гарячковому спрагу негайної атаки. В інших - переплавляється в холодну готовність оборонятися до кінця. Роздратування, обурення, озлобленість покинули Майдан слідом за спотвореними тілами... Ненависть - не найкраща з людських емоцій. Її наслідки важко передбачити, і ліквідація цих наслідків затягнеться на роки, чим би все закінчилося...»

Особливо негативні емоції, підігрівались повідомленнями російського телебачення та інтернет-видань, котрі абсолютно по-іншому трактували події на Україні 2013 та 2014 років. Як зазначає О. Семеняка, найпотужнішим міфом у Російських ЗМІ був міф про «маріонетку Америки» та «західно-українських фашистів». Найбільш популярними були історії про те, що «українські терористи, екстремісти і озброєнні бандити тероризують беззахисних цивільних осіб і руйнують країну».

Серед російських блогерів зустрічається таке: «Рубікон вже перейдено. Надходить інформація про вбитих. Опозиція заявляє про свою готовність взятися за зброю. Повідомляється про наявність на руках у населення декількох мільйонів «стволів». Тільки в Києві - 400 000. Ясно, що такий ступінь озброєності можлива тільки тоді, якщо до громадянської війни готувалися і хтось озброював народ цільовим призначенням. Мер Львова оголосив, що не буде виконувати нові вступили в силу українські закони. Натовп захоплює адміністративні будівлі, блокує військові гарнізони, фізично примушує львівського губернатора написати заяву про відставку».

Як відомо, гіпотеза про взаємозв'язок розчарування та агресії мала місце у багатьох психологічних дослідженнях. У свій час Д. Долард розробляв ідею причинного зв'язку розчарування з цілеспрямованою поведінкою та мотивацією особи до бунту у спосіб, пов'язаний з насильством, з метою усунення причин розчарування [89].

Водночас, польський політолог Т. Жиро наголошує, що політичний протест громадян як оформлений акт боротьби з політичною владою може

бути реалізований у вигляді скоординованих колективних акцій проти політичних лідерів чи політичної системи. Такі заходи можуть набувати двох форм протесту, якщо виступи опозиції мають на меті змінити структуру правління, виступають за радикальну реорганізацію політичної системи чи вимагають визнати свою суб'єктність у політичному процесі; або тиску – в разі, якщо опозиційна група, що ініціювала протестні виступи, розуміється політичним керівництвом країни, як легітимізований член політичної системи конституційний зміст такого тлумачення протесту полягає у можливості створення інституційного підґрунтя для конвертації стихійної енергії протестних мас у активну роботу над здійсненням модернізації суспільства та проведення демократичних реформ [48].

Підсумовуючи все вище сказане, можна зробити висновок, що масові рухи не виникають лише тому, що частина людей почувається ображеною. Так може тривати лише до часу, доки їхні вимоги не стануть співзвучними з викликами часу. Масові рухи – результат мобілізації невдоволених громадян. Погоджуючись із К. Дойчем та його концепцією «мобілізації», стверджуємо, що мобілізація це не лише залучення великої кількості людей до руху але й формування національної ідентичності. Прояв сучасної масової політичної поведінки у формі масових рухів, протестів, «кольорових революцій», етнічних конфліктів виникають у той момент, коли нація робить спробу асимілювати частину свого населення. Тоді люди, перед якими ясно постає різниця між ними та Іншими, творять свою національну ідентичність, основу на відчутті приналежності до групи, з метою вберегтись від політичних, економічних та психологічних загроз. Також вагомим є взаємозв'язок між масовою політичною поведінкою та інституційною ефективністю. Якщо інституції позитивно реагують на вимоги, які перед ними ставить маса, то і відповідно підстав для формування протестних масових акцій теж немає.

Основні положення розділу викладено автором у таких публікаціях: [125; 258].

Висновки до розділу 4

Отже, трансформація ціннісної системи як основи неформальних інституційних принципів здійснення масової політичної поведінки у транзитних суспільствах є обов'язковим процесом, адже сучасне суспільство та його виклики, не можуть ґрунтуватись на тій системі цінності, яка була сформованою попередню епоху. Визначено, що транзитне суспільство супроводжується делегітимацією нових ціннісно-інституційних норм внаслідок дефіциту масової підтримки, а подальший демократичний розвиток суспільства залежить від формування спільних цінностей – основи нових інститутів. Доведено, що ціннісно-інституційна система як структурна цілісність, містить надіндивідуальні, політичні та індивідуальні цінності. Втілена на соціальному, груповому чи індивідуальному рівні свідомості, вона формує політичні вподобання, моделі і форми здійснення масової політичної поведінки, рівень міжгрупової комунікації, одночасно потрапляючи під вплив інститутів влади.

Виявлено, що важливими показниками ефективної інтеграції оновленої ціннісно-інституційної системи є врахування рівня її гомогенності, співвідношення акультуральних та інкультуральних складових, специфіки адаптаційного та інноваційного капіталу, ціннісних пріоритетів, що відповідають певним соціальним групам, тощо.

Основними типами здійснення масової політичної поведінки у транзитному суспільстві є «кольорові революції», які є виявом демократичних прагнень у розвитку держав. На основі цього доведено, що «кольорові революції» є виявом масової політичної поведінки конвенційного типу, що супроводжувалась масовими, проте мирними (без насильницьких дій) протестами, символічним оформленням (вивішування прапора, використання квітів, ношення символів, молитви і богослужіння, передача символічних об'єктів, знищення своєї власності, символічне запалення вогню у формі факелів, свічок, виставка портретів, малювання, встановлення

дорожніх знаків та назв вулиць, символічні звуки, символічне освоєння території, грубі жести, тощо).

Обґрунтовано можливість використання «кольорових революцій», як ефективного механізму здійснення заміни політичної влади в державі через делегітимізацію чинної влади та демократизацію політичного режиму через мобілізацію мас.

На основі проведеного комплексного аналізу революційних подій, що відбувались на теренах українського простору у 2013-2014 рр., обґрунтовано, що трансформація українського суспільства детермінована низкою складних процесів у всіх сферах суспільного життя. Одним із таких чинників є події, що відобразились революції Гідності, або феномені Майдану.

Доведено, що феномен Майдану відіграє роль закономірного результату протестних рухів, підкріплених інтеграцією новітніх технологій і глобалізацією демократичних ініціатив. Тож, вияви масової політичної поведінки в період цих революційних подій мали неконвенційний характер, що не дає підстав розглядати революцію Гідності, як приклад «кольорової» чи «оксамитової». Стверджується, що основними детермінантами формування революційних очікувань 2013–2014 рр. в Україні були сприйняття чинної на той час влади нелегітимною, низький показник економічного розвитку країни та відмова керівництва від демократичного європейського напрямку розвитку держави.

Визначено, що революційні події 2013–2014 рр. в Україні, які супроводжувались стихійними та масовими, подекуди агресивними протистояннями із залученням зброї, є соціальною революцією, учасники якої, прагнули розвитку демократії та формування незалежної національної держави, впровадження демократичних європейських цінностей і принципів здійснення інституційної легітимної влади.

ВИСНОВКИ

1. Різноманітність підходів до розуміння масової політичної поведінки, перш за все через розуміння її як маси, натовпу та публіки, зумовлює наявність деформованого уявлення про її суть та особливості прояву. Здійснений аналіз джерельної бази вивчення означеної проблеми засвідчив важливість переосмислення трактування масової політичної поведінки, дослідження її основних інституційних і психологічних детермінант, та нового погляду в розумінні новітніх її форм та видів. Узагальнюючи результати дослідження, дисертант дійшла висновку, що в українській політичній науці проблеми визначення природи, з'ясування форм і специфіки масової політичної поведінки потребують подальших ґрунтовних досліджень з врахуванням сучасної динаміки й векторів глобального розвитку суспільства.

Проаналізовані джерела демонструють глибоке концептуальне осмислення дослідниками теоретичних та практичних проблем, що стосуються масової політичної поведінки, однак дана проблематика вивчалась достатньо фрагментарно, відтак, вважаємо за необхідне комплексно зосередитися на конкретних, малодосліджених, аспектах цієї поведінки, які досі недостатньо висвітлені й обґрунтовані в науковій літературі. Також детального аналізу потребує сукупність інституційних та психологічних чинників, які визначають динаміку й характер масової політичної поведінки в транзитних суспільствах, зокрема – українському.

2. Розкрито й окреслено сутність поняття «масової політичної поведінки», як спонтанних та нетривалих дій, відносно великої кількості учасників, які перебувають у невизначеній ситуації, дослідження якої ґрунтуються на процесуальному аналізі динаміки політичних процесів, які зазвичай визначаються ситуативною активністю широких верств населення, та зумовлені комплексом економічних, соціальних і світоглядних чинників.

Розкрито та окреслено суть поняття «політична поведінка», її подібність і відмінність з поняттями «політична участь» та «політична активність».

На основі моделі політичної участі У. Мілбраса вирізняє такі її типи: конвенційні (абсентеїзм, ознайомлення з політичним життям через читання преси, огляд телевізійних програм, обговорення політичних проблем з друзями та колегами, участь у виборах, народних референдумах, участь у роботі партії, виборчих кампаніях, участь у мітингах та політичних з'їздах, звернення до органів управління чи до їхніх очільників, активність групи людей як політичних діячів) та неконвенційні: (участь в акціях протесту, заборонених демонстраціях, мітингах, бойкотах, захопленні будівель, державних підприємств, у блокуванні дорожнього руху, тероризмі).

3. Обґрунтовано релевантність неоінституційного і транзитного підходу до вивчення поняття масової політичної поведінки. Доведено, що інституції задають систему позитивних і негативних стимулів, спрямовуючи поведінку людей в певне русло і зменшуючи невизначеність соціально-політичного середовища. Акцент неоінституціоналізму на мотиваційних аспектах масової політичної поведінки, дає змогу виявити реальні, а не лише формально-правові аспекти політичного процесу, визначити довготермінові і ситуативні чинники конструювання моделей масової політичної поведінки. Масові дії, згідно із транзитологічним підходом, мають значення тільки на початковому етапі демократичного транзиту, наділяючи масу роллю специфічного ресурсу, який використовують політичні еліти для досягнення власних політичних цілей, а можливості для цього створюють соціально-економічні структури, політичні інститути та міжнародні організації.

4. Визначено головні напрями дослідження поняття масової політичної поведінки на основі теорій соціальної психології, теорій масового та індивідуалізованого суспільства. Доведено, що в умовах сучасних процесів трансформації суспільства актуалізується проблема зміни не тільки традиційних для масового суспільства культурно-політичних цінностей, але й подальшої їхньої ролі у формуванні масової політичної поведінки.

Особливе значення для реалізації масової політичної поведінки має ідеологія, як концентроване і систематизоване вираження цілей і цінностей у політиці, культурно-політичні цінності і норми, що лежать в основі масової політичної свідомості, а відтак впливають на вияви масової політичної поведінки.

5. Установлено особливості формування та механізми взаємозв'язку «масової людини» та виявів масової політичної поведінки в індустріальному (масовому) суспільстві. Доведено, що «масова людина» претендувала на суспільні функції політичної еліти визначати спрямування розвитку суспільства й державного устрою, та нівелювала попередні традиції й авторитети. Основною детермінантою появи «масової людини» в ХХ столітті були індустріалізація, модернізація, демократизація суспільного життя й розширення політичної участі громадян, руйнування станової структури, маргіналізація великої кількості населення. Становленню усталених форм масової політичної поведінки сприяли суттєве поліпшення матеріального становища робітників та поява середнього класу.

Процес масовізації індивіда полягав у постійному зростанні впливу мас на суспільно-політичне життя через механізми представницької демократії. Мотивами масової участі та чинниками мобілізації у цей період визначено матеріальні потреби (підвищення зарплат, соціальних стандартів), переважно ліві ідеології, групова (класова) ідентифікація, критика буржуазного суспільства що підсилювались почуттями апатії, деривації, безсилля у вирішенні суспільних проблем.

6. Визначено актуальність поняття «масової людини», в умовах індивідуалізованого суспільства. Виявлено, що з трансформацією масового (індустріального) суспільства у постіндустріальне (індивідуалізоване), індивід перестає бути рольовим втіленням конкретних соціальних груп, його соціальна ідентифікація обумовлюється більше культурними чинниками, стилем життя та споживання, однак продовжує виступати найтипівішим суб'єктом соціальної дії. Індивідуалізоване суспільство характеризується не тільки зміною характеру виробництва, а й трансформацією потреб та

ціннісних орієнтирів людини, сформованих у контексті індивідуалізації її життя, зменшенням контролю з боку традиційних політичних інститутів, передовсім держави.

Доведено, що в постіндустріальному суспільстві «масова людина» виявляється на рівні власних переконань та суспільних почуттів. Вона може одночасно бути учасником багатьох організацій, і, водночас менше залежати від провладних інституцій, норм, що впливає на вибір правил та моделей поведінки. Проте легітимізаційна функція маси, й надалі зумовлює потребу мобілізації та контролю масових політичних дій з боку політичних сил та еліт.

Визначено, що спільними ознаками «масової людини» в обох типах суспільства є її атомізація (що має різні вияви), схильність до підпорядкування з одночасним прагненням свободи, орієнтація на позиції лідерів. Це дає підстави стверджувати про важливість врахування психологічних детермінант у формуванні «масової людини» як в масовому так і індивідуалізованому суспільстві. Поширеними типами масової політичної поведінки стають прямі дії громадян у вигляді подання петицій, маніфестів, скарг, політичних ток-шоу, відкритих дебатів, блогерства, де основними учасниками є молодь та представники середнього класу. Комунікація і віртуальна сфера, як інструменти невидимого на перший погляд маніпулятивного впливу влади на життя громадян, досить часто формують викривлене бажання самореалізації й ілюзорні уявлення про індивідуальний вибір у тій чи іншій політичній ситуації. Це поглиблює розрив між реальним та віртуальним життям індивіда, що викликає трансформацію «масової людини» та її поведінки за двома сценаріями: 1) «масова людина» зникає під впливом глобалізації й індивідуалізації суспільного життя; 2) масова політична поведінка радикалізується (участь у заворушеннях, соціальних рухах, кольорових революціях) під впливом маніпулювання державних інститутів, політичних еліт або транснаціональних сил. Відтак, індивід позбавляється об'єктивних уявлень

про свої інтереси та шляхи їх захисту і в умовах невизначеності найчастіше виступає засобом реалізації чужих проєктів.

Доведено, що сучасне суспільство поєднує в собі дві суперечливі тенденції – збереження «масової людини», як члена суспільства, формування соціальної ідентичності якого відбувається на основі пошуку й об'єднання в короткотермінові, часто віртуальні, соціальні групи, та демасовізації самого суспільства, що формує стійкі тенденції індивідуалізації життя, професійної і громадської активності сучасної людини, а також супроводжується поширенням постіндустріальних способів виробництва, основними товарами яких стають інформація, знання та послуги.

Доведено, що в постіндустріальному суспільстві «масова людина» виявляється на рівні власних переконань та суспільних почуттів. Вона може бути учасником багатьох організацій, і менше залежати від владних інституцій, норм, що впливає на вибір правил і моделей поведінки. Проте легітимізаційна функція маси й надалі зумовлює потребу мобілізації і контролю масових політичних дій з боку політичних сил та еліт. Визначено, що спільними ознаками «масової людини» в обох типах суспільства є її атомізація (що по-різному виявляється), схильність до підпорядкування з одночасним прагненням свободи, орієнтація на позиції лідерів. Це дає підстави стверджувати про вагомість врахування психологічних детермінант у дослідженні «масової людини» і в масовому, і в індивідуалізованому суспільстві.

7. Досліджено інституційні та психологічні аспекти віртуальної і симулятивної поведінки, як нових форм масової політичної поведінки у постсучасних суспільствах. Обґрунтовано роль кіберпростору у формуванні та проявах нових моделей масової політичної поведінки. Доведено, що масова політична поведінка у постсучасному суспільстві має симулятивний характер, а сучасні методи маніпуляції і психологічного впливу на масову свідомість індивідів трансформують політичні переконання і цінності, знижуючи здатність селекції різноманітної інформації. Виявлено, що

інтернет-мережа вагомо впливає на формування масової онлайн-мобілізації. Проте із соціально-психологічного погляду спостерігається певний парадокс: з одного боку, Мережа формує індивідуалізоване середовище, яке фізично ізолює індивідів, з іншого – об'єднує у віртуальні маси.

Виявлено, що мережеві технології зменшують інституційний вплив на розвиток сучасного суспільства, є одним з чинників, що обмежує можливості отримання актуальної інформації через інформаційне перевантаження, «шум», що зменшує контроль політичних еліт-посередників. Постійний розвиток кіберпростору породжує нові форми масової політичної поведінки і впливає на зміну інституційних норм, порядків та сформованих механізмів політичної дії.

Доведено, що масова політична поведінка у постсучасному суспільстві носить симулятивний характер. Сучасні методи маніпуляції і психологічного впливу на масову свідомість індивідів трансформують політичні переконання та цінності, нівелюється здатність селекції отриманої інформацію. Отже, інформаційне перенасичення простором має наслідком поведінкові симуляції. Маніпуляція масовою свідомістю трансформувалася у потужну технологію влади, своєрідну зброю, яка широко використовується мас-медіа, політичними партіями, корпораціями та іншими організаціями у партикулярних цілях. Спрощені моделі поведінки і думки приводять до нівелювання загальнолюдських цінностей.

Досліджено інституційні та психологічні аспекти віртуальної та симулятивної поведінки, як нових форм масової політичної поведінки у постсучасних суспільствах. Обґрунтовано роль кіберпростору у формуванні та проявах нових форм масової політичної поведінки. Інформаційно-комунікативні технології мають змогу знижувати матеріальні витрати на мобілізацію та організацію колективної дії з боку політичних лідерів, опозиціонерів, активістів. Найбільшого розвитку така тенденція набуває у групах, які знаходяться поза рамками традиційних інституцій.

Проаналізовано кіберпростір як новий вимір соціально-політичного контексту масової поведінки. Доведено, що Інтернет змінює активність громадян на глибинному рівні: він відкриває нові можливості для формування інноваційних форм масової політичної поведінки, таких як астротерфінг, підписання електронних петицій, масові поширення медіавірусів, мемів, тощо сприяє її трансформації та зміцнює вже існуючі форми. Найфундаментальнішою зміною масовою активності громадян є використання інтернету задля перерозподілу влади і ресурсів у суспільстві. Завдяки постійному і глобальному впливу новин, альтернативних думок, віртуалізації субкультур, поширених за допомогою Інтернету, відбувається глобальна мобілізація людей, яка може перерости у серйозні масштабні масові дії громадян.

Також виявлено, що Інтернет має вагомий вплив на формування масової онлайн-мобілізації. Проте з соціально-психологічної точки зору, ми спостерігаємо певний парадокс, формуючи індивідуалізоване середовище, яке фізично ізолює індивідів і віртуально об'єднує маси людей. Було виявлено, що соціальні мережі та використання опосередкованих методів комунікації істотно зменшує соціальні сигнали, тим самим нівелюючи соціальні та нормативні впливи на окремих осіб або групи людей.

Доведено, що технологічні й стратегічні методи використання Інтернету можуть перетворити його з потенційно індивідуалізованого середовища на платформу для формування масових рухів та дій, мобілізації людей, стимулювання масової політичної поведінки.

8. З'ясовано взаємозв'язок трансформації ціннісно-інституційної системи та формування масової політичної поведінки у транзитному суспільстві. Зокрема, доведено, що транзитне суспільство супроводжується ціннісною делегітимацією інституційних нововведень, а показником успішної трансформації виступає глибина багаторівневого інтеграційного процесу ціннісних орієнтацій, консолідація демократичного вектора розвитку

держави й досягнення процедурного, ціннісного і поведінкового рівнів консенсусу в суспільстві.

9. Інтерпретовано «кольорові революції» як вияв масової політичної поведінки в суспільствах, що здійснюють демократичний транзит. Доведено, що «кольорові революції» є актуальним прикладом масової конвенційної політичної поведінки, що супроводжуються ненасильницькими протестами і проведенням демонстрацій, а також наповнені використанням символічних предметів, дій чи кольорів.

Особливістю здійснення сучасних революцій є активне використання мультимедизації, візуалізації, гейміфікації, твітерізації, мультиплатформності та кастомізації як інтегрованих комунікативних технологій, що використовувались у «кольорових революціях».

10. Розкрито специфіку прояву масової політичної поведінки в Україні на прикладі революційних подій 2013–2014 рр. Доведено, що революція Гідності є виявом неконвенційної масової політичної поведінки, що відображалась у пошкодженні адміністративних будівель, силовому протистоянні з представниками правових структур, масових демонстраціях та протестах. Обґрунтовано, що події 2013–2014 рр. є наслідком інтеграції трьох детермінант – масового незадоволення економічним та демократичним розвитком держави, євроінтеграційні прагнення та потужного емоційного подразника (побиття студентів у листопаді 2013 р.), що, по суті, і стало пусковим механізмом масової мобілізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адорно Г. Типы и синдромы. Методологический подход. URL: <http://read.vimk.ru/A/Adorno.htm> (дата обращения:).
2. Адорно Т. Исследование авторитарной личности. Москва: Серебряные нити, 2001. 416 с.
3. Алмонд Г. Гражданская культура. Политические установки и демократии пяти наций. Москва: Мысль, 1997. С. 593–600.
4. Антипов М. Постсовременность: деинституционализация или новый порядок. Прага. 2012. С. 24–27.
5. Аренд Х. Истоки тоталитаризма. Москва: ЦентрКом. 1996. 672 с.
6. Бауман З. «Соціальні мережі – це пастка». URL: <http://zbruc.eu/node/47024> (дата звернення 01.03.2018).
7. Бауман З. Индивидуализированное общество. Москва: Логос. 2002. 390 с.
8. Бауман З. Плинні часи. Київ: Критика, 2013. 174 с.
9. Бебик В. М. Як стали популярним, перемогти на виборах і утриматись на політичному Олімпі. Київ: Абрис. 1993. 126 с.
10. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 384 с.
11. Бек У. Собственная жизнь в развязанном мире: индивидуализация, глобализация и полтика. URL: <http://magis2000.narod.ru/magis2009/mgs09.htm#4>
12. Бек У. Что такое глобализация? Москва: Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.
13. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/bell.html>
14. Бердяев Н. А. Я и одиночество. Одиночество и социальность HTTP://HPSY.RU/PUBLIC/X1637.HTM
15. Блумер Г. Общество как символическая интеракция. Современная зарубежная социальная психология. Москва: И-во Московского у-та, 1984. С. 173-179.
16. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или конец социального. Екатеринбург : Уральский ун-т, 2000. 94 с.
17. Бодрийяр, Ж. Симулякры и симуляция. Тула. 2013. 204 с.
18. Борніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: моногр. / В. І. Борніков. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007.– 524 с.
19. Борніков В. І. Особливості участі громадян в концептуальних моделях демократії // Політ. менеджмент. 2007. № 3. С. 38–50.
20. Бродовская Е. В. Специфика функционирования политических систем в моделях демократического транзита // Известия Тульского государственного университета. Сер. Гуманитарные науки. 2010. Вып. 2. С. 201-216.
21. Будина М. Э.: Символы цветных революций в составе их именованій // Научно-методический электронный журнал «Концепт», 2014. № 8 (август). С. 126–130. URL: <http://e-koncept.ru/2014/14224.htm> (дата обращения:).
22. Будні Євромайдану [Електронний ресурс] // Газета «День». URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/photo/budni-ievromaidanu>.
23. Вердиханова З. В. Структурные и процессуальные характеристики феномена «цветных революций». Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. 2014. № 2 (30). С. 64–73.
24. Висоцька О. Є. Процес індивідуалізації як визначальна тенденція у сучасному суспільстві. Збірник наукових праць: ФПО, 2011. №1. С. 13–22.

25. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство/Ю. Габермас; пер. з нім. А. Онишко. – Львів : Літопис, 2000. – 319 с.
26. Гвардини Р. Конец нового времени // Вопр. философии. 1990. № 4. http://krotov.info/libr_min/04_g/va/rdini.htm
27. Герцберг Ф. Теория мотивации. URL: <https://jkpersyblog.com/frederik-gercberg-teoniya-motivacii/>
28. Гидденс Э. Мятежи, толпы и другие формы коллективного действия. Диалог. №7. 2001. С. 57–65
29. Глебова, И.И. Политическая культура современной России: облики новой русской власти и социальные расколы. Москва: Полис. 2006.
30. Голдстоун Джек А. Революции Очень краткое введение. Москва: Изд-во Ин-та Гайдара, 2017. 200 с.
31. Горбатенко В. Людина і суспільство в ситуації постмодерну: філософсько-політичні детермінанти. Соціогуманітарні проблеми людини. 2010. № 5. С. 151–166.
32. Гриняев С. Н., Иррегулярные конфликты: «цветные революции». Анализ и оценка форм, приемов и способов ведения операций по смене режимов в суверенных государствах. Москва: Центр стратегических оценок и прогнозов 2015. 238 с.
33. Гришин О. Е. Блогосфера как инструмент современной политики: активность и культура молодежи / О. Е. Гришин // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2013. – Вип. 6 (1). – С. 67–71. URL: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/filipol_2013_6\(1\)_15.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/filipol_2013_6(1)_15.pdf).
34. Грушин Б. А. Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования. Москва: Политиздат, 1987. 368 с.
35. Гупта Діпак К. Тероризм та політичне насильство. Київ: Основи, 2010. 397 с.
36. Даль Р. О демократии / Пер. с англ. / Даль Р. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 204 с.
37. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство / Даль Р. // Вопр. филос. – 1994. – № 3. – С. 37–48.
38. До злочинів проти Майдану могли бути причетні російські спецслужби – ПТІУ. URL: <http://tyzhden.ua/News/124019>.
39. Докинз Р. Эгоистичный ген. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/UKR/courses/asp/asp-lit/Dokinz-1986.pdf>
40. Дорош Л. Інформаційна безпека особи, суспільства та держави. Геополітика та міжнародні відносини. Львів: Національний університет «Львівська політехніка». 2013
41. Дорош Л. Інформаційно-психологічна безпека особи, суспільства та держави: новітні виклики міжнародній безпеці. Львів: Національний університет «Львівська політехніка». 2013
42. Дорош Л. Пріоритетні методики дослідження політичного маніпулювання. // Вісник Львівського національного університету. Сер. Філософсько-політологічні студії. 2012. Вип. 2. С. 193–198.
43. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. Москва, ЧеРо, Издательство МГУ, 1997, 344 с.
44. Дугин А. Г. Поп-культура и знаки времени. Санкт-Петербург: Амфора. 2005. 496 с.
45. Дюркгейм Е. О разделении общественного труда. Нижний Новгород: Канон. 1996. 432 с.
46. Евстафьев Д. Интегрированные коммуникации как глобальная реальность XXI века: 500 тезисов об интегрированных коммуникациях (попытка политической деконструкции и научного хулиганства). Москва: Э.РА. 2013. 650 с.
47. Євромайдан. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Євромайдан>.
48. Жиро Т. Политология / Томаш Жиро / Пер. с пол. – Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2006. – 428 с.

49. Зенченко В. Массовое политическое поведение как объект исследования. Управление в социальных и экономических системах. // Материалы XX междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 20 мая 2011). Минск, 2011
50. Иванов Д. В. Виртуализация общества https://royallib.com/read/ivanov_d/virtualizatsiya_obshchestva.htm#0
51. Ильин А. Н. Интернет как альтернатива политически ангажированным СМИ. URL: <http://www.politstudies.ru/article/4596>
52. Инглихарт Р. Культура и демократия. Москва: Московская школа политических исследований. 2002. – С. 106–128.
53. Инглихарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. // Полис. 1997. № 4. URL: http://www.polisportal.ru/files/File/publication/Starie_publicacii_Polisa/I/1997-4-2-Ingheheart_Postmodern.pdf
54. Ирхин Ю. В. Социум и политика в постмодернистском зазеркалье: взгляды, подходы, анализ. Политика, 2006. № 4. С. 136–161.
55. Канетти Э. Масса и власть http://lib.ru/POLITOLOG/KANETTI/power.txt_with-big-pictures.html
56. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. Москва: Эксмо, 2005. 832 с.
57. Кармазіна М. С. Українські політичні партії: 2013 рік [Електронний ресурс] / М. С. Кармазіна // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса]. – 2014. – Вип. 1. – С. 127–184. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2014_1_1.
58. Карпович О. Г. Цветные революции: теория и практика демонтажа современных политических режимов. моногр. Москва: Юнити-Дана, 2015. 111 с.
59. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе. Екатеринбург: У-фактория, 2004. 328 с.
60. Касумова Г. Трансформация ценностной системы в современном мире http://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/2013_Sbornik/2013_Dokladi/2013_Sec2/014_2013_Sec2.pdf
61. Кіршенблаг С. В. Досвід використання моделі «кольорових революцій» у посткомуністичних регіонах. Політологічні та соціологічні студії: зб. наук. праць. – 2010. – Т. IX. – С. 463–474. С. 474
62. Климончук В. Й. Антропологічна форма здійснення політичних свобод // Актуальні проблеми політики. зб. наук. пр. НУ «ЮОА». Південноукраїнський центр гендерних проблем. Одеса: Фенікс. 2015. Вип. 54. С. 41–50.
63. Климончук В. Й. Дискурс політичних свобод у сучасній політичній науці. // Гілея: науковий вісник. 2015. Вип. 93. С. 302–306.
64. Климончук В. Й. Загальноєвропейські політичні цінності та перспективи їх реалізації в сучасній Україні. // Вісник прикарпатського університету. Політологія. 2013. Вип. 6–7. С. 38–42.
65. Климончук В. Й. Політична участь громадян України як вияв антропологічного виміру свободи. Політичний менеджмент №4–5, 2012. С. 72–80.
66. Климончук В. Й. Ціна свободи: конфлікт в Україні та його геополітичні наслідки. URL: <https://journals.umcs.pl/we/article/view/4582/3280>
67. Кляйненберг Э. Жизнь соло. Новая социальная реальность <http://www.rulit.me/books/zhizn-solo-novaya-socialnaya-realnost-read-356184-1.html>
68. Кокорхоева Д. С. Современные исследования институтов политической власти (сравнительный анализ теорий) Научные ведомости. Серия История. Политология. Экономика. Информатика, 2010. № 7 (78). Выпуск 14. 208 с.

69. Кордуэлл М. Психология А–Я. Psychology: Словарь справочник. Москва: ФАИР ПРЕСС. 2000. 440 с.
70. Кремень Т. В. Емоційна складова політичної мобілізації через соціальні медіа Сер.: Політологія. – 2012. – Т. 204, Вип. 192. – С. 72–74.
71. Кремень Т. Політична мобілізація за допомогою використання соціальних медіа: приклад Партії піратів / Вісник СевНТУ: Зб. наук. пр. – Вип. 136/2012. Серія: Політологія. – Севастополь, 2012.
72. Кучма Л. О. Політична культура як основний обмежувачий чинник маніпулювання у політичному процесі / Кучма Л. О. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – 2007. – Вип. 5–6. – С. 49–53.
73. Лассуэлл Г. Как интегрировать науку, мораль и политику // Социально-политические науки. 1990. №11;
74. Лебон Г. Психология народов и масс / Густав Лебон. пер. с франц. Челябинск: Социум. 2010. 379 с.
75. Липовецки Ж. Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме Москва, 2001. 332 с.
76. Липпман У. Общественное мнение. Москва: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. 384 с.
77. Липсет С. М. Политический человек. Социальные основы политики // Политическая наука. – 2011. – №3. – С. 195–245.
78. Любимый Я. В. Современное массовое сознание : динамика и тенденции развития. – К., 1993.
79. Майдан–2013: соціальна структура, мотиви, вимоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.ukrainform.ua/ukr/news/anons_1890195.](http://www.ukrainform.ua/ukr/news/anons_1890195) \
80. Макклеланд Мотивация человека. Серия. Мастера психологии. Санкт-Петербург: Питер. 2007. 672 с.
81. Манхейм К. Человек и общество в эпоху преобразования // Карл Манхейм // Диагноз нашего времени / Пер. с нем. и англ. – М. : Юрист, 1994. – 693 с.
82. Маркузе Г. Одномерный человек. - М., 1993; Фромм Э. Иметь или быть? - М., 1990.
83. Марченя П. Массовое сознание и мировоззренческие императивы самобытного пути России // Философия хозяйства. 2004. № 3. С. 180–187.
84. Маслоу Абрахам Мотивация и личность 3-е изд. / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2009. – 352 с.
85. Мельвиль А.Ю. О траекториях посткоммунистических трансформаций / А.Ю. Мелвиль // Полис. – 2004. – №21, с. 66
86. Мельвин де Флуе "Теорія масових комунікацій" (1966р)
87. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан // Полис, 2002. № 1. С. 6-17; № 2. С. 20-31. 115, с. 20-24
88. Метельова. Протестні рухи як сегмент громадянського суспільства й форма прямої демократії: світові тренди та український досвід Віче, №4, лютий 2015 <http://www.viche.info/journal/4588/>
89. Методологические заметки. Американская социологическая мысль. Тексты. Москва. 1996. 345 с.
90. Михель Д. В. Виртуальные социальные сети как феномен информационного общества 9 (47) 2014, часть 2 С 95-99
91. Московичи С., Вектолпы. 1998, с. 196-197
92. Назаретян А. П. Агрессивная толпа, массовая паника, слухи. Питер: СПб Питер, 2003
93. Наумкіна С. М. Сучасні «західні» та «східні» революції: класична складова і особливості здійснення. Актуальні проблеми політики. – 2015. – Вип. 56. – С. 173–181.
94. Ницше Ф. Сочинения. В 2-х тт. Т. 1,2 - М.: Мысль, 1990. Примечания
95. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997.. С. 21

96. Норт Д. Насильство та суспільні порядки. Київ: Наш формат, 2017. 352 с.
97. Олсон М. Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп / Мансур Олсон. – К. : Лібра, 2004. – 272 с.
98. Олышанский Д. Политическая психология. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 576 с.
99. Ортега_и_Гассет Х. Восстание масс: <http://www.chat.ru/~sbooks>
100. Оссовський В. Л. методологічні проблеми соціологічного дослідження цінностей професійної діяльності / В. Л. Оссовський // Філософська думка. - 1986.-№1.- С. 48-56.
101. Оссовський В. Л. методологічні проблеми соціологічного дослідження цінностей професійної діяльності / В. Л. Оссовський // Філософська думка. - 1986.-№1.- С. 48-56.
102. Панов П. В. Институты, идентичности, практики: теоретическая модель политического порядка Москва РОССПЭН, 2011 229 с.
103. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс: Пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – 270 с.].
104. Патнэм Р. Чтобы демократия работала. М.: Ad Marginem, 1996.
105. Пономарева Е. Секреты «цветных революций» // Свободная мысль. 2012. № 1/2. С. 88.
106. Поцелуев С. П. Символическая политика как инсценирование и эстетизация / С. П. Поцелуев // Полис. – 1999. – № 5. – С. 62–75
107. Почепцов Г. Г. Революция.com. Основы протестной инженерии / Г. Г. Почепцов. – М. : Европа, 2005. – 532 с.
108. Радзиевский В. Феномен Евромайдана в субкультурном поле Украины /
109. Радченко О. Е., Власова С. А. Толерантность, массовое сознание, общество, государство. Известия Томского политехнического университета. Т. 313. № 6, 2008. С. 136-140
110. Райх В. Психология масс и фашизм https://royallib.com/read/raih_vilgelm/psihologiya_mass_i_fashizm.html#0
111. Рейд Э. Идентичность и кибернетическое тело <http://culturanarod.ru/Reid.htm>
112. Родькин П. Революция потеряла цвет. 2004—2014. Москва: Совпадение. 2015. 120 с.
113. Ротар Н. Ю. Методологічні проблеми дослідження політичної участі в період постбіхевіоризму // Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-політологічні студії. 2011. Вип. 1. С. 149–158.
114. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: моногр. Чернівці: Рута, 2007. 315 с.
115. Рубцов В. П. Индикатори та моніторинг у муніципальному управлінні. Київ: Гнозис, 2002. 148 с.
116. Ручка А. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 р. // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 2014. Вип. 1(1). С. 117–124.
117. Свідерська О. Астротерфінг як форма віртуалізації масової політичної поведінки // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики: матер. Всеукр. наук. конф. (присвяченої 20-річчю прийняття Конституції України) (м. Дніпро, 29–30 черв. 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 170–172.
118. Свідерська О. Маніпуляція як психологічна детермінанта формування масової політичної поведінки в сучасних суспільствах // Роль психологічної служби системи вищої освіти України у час суспільних трансформацій: матер. Всеукр. наук. – практ. конф. Львів, 2017. С. 88–91.
119. Свідерська О. Масова політична поведінка в індивідуалізованому суспільстві // Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-політологічні студії. 2013. Вип. 3. С. 286–294.
120. Свідерська О. Масова політична поведінка в індивідуалізованому суспільстві // Методологія політичної науки: матер. Всеукр. наукової конференції. Треті методологічні читання. Львів, 2013. С. 75–77.

121. Свідерська О. Мотиваційні аспекти політичної поведінки. // Тези звітної наукової конференції філософського факультету за 2015 рік, / відп. за вип. Л. Рижак. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2016. С. 210–213.
122. Свідерська О. Особливості масової політичної поведінки в теорії індивідуалізованого суспільства З. Баумана // Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичні результати – 2016: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Братислава, 15–18 берез. 2016 р.). Братислава, 2016. С. 84–86
123. Свідерська О. Політико-психологічні виміри детермінант політичної поведінки // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2016. Вип. 19'2016. С. 89–94.
124. Свідерська О. Політична поведінка: теоретико-методологічні аспекти типологізації // Тези звітної наукової конференції філософського факультету за 2014 рік, / відп. за вип. Л. Рижак. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2015. С. 250–253.
125. Свідерська О. Психологічні аспекти масової політичної поведінки в контексті Революції Гідності // Наукові підсумки 2016 року: зб. наук. матер. VI Міжнар. наук.-практ. інтернет – конф. (м. Вінниця, 10 груд. 2016 р.). Вінниця, 2016. С. 279–283.
126. Свідерська О. Психологічні детермінанти масової політичної поведінки в сучасних суспільствах // Суспільні науки та сучасність: актуальні питання: матер. Всеукр. наук – практ. конф. (м. Запоріжжя, 25–26 серп. 2017 р.). Запоріжжя, 2017. С. 94–97.
127. Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти віртуальної масової політичної поведінки в сучасних суспільствах // Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 109 (№ 6). С. 335–338.
128. Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти онлайн - мобілізації // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття: матер. Міжнар. наук – практ. конф. (м. Київ, 16–17 груд. 2016 р.). Київ, 2016. С. 120–122.
129. Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти симулятивної масової політичної поведінки // Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-політологічні студії. 2017. Вип. 9. С. 128–135.
130. Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти типологізації політичної поведінки // Вісник Львівського університету. Сер. Філософсько-політологічні студії. 2015. Вип. 7. С. 349–355.
131. Сіленко А. Соціально-політичні наслідки інформаційної революції / Алла Сіленко // Політичний менеджмент: Український науковий журнал. – 09/2005. – №5. – С.61–74.
132. Сорокин А. А., Трансформация массового сознания в условиях виртуального политического пространства
133. Степаненко В. Громадські організації в патерналістському суспільстві / В. Степаненко // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 120–127.
134. Степаненко В. Громадянське суспільство і деінституціоналізація у постмайданній Україні [Електронний ресурс] / В. Степаненко // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1(1). – С. 75–84. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)_9).
135. Сундиев И.Ю., Смирнов А.А. Теория и технологии социальной деструкции (на примере «цветных революций») / И.Ю. Сундиев, А.А. Смирнов. М.: Русский биографический институт, Институт экономических стратегий, 2016. – 433 с.
136. Талалай Д. В. Поняття мобілізації: загальнотеоретичний аналіз / Д. В. Талалай // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 864–867. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_2_140.pdf.

- 137.Тард Г. Личность и толпа СПб. 1903.
- 138.Техники консультирования и психотерапии Москва Эксмо-Пресс, Апрель-Пресс 624с.
- 139.Ткаченко В. Спільність історичної долі: випробовування Майданом / В.Ткаченко// Трибуна. – 2013. – №9/12. – С.27
- 140.Томас У., Знанецкий Ф. Методологические заметки. Американская Социологическая мысль. Тексты. Москва. 1996. 345 с.
- 141.Тоффлер Э. Третья волна [Электронный ресурс] / Э. Тоффлер. – М. : ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – Режим доступа: http://royallib.ru/book/toffler_elvin/tretya_volna.html
- 142.Турунок С. Г. Интернет и политический процес / С. Г. Турунок // Общественные науки и современность // – 2001. – 2. – С. 51–63.
- 143.Ушакова С. Н. Социальная мобилизация как системная характеристика советского общества / С. Н. Ушакова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.history.nsc.ru/website/history-institute/var/custom/File/2RNMK/028_Ushakova.pdf.
- 144.Уэбстер Ф. Теории информационного общества. М., 2004. 13. Цит. по: Владимирова М. Трансформация массового сознания под воздействием СМИ (на примере российского телевидения) : монография. М., 2011. 489 с.
- 145.Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я». Москва: Академический проект. 2014. 120 с.
- 146.Фромм Э. Бегство от свободы. URL: http://modernproblems.org.ru/attachments/article/299/transl_v6_Fromm.pdf
- 147.Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / Мишель Фуко. – М. : Касталь, 1996. – 448 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lib.ru/CULTURE/FUKO/istoria.txt_with-big-pictures.html.
- 148.Хазагеров Г. Конец века толп / Хазагеров Г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.khazagerov.com/cultural-situation/73-2009-02-18-08-50-29.html>.
- 149.Халий И. А. Современные общественные движения: инновационный потенциал российских преобразований в традиционалистской среде / И. А. Халий. – М. : Институт социологии РАН, 2007. – 300 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.isras.ru/files/File/publ/monogr_Haliy.pdf.
- 150.Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
- 151.ХАРИТОНОВА О.Г. ЦВЕТНЫЕ РЕВОЛЮЦИИ В КОНТЕКСТЕ ТЕОРИЙ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ
- 152.Хевеши М. А. Массовое общество. Трактовка масс в социальной философии второй половины XX века. http://files.school-collection.edu.ru/dlrstore/ef971d76-b49e-4d68-b013_f06adbf7535f/%5BCIVSal1011_10-03-10-U2%5D_%5BT%5B31%5D.html
- 153.Хей Д. Теория организации. Москва: СПб, 2001
- 154.Шапар В. Сучасний глумачний психологічний словник. Харків: Прапор. 2005. 640 с.
- 155.Шарп Д. От диктатуры к демократии: Стратегия и тактика освобождения. М., 2005. С. 76—77 уточнити сторінки
- 156.Шарп Дж. От диктатуры к демократии: стратегия и тактика освобождения / Пер. с англ. Н. Козловской. М.: Новое издательство, 2005.
- 157.Шведа Ю. «Революція гідності» в контексті загальної теорії соціальних революцій // Агора. Революція відбулася: що далі? 2014. Вип. 13. С. 5–14.

158. Шевченко Ю. Д. Поведение избирателей в России: основные подходы. Политическая наука. 2000. № 3. С. 111-130.
159. Шелер М. Положение человека в космосе // Проблемы человека в западной философии. Москва, 1989. 674 с. с. 112
160. Шестопал Е. Б. Политическая психология Москва : ИНФРА-М. 2002. – 448 с.
161. Шеховцов А. Українська революція є Європейською // Радіо Свобода 2013. <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25203341.html>.
162. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. М.: Мысль, 1993. 587 с
163. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. Москва: Логос, 2005. 664 с.
164. Штомпка П. Социология социальных изменений: 1996. 416 с.
165. Шульга М. Уявлення населення про соціальну відповідальність // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. 2014. Вип. 1 (1). С. 186–195.
166. Шульга О. Кінець вакууму легітимних цінностей в українському суспільстві? // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. 2014. Вип. 1 (1). С. 125–132
167. Шульгіна А. Членство в партії як форма політичної участі: особливості партійної участі в Україні / А. Шульгіна // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2007. – Вип. 10. – С. 322–337. 323.
168. Шумляева І. Деякі аспекти залучення населення до вирішення питань місцевого значення / І. Шумляева // Муніципальний менеджмент: становлення та розвиток в Україні: Мат. наук.–практ. конф. за міжнар. участю / [За заг. ред. Ю. П. Шарова]. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2004. – С. 165–168. 324.
169. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / Шумпетер Й. / Пер. з англ. – К. : Основи, 1995. – 528 с. 325.
170. Шуровьески Дж. Мудрость толпы. Почему вместе мы умнее, чем поодиночке, и как коллективный разум формирует бизнес, экономику, общество и государство / Дж. Шуровьески. – М. : [б. в.], 2007. – 304 с.
171. Шурхало Д. Євромайдан готується до тривалої боротьби / Дмитро Шурхало [Електронний ресурс] // Радіо Свобода: Статті. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25189242.html>.
172. Шусть Василь Володимирович Інтеріоризація особистістю політичних цінностей соціуму та цінностей малих соціальних груп
173. Щепанський Я. Елементарные понятия социологии. – М., 1969
174. Эйдман И. В. Манифест мировой социальной Интернет-революции / <http://forum-mosk.org/material/society/430389.html?pf=2>.
175. Эйдман И. В. Прорыв в будущее. Социология Интернет-революции. Москва: ОПИ, 2007. 384 с.
176. Эко У. Полный назад! «Горячие войны» и популизм в СМИ. 2007. 592 с.
177. Юлдашев Л. Г. Истории ценностей в социологии: Вчера и сегодня / Л. Г. Юлдашев // Социологические исследования. – 2001. - №8. – С. 148 – 152
178. Юлдашев Л. Г. Історії цінностей в соціології: Вчора і сьогодні / Л. Г. Юлдашев // Соціологічні дослідження. – 2001. - №8. - С. 148 – 152
179. Юнг. К. «Архетипи і символ»
180. Юнгер Э. Националистическая революция. Политические статьи (1923–1933) / Эрнст Юнгер. – М. : Скимень, 2008. – 362 с. 331. Юнгер Э. Тотальная мобилизация // Рабочий. Господство и гештальт / Эрнст Юнгер. – СПб. : Наука, 2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://seidr.woods.ru/juenger.htm>.
181. Юсупова-Фарзалиева Д. М. «Цветные революции» как следствие кризиса современных демократий / Диана Маликовна Юсупова-Фарзалиева // Вестник Института стратегических исследований ПГЛУ : сб.

- науч. трудов. – 2012. – Вып. 3 : Эверсионный вектор мировой политики: теория, стратегия, тактика. – С. 28–30. Ст. 30
182. Ямельницкий О. Я. Политический флешмоб как форма горизонтальной коммуникации / Ямельницкий О. Я. // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «История. Политология. Экономика. Информатика». – 2013. – № 15 (158). Выпуск 27. – С. 154–159.
183. Яницкий О. Массовая мобилизация: проблемы теории / О. Яницкий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/09/28/1251348627/Yanitskiy.pdf>. 343
184. Яницкий О. Н. Акторы и ресурсы социально-экологической модернизации / О. Н. Яницкий // Социол. исслед. – 2007. – № 7. – С. 3–12. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ikd.ru/node/3683>. 344
185. Ясперс К. Духовная ситуация времени // Смысл и назначение истории: Пер. с нем. 2-е изд. М., 1994. 527 с. с. 412
186. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс / Пер. с нем. 2-е изд. – М.: Республика, 1994. – 527 с. 345.
187. Aday S., Farrell H., Lynch M., Sides J., Kelly J. Blogs and Bullets: New Media in Contentious Politics. USIP, Washington DC. Retrieved from: <http://bit.ly/9bM3Gd> (2010).
188. Almond G. Introduction: A Functional Approach to Comparative Politics / Gabriel Abrahm Almond // Politics in Developing Areas / Ed. by Gabriel Abrahm Almond, James Smoot Coleman. – Princeton, 1960. – 591 p. 346.
189. Almond G. Political development: essays in heuristic theory. Boston. 1970;
190. American Economic Review 2015, 105(2): 504–535 By Pietro Ortoleva and Erik Snowberg Overconfidence in Political Behavior <http://dx.doi.org/10.1257/aer.20130921>
191. Apter D. Introduction to political analysis. Cambridge (Mass.). 1977;
192. Apter D. The Politics of Modernisation / David E. Apter – Chicago : University of Chicago Press, 1965. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1525/aa.1967.693-4.02a00530/pdf>.
193. Arsenault A. Switching Power: Rupert Murdoch and the Global Business of Media Politics / Arsenault A., Castells M. // International Sociology. – 2008. – Vol. 23 (No. 4). – P. 488–513. 348.
194. Barber B. R. A Place for Us: How to Make Society Civil and Democracy Strong / Benjamin R. Barber. – Hill and Wang, 1998. – 166 p. 349.
195. Barnes S. and Kaase M. Political action. Sage publications. 1979;
196. Bauman Z. Life in Fragments: Essays on postmodern Morality. Oxford. Cambridge: Blackwell, 1995. 293 p.
197. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. N.Y., 1976. 661 p.
198. Ben-Dor G. Institutional and political development: A conceptual and theoretical analysis. Comparative studies in society and history. Cambridge, 1975. Vol. 17, № 3. P. 315–316.
199. Bimber B., Flanagin A., and Stohl C. Reconceptualizing collective action in the contemporary media environment, Communication Theory, 15(4), 365–388. (2005).
200. Bodziany Marek 1 KRYZYSY SPOŁECZNE I BUNTY MAS WE WSPÓŁCZESNYM ŚWIECIE
201. Brady H. Political participation / H. Brady // J. P. Robinson, P. R. Shaver, L. S. Wrightsman (Eds.). Measures of Political Attitudes. – San Diego, Calif.: Academic Press, 1999. – P. 737–801.
202. Burns T. The Rationale of the Corporate System. P. 50. Цитировано по кн.: Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. N.Y., 1976. P. 54, note Dahrendorf R. Class and Class Conflict in Industrial Society. Stanford, 1959. P. 51–59, 98–105, 274

203. Burton M. Introduction: elite transformations and democratic regimes / Michael Burton, Richard Gunther, John Higley // *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe* / Ed. By John Higley, Richard Gunther. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1992. – P. 1–37. 353.
204. Cameron D. R. Toward a Theory of Political Mobilization / David R. Cameron // *The Journal of Politics*. – 1974. – Vol. 36, No. 1. – P. 138–171 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/2129113>.
205. Campbell A., Dye T. Harmon Z. *The irony of democracy*. Belmont. California. 1970;
206. Chadwick A. *Internet Politics: States, Citizens, and New Communication Technologies*. New York and Oxford: Oxford University Press, 2006. 384 p.
207. Dahrendorf R. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford, 1959. P. 51–59, 98–105, 274
208. Deutsch K. W. Social mobilization and political development // *American political science rev.* Washington, 1961. Vol. 55. № 3. P. 493–514.
209. Drucker P.F. *The New Realities*. Oxford, 1996. P. 168
210. Drury J., Reicher S. Explaining Enduring Empowerment: A Comparative Study of Collective Action and Psychological Outcomes // *European journal of social psychology*. – 2005. – 35 (1). January/February. – P. 35–58
Источники: http://buhgalter24.at.ua/news/sgibajas_pod_noshej_ty_uvelichivaesh_ee_tjazhest/2014-02-22-1226 © Бухгалтер24
211. Easton D., Dennis J. *Politics and power*. NY. 1970;
212. Edwards L.P. *The Natural History of Revolution*. Chicago: University of Chicago Press, 1927
Brinton C. *Anatomy of Revolution*. New York: Harper & Row (Vintage Books), 1965 [1938].
213. Etzioni A. Mobilization As a Macrosociological Conception / Amitai Etzioni // *The British Journal of Sociology*. – 1968. – Vol. 19. – № 3. – P. 243
214. Friedland J. and Rogerson K. *How Political and Social Movements Form in the Internet and How They Change Over Time*. Institute for Homeland Security Solutions. Retrieved from: <http://bit.ly/qqQVal>. (2009)
215. Geetz Clifford (из теороризму)
216. Giddens A. *Modernity and Self-Identity*. Cambridge, 1991. P. 2–3
217. Huntington S.P. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 264.
218. Kaase M, A. Marsh, *political Action Repertory // Political action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Ed. by Barnes S., Kaase M. Beverly Hills. London. 1979. P. 153–155.
219. Karl T. *The Hybrid Regimes of Central America* // *Journal of Democracy* (6) 3, 1995.
220. Kramer, A. Experimental evidence of massive-scale emotional contagion through social networks / A. D. I. Kramer, J. E. Guillory, J. T. Hancock // [Электронный ресурс]. – 2014. – Режим доступа: <http://www.pnas.org/content/111/24/8788.full> – Дата доступа: 19.01.2015.
221. Leighley J. E. *Strength in Numbers? The Political Mobilization of Racial and Ethnic Minorities* / Jan E. Leighley [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pupress.princeton.edu/chapters/s7219.html>.
222. Lichtheim G. *The New Europe: Today and Tomorrow*. N.Y., 1963. P. 194.,
223. Lippmann W. *Public Opinion* / W. Lippmann, – New York, 1934. – 362 p.
224. MacDonald D. *A Theory of Mass Culture* [посил https://philpapers.org/rec/DMAATO](https://philpapers.org/rec/DMAATO)
225. Maffesoli Michel *The Return of the Tragic in Postmodern Societies* // *New Literary History*, 2004, 35: 133–149
226. Marsh A. *Political action in Europe and the USA*. London. 1990; Herring E. *The politics of democracy*. NY. 1940.
227. Marsh A. *Protest and political consciousness*. London, Sage, 1977;

228. Mass mobilization. Wikipedia, the free encyclopedia [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.wikipedia.org/wiki/Mass_mobilization.
229. McAdam D. The framing function of movement tactics: strategic dramaturgy in the American civil rights movement. In D McAdam, JD McCarthy, and MN Zald (Eds), *Comparative Perspectives on Social Movements Opportunities, Mobilizing Structures, and Framing*, Cambridge: Cambridge University Press. pp. 38-55. (1996)
230. McNutt J.; Boland K. Astroturf, Technology and the Future of Community Mobilization: Implications for Nonprofit Theory. *The Journal of Sociology & Social Welfare*, 2007. p. 165-178
231. Megill Allan, and Gaddis Marilyn Rose 133-149 p.
232. Milbrath W. Political participation: how and why do people get involved in politics? <https://www.cambridge.org/core/journals/american-political-science-review/article/political-participation-how-and-why-do-people-get-involved-in-politics-by-milbrathlester-w-chicago-rand-mcnally-and-company-1965-pp-195-175/112335F2C63425CDE62BE8B982926692>
233. Monbiot G. The Need to Protect the Internet from «Astroturfing» Growsever More Urgent. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.theguardian.com/environment/georgemonbiot/2011/feb/23/need-to-protect-internet-from-astroturfing>
234. Moor B. *Soziale Ursprünge von Diktatur und Demokratie*. Frankfurt am M., 1969.
235. Nagel J. N. *Participation* / Jack N. Nagel. – Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, 1987. – 194 p.
236. Najdjonova L.A.; Najdjonov M.I. Fenomen Majdanu: dinamika emocijnih staniv uchasnikiv, s.3
237. Nie N. *Education and Democratic Citizenship in America*. – Chicago, 1996 / Norman N. Nie, Jane Junn, Kenneth Stehlik-Barry [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jstor.org/discover/10.2307/3792204?uid=3739232&uid=2&uid=4&sid=21103094419957>.
238. Nitin Agarwal, Merlyna Lim and Rolf T. Wigand *Online Collective Action and the Role of Social Media in Mobilizing Opinions: A Case Study on Women’s Right-to-Drive Campaigns in Saudi Arabia*
239. Norris P. *A Virtuous Circle: Political Communications in Post-Industrial Societies* / Pippa Norris. – N.Y. : Cambridge University Press, 2000. – 398 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://books.google.com.ua/books?id=Vy7EKh3ap5oC&redir_esc=y.
240. Norris P. *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism* / Pippa Norris. – New York : Cambridge University Press, 2002. – 290 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ksg.harvard.edu/fs/pnorris/Acrobat/APSA%202002%20Democratic%20Phoenix.pdf>. 380. Oberschall A. *Social Conflict and Social Movements* / Anthony Oberschall. – New Jersey : Prentice Hall, 1972. – 400 p.
241. Nowak J. *Aktywność obywateli online Teorie a praktyka* / Wydawnictwo uniwersytety Marii Curie. Lublin, 2011 267 p.
242. Park R. *Human Migration and Marginal Man* // *American Journal of Sociology*. - 1928. - Vol. 33. - № 6. - r. 882-893.
243. Parsons T., Shils E. *Toward general theory of action*. Cambridge. 1951;
244. Pharr S. *Disaffected Democracies: What’s Troubling the Trilateral Countries?* / Susan J. Pharr, Robert D. Putnam. – N.Y. : Princeton University Press, 2000. – 360 p.
245. Political mobilization. Wikipedia, the free encyclopedia [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/Political_mobilization.
246. Postmes T. *Collective Action in the Age of the Internet Mass Communication and Online Mobilization* / University of Exeter and University of Amsterdam, 2011 pp.290-301.

247. Rec (2001) 19 on the participation of citizens in local public life [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=245255&Site=CM&BackColorInternet>.
248. Riesman D. Leisure and Work in Post-Industrial Society // Larabee E., Meyersohn R. (Eds.). *Mass Leisure*. Glencoe (111.), 1958. P. 363-385.
249. Rosenau J. *Citizenship between Elections. An Inquiry into the Mobilizable American* / James Rosenau. – N.Y. – L. : Macmillan Pub Co, 1989. – 448 p.
250. Ruschemeyer D., Stephens E., Stephens J. *Capitalist Development & Democracy*. Cambridge, 1992
251. Schofield N. Modeling Political Order in Representative Democracies // *Political Order* / Ed. by I. Shapiro, R. Hardin. N.Y., 1996. P. 86-110.
252. Scott Polar Research Institute, Cambridge
253. Semenjak Olena: O Majdanie, rewolucji i geopolityce <http://www.km.ru/world/2014/01/24/protivostoyanie-na-ukraine-2013-14/730706-evromaidan-krizis-demokratii-i-prizraki-f> «Евромайдан»: кризис демократии и призраки фашизма»
254. Settle Jaime *Political Behavior*
255. SHARP GENE od dyktatury do demokracji drogi do wolności Warszawa, 2013
256. Shepsle K. Institutional Equilibrium and Equilibrium Institutions // *Political Science: The Science of Politics* / Ed. by H. Weisberg. N.Y., 1986.
257. *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis* / Ed. by S. Steinmo et al. Cambridge, 1992. P. 2
258. Sviderska O. Psychological determinants of mass political behaviour in Ukraine (on the Revolution of Dignity in 2013-2014 years) // *Studium Europy Środkowej I Wschodniej*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki krajowej № 5 czerwiec 2016 P. 271-279.
259. *The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life* Author(s): James G. March and Johan P. Olsen Source: *The American Political Science Review*, Vol. 78, No. 3 (Sep., 1984), pp. 734-749: <https://www.jstor.org/journal/amerpolisci/revi>
260. *The Oxford Handbook of Political Institutions* / Ed. by R. A. W. Rhodes, S. A. Burder, B. A. Rockman. Oxford, 2006.
261. Tigner R. Online Astroturfing and the European Union's Unfair Commercial Practices Directive website, available at http://www.droit-eco-ulb.be/fileadmin/fichiers/Ronan_Tigner_-_Online_astroturfing.pdf
262. Tilly C. *European Revolutions, 1942-1992*. Oxford: Blackwell, 1993. P. 8.
263. *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy* / Ed. by G. O'Donnell, Ph. Schmitter, J. Whitehead. Vol. 1-4. Baltimore; London, 1986.
264. Westen T. *Digital Election Scenario* / Westen T. // *Elections in Cyberspace: Towards a New Era in American Politics*. – Washington, 1996. – P. 57-69

ДОДАТКИ

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ

Додаток А

- 1 Свідерська О. Астротерфінг як форма віртуалізації масової політичної поведінки // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики: матер. Всеукр. наук. конф. (присвяченої 20-річчю прийняття Конституції України) (м. Дніпро, 29–30 черв. 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 170–172.
- 2 Свідерська О. Маніпуляція як психологічна детермінанта формування масової політичної поведінки в сучасних суспільствах // Роль психологічної служби системи вищої освіти України у час суспільних трансформацій: матер. Всеукр. наук. – практ. конф. Львів, 2017. С. 88–91.
- 3 Свідерська О. Масова політична поведінка в індивідуалізованому суспільстві // Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-політологічні студії. 2013. Вип. 3. С. 286–294.
- 4 Свідерська О. Масова політична поведінка в індивідуалізованому суспільстві : матер. Всеукр. наукової конференції. Треті методологічні читання. Львів, 2013. С. 75–77.
- 5 Свідерська О. Мотиваційні аспекти політичної поведінки. // Тези звітної наукової конференції філософського факультету за 2015 рік, / відп. за вип. Л. Рижак. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2016. С. 210–213.
- 6 Свідерська О. Особливості масової політичної поведінки в теорії індивідуалізованого суспільства З. Баумана // Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичні результати – 2016: матер. Міжнар. наук.-практ. конф.. Братислава, 2016. С. 84–86
- 7 Свідерська О. Політико-психологічні виміри детермінант політичної поведінки // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2016. Вип. 19/2016. С. 89–94.
- 8 Свідерська О. Політична поведінка: теоретико-методологічні аспекти типологізації // Тези звітної наукової конференції філософського факультету. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2015. С. 250–253.
- 9 Свідерська О. Психологічні аспекти масової політичної поведінки в контексті Революції Гідності // Наукові підсумки 2016 року: зб. наук. матер. VI Міжнар. наук.-практ. інтернет – конф. Вінниця, 2016. С. 279–283.
- 10 Свідерська О. Психологічні детермінанти масової політичної поведінки в сучасних суспільствах // Суспільні науки та сучасність: актуальні питання: матер. Всеукр. наук. – практ. конф. (м. Запоріжжя, 25–26 серп. 2017 р.). Запоріжжя, 2017. С. 94–97.
- 11 Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти віртуальної масової політичної поведінки в сучасних суспільствах // Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 109 (№ 6). С. 335–338.
- 12 Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти онлайн - мобілізації // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття: матер. Міжнар. наук. – практ. конф. Київ, 2016. С. 120–122.
- 13 Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти симулятивної масової політичної поведінки // Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-політологічні студії. 2017. Вип. 9. С. 128–135.
- 14 Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти типологізації політичної поведінки // Вісник Львівського університету. Сер. Філософсько-політологічні студії. 2015. Вип. 7. С. 349–355.
- 15 *Sviderska O. Psychological determinants of mass political behaviour in Ukraine (on the Revolution of Dignity in 2013-2014 years) // Studium Europy Środkowej I Wschodniej. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki krajowej № 5 czerwiec 2016 P.271-279.*